

AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

AZ ERDÉLYI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET ÁLLANDÓ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

POKOLY JÓZSEF.

IV. KÖTET.

AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK TÖRTÉNETE.

BUDAPEST.

1905.

ELŐSZÓ.

«Az erdélyi református egyház történeté»-nek most megjelent IV. és V. kötetében «az egyházi intézmények történetét» veszi a szives olvasó. Ez a két kötet, — melyben tehát az egyház belső életének múltja foglaltatik, — az egész műnek *második része* s vele befejezést nyer «Az erdélyi református egyház története».

TARTALOM.

ELSŐ KORSZAK.

I. Egyházalkotmány és jog.

A) Egyház és állam.

1. *A ius reformandi és a négy recepta religio.* A róm. kath. vallás egyedül jogosultsága; eretnekség. Régi és új hit egy egyházban. A bevett vallások rendszere. A secularisatio, mint annak biztosítéka. Ius reformandi. A református vallás recipiálása. Az állami felügyelet veszélye. Reactio. A negyedik bevett vallás. Ujítási tilalmak. A jobbság szabad vallásgyakorlata. A bevett vallásokon kívüli szekták; szombatosság. Az egyházpolitikai alapelvek kifejeződése az Approbátákban 1–32
2. *A felekezeti egyházak kialakulása.* Autonomia. A reformatio célja. Az egyház egysége. A bomlás első tünetei. Nemzetiségi egyházak. Kísérletek felekezeti egyházalkotására. A felekezeti egyházak kialakulása. A régi egység későbbi emlékei. Róm. kath. autonomia — prot. autonomia. Ius advocatae. A törvényhatóságok szerepe. Interconfessionális állam 33—63
3. *A fejedelem jogviszonya az egyházhoz.* A főkegyuri jog. Törekvések ennek fentartására. Superintendens-választás és megerősítés. Censu cathedralicus. A fejedelem, mint a reformatio vezetője. Az interconfessionális állam feje, a maga egyházának főpatronusa. Az orthodox fejedelmek. Apafy és a főconsistorium 64—85

B) Egyháziak és egyházi testületek.

4. *Az egyháziak jogállása.* Az egyházi rend «status» és nem «ordo». Az egyházi kiváltságok. Az orthodoxus püspök; választásának módja; primus inter pares. Utban a hierarchia felé 86—105

- Lap
5. *Lelkipásztor és egyházközség.* A protestáns lelkipásztor az Isten igéjének szolgája. Lelkészváltás. A «papasztás». A patronus és befolyása a lelkészváltásra. Lelkészi javadalom. A «mester». Fabrica ecclesiae. Városi egyházközségek. Plebánus és káplán. Első és második lelkész; «kispap». A városi magistratus, mint consistorium. Külön egyházi consistoriumok. Kiváltságos állásban levő városi gyülekezetek. A «megye». Az egyházlátogatás, mint a gyülekezeti igazgatás kiegészítője 106—138
6. *Az egyházmegye.* Az egyházi kormányzat legrégebb szerve. A papság egyesülete. Az egyházmegye közigazgatási tevékenységének kifejlődése a bíraskodásból és egyházlátogatásból. A partialis. Esperes, jegyző és ülnöktársak. Egyházmegyei háztartás 139—160
7. *Az anyaszentegyház.* Az erdélyi ref. anyaszentegyház nemzeti egyház. Kezdetben a papság szervezete. A papok kötelesek valamennyien megjelenni a gyűlésekre. A képviselő kezdetei. A szent generális. Püspöki szék. A generális visitatio. A közigazgatás fejlődése 161—178

C) Az egyházalkotmány változása.

8. *Independentismus és presbyterianismus.* A hierarchicus elemek a róm. catholicismus maradványai. Szilvásujfalvi K. Imre támadása. Tolnai D. János és társai. A «Kegyeség formulájá»-nak hatása Magyarországon s Erdélyben. A puritánusok fellépése az egyházalkotmány ellen. Medgyesi Pál presbyterianismusa. A szatmárnémeti zsinat. A presbyteresek visszaszorítatnak. Ujból való fellépésük Apafy idejében. Szentiváni János küllői esperes. A fehérvári generális zsinat és főconsistorium 179—202
9. *Az egyházalkotmány átalakulásában.* Az átalakulás jogi alapjai és formája. A szent generális és az első plenum főconsistorium. Az egyháziak és világiak harcza. Kovásznai Benedek. A nagyenyedi politico-ecclesiastica congregatio. Az első állandó főconsistorium. Ennek hatásköre 203—212

D) Egyházi vagyon.

10. *A közegyházi vagyon. Gilányi-hagyaték.* Az egyházi közvagyon első nyomai; Geleji. A török-tatár dúlás eredménye. Csulai emlékének megrágalmazása. A collecta. Tofeus megszerzi a Gilányianum legatumot. Harcz a generális eklézsia és a kollégiumok között e hagyaték miatt. Amstelodámi biblia — amstelodámi pénz. A Gilányi-féle hagyaték a főconsistorium kezébe kerül

213—235

II. Kultusz és erkölcsi élet.

11. *A kultusz.* A róm. Kath. kultusz előbb lutheránussá, majd reformátussá alakul. Az átalakulás conservatív természetű. Az igehirdetés a pericopa rendszer keretében. Kátémagyarázat. Szertartásos ének és a nagy graduál. Az éneklés átalakulása az impressum és a zsoltárok útján. A puritanismus hatása. A kultuszalkatrészek elhelyezése. Ünnepek. Sákramentumok kiszolgáltatása. Templomon kívüli egyházi szertartások
12. *Erkölcsi élet.* A hit által való megigazulás tanának erkölcs-emelő hatása. Csak a protestánsnak növelt nemzedéken látható teljesen. A ref. egyház erkölcsi szigora s kölcsönviszonya az állammal. E viszony, mint társadalomnevelő hatékony eszköz. Az 1619. évi bünbánati törvények. Egyházfegyelmi vonások az állami törvényhozásban. Az egyházfegyelmi kánonok. A tanítás, mint a legjobb nevelőeszköz. Nagy csapások erkölcsrontó hatása. A ref. egyház által elért eredmények a mult-hoz s a XVIII. századbeli viszonyokhoz hasonlítva

236—253

254—269

III. Tanügy és irodalom.

13. *Tanügy.* Az erdélyi reformatio kezdettől fogva országos érdek gyanánt tekinti a tanügyet. Állami segélylyel gyarapított iskolák. A városi iskolákról általában. Minden iskola — középiskola. A tanítás célja. Nevezetesebb iskolák a XVI. s XVII. században. A kollégium

- Lap felállítása. Rendező hatása az egyház összes iskoláira nézve. A kollégium beosztása s tanterve. Változások a beosztásban s tantervben. A particulák. Apáczai Cs. János s a magyar egyetem eszméje. — A kollégium, mint az ifjuság republica litterariá-ja. A kollégium igazgatása. Ifjusági hivatalnokok.Csoportok az ifjuságban. Jótétemények. Külföldi egyetemek látogatása. Iskolai privilegiumok
- 270—298
14. *A kollégiumok Apafy idejében.* Apafy a Bethlen-kollégiumot Nagy-Enyedre helyezi át. A kollégiumi gondnokság kifejlődése. Országos gyűjtés a Bethlen-kollégium számára 1665-ben. A professoratus kiegészítése. A kollégium Enyeden véglegesítettik 1671-ben. Rendtartási szabályok. A sárospataki vándor kollégium. A három kollégium egyesítésének eszméje. Ellentétek a kollégiumok közt. A coccejánus-harcz. A Bethlen-kollégium belső bajai. A Nadányi-ügy. A kolozsvári kollégium. Viszonya az egyházközséghez. A három kollégium az egyházi és iskolai közös gondnokság felügyelete alá rendeltetik 1682-ben. A kollégiumok köz- és külön jövedelmeinek kezelése
- 299—316
15. *Népoktatás.* Az iskolai oktatás nyelve a latin, — czélja a classicus műveltség levén: ez a tulajdonképeni népoktatást kizárta. A puritánusok a nemzeti nyelv érdekében izgatnak. A nemzeti iskola, mint népiskola a leánygyermek számára. Apáczai a nemzeti nyelvű elemi iskoláztatásról, melyet kötelezővé kívánt tenni. Eszméi csak három évtized mulva keltenek visszhangot. Az 1693. évi enyedi zsinat határozatai
- 317—322
16. *Egyházi irodalom.* Az egyházi irodalom, mint a magyar nemzeti irodalom szülő anyja. Bibliafordítások. Káték s Agendák. Polemikus iratok. Baranyai Becsi János és Laskói Csókás Péter. Szilvási János vitája Enyedi György unitárius püspökkel. Egyházi irodalom a XVII. században: Bibliái tudományok. Systematica theologia. Gyakorlati munkák a theologia köréből. Építő és ájtatossági irodalom. Egyházjogi és egyháztörténelmi művek. Bölcsészeti irodalom. Tankönyvek
- 323—359

ELSŐ KORSZAK.

1556—1690.

I. EGYHÁZALKOTMÁNY ÉS JOG.

A) Egyház és állam.

1. A jus reformandi és a négy recepta religio.

Mielőtt a református hitvallás befogadtatott és a református anyaszentegyház megalakult volna, a protestantizmus az ágost. hitvallás és az evang. egyház alakjában egy sajátos közjogi helyzetet teremtett a maga számára, mely helyzet örökség gyanánt szállott aztán úgy a református, mint az unitárius vallásra, illetőleg egyházra is. E helyzet, a bevett vallások egyenjogúságának a rendszere által, gyökeres szakítást jelent a multtal, a róm. katholicismus által vezetett állami egyházpolitikával. Benne az új kor szellemi szabadságának alaprakása foglaltatik.

A reformatio előtt a róm. kath. vallás volt az egyedül törvényes vallás és a róm. kath. egyház az államjogilag egyedül jogosult vallási intézmény. A magyar közjog a schismaticusokat még keresztyéneknek sem tekintette; de azért a béke kedvéért eltúrte őket. Eltúrte a zsidókat is, kiknek ezen kétes értékű türelmet anyagiakban drágán kellett megfizetniök. De már az «eretnkség», azaz a róm. kath. egyház által kárhordatott minden vallási irány, a haza- és felségámulással egy kalap alá fogva, mint «hüt-

lenség)», fej- és jószágvesztéssel volt büntetendő. Így rendelték ezt a Mátyás, a II. Ulászló törvényei, a Tripartitum, sőt még a XVIII. századbeli törvényhozás is, mely III. Károly idejében, az 1723. évi 9. articulusban a hűtlenségi bünt magukban foglaló esetek között felsorolja «a nyilvános eretnekeket, a kik tudniillik a kárhoztatott eretnekséghez ragaszkodnak.»*

A róm. kath. vallás egyedüli jogosultsága a középkori állami és társadalmi fogalmaknak, rendnek, szükségzerű következménye volt. Az állami élet teljesen át volt szövefonva a vallás intézményeivel és ezen intézmények között a leghatalmasabb: az egyház, ura és parancsolója az államnak, a társadalomnak. A vallás szolgálja, az egyháziak, az állami életnek nemcsak fontos tényezői, hanem egyenesen szerves alkotórészei. A rendi államban a legelső rend a főpapság, melynek a törvényhozásban, a kormányzásban, a bíraskodásban döntő szerepe van, mert az állam, mint «civitas diaboli», azaz az ördög országa, csak úgy állhat fenn ideiglenesen, ha az Isten országának életető elemeit, az ezen ország ügyeinek sáfárai beviszik az államba s így az ördög munkájának romboló hatását mérsékelik. Az Augustinus theologiai felfogásán felépült állami és társadalmi rend számos polgárjogi viszonyt

* Corpus Jurisunkban az 1462. évi 2-ik articulus 13. §-a, az 1495. évi decretum 4. articulusának 12. §-a, a Werbőczy Hármaskönyvében pedig az I. rész 14. címé szól az eretnekségről, mint a hűtlenségi bűn esetéről. Utoljára az 1723. évi 9. articulus említi még az eretnekséget a nota infidelitas esetei között. Azonban ekkor már mégis más értelme volt az eretnekségnek, mint a reformatio előtt. Csakhogy bármily értelmezése lett legyen is: az «eretnokség» mégis ott van a hűtlenségi esetek között.

egyenesen az egyház gondviselése alá helyezett, vagy annak teljesen át is engedett, mint p. o. a házassági jogot és nagy befolyást biztosított számára, mint p. o. az örökösödési-, per-, büntetőjog stb. terén.* Ezzel a helyzettel járt viszont az is, hogy nem csak az egyház foglalkozott a polgári viszonylatok rendezésével, hanem az állam is kiterjeszté gondjait az egyházra. Csakhogy a vallás és az erkölcsök javára irányuló törvényhozási és kormányzati cselekvények az egyedül elismert vallás-erkölcsi társadalomra, a róm. kath. egyházra vonatkoztak. És ez az egyház anyagilag és szellemileg teljesen számíthatott az államhatalom támogatására, a dús javadalmakra, a feltétlen oltalomra és elismerésre.

A reformatio kora előtt, már a renaissance idejében, mind szűkebbre szorul az egyházi befolyás a polgári ügyek terén; csakhogy szembetűnően ez csupán az egyházi bíraskodásnál észlelhető. A törvényhozásban és kormányzásban az egyháziak tekintélye változatlan és megingathatatlan. De már a reformatióval, a hol ez diadalra jut, az egyház és állam közötti régi viszony gyökeresen át-

* Az egyház nagy szerepének igazolására felemlítjük azokat az ügyeket, melyeket a szokás, majd a törvények is, az egyházi bíróságok elé utaltak. Ezen ügyek voltak I. a hit, a hitítók és a szentségek körüli ügyek; oly vétségek és bűntények, melyek a tettes javítására célzó egyházi fenytékek vagy excommunicatio alá esnek; a hamis eskü és esküszegés bűnténye; II. egyházi tized, uzsora, egyháziak s nők megverése, fosztogatása, vérontás; III. házassági ügyek s járulécai: gyermekek törvényességének kérdése, hitbér és jegyajándék, hitbiztosítók (donatio propter nuptias), leánynegyed; végrendeletek; özvegyek és gyámoltalan személyek ügyei. Dr. Kolosvári és dr. Óvári: A Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest, 1890. II. köt. I. fele 114. l.

alakul és a régitől merőben eltérő újabb egyházpolitikai nézetek és elvek jutnak diadalra az állami életben. Ez az eset épen Erdélyben is.

A róm. kath. vallás, a maga magát egyedül üdvözítő intézménynek tartó dogmájával, egy oly kizárólagos vallásalkat, a melynek uralma mellett más vallásos fel fogásnak létezni s azzal versenyezni lehetetlen. Csakhogy a reformatio korában épen a vallás hitcikkelyeinek igazsága került vita alá. Az az időpont, a melyben Luther fellépett, egy átmeneti és minden tekintetben zavaros korszakot nyit meg a római egyház hittani rendszerében, mely korszak a tridenti zsinat berekesztéseig tart. Igen sok sarkalatos hitcikk megtámadtatott a nélkül, hogy az egyháznak erre jogosult képviselője azok orthodoxiája mellett síkra szállott volna. Így aztán az egyház, mint intézmény, fentarthatte ugyan magát, de dogmái nem lévén kellő szentesítéssel ellátva, a kizárólagosság megszűnt s ugyanazon egyház kebelében az ellentétes dogmák vallására is tág tér nyílt.

A róm. kath. egyház reformatiójának szüksége általános elismert tény volt. Az új tanok között elég nagy számmal akadtak olyanok, a melyek az egyház intézményeinek, külső szervezetének buzgó hívei előtt is igazaknak, helyeseknek tündek fel. A reformatio több tételétől nem csak Verancsics, de még Frater György sem idegenkedett volna, ha azok az egyház sanctiojában részesülnek. Épen azért ebben az átmeneti időszakban nem az egyházétől eltérő dogma, hanem az egyház szerveinek bontogatása, képezi az egyház és vallásellenes cselekvényt. Azt tapasztaljuk, hogy Frater György Szántai Istvánt, Honter Jánost, a Barsay testvéreket, a nagybányai bírót egyházellenes cselekvényeikért, de nem a róm. kath. hit-

igazságoktól eltérő tanaikért kívánja büntetni. Még egy századdal korábban kínzóeszközökkel is kényszerítették a gyanús személyeket, hogy hitökről, meggyőződésökről vallomást tegyenek. Ellenben most az a felfogás az irányadó, hogy «de internis prætor non judicat», azaz a vallási meggyőződés, a lelkiismeret ítélet alá nem vonható. A minek aztán természetes következménye az lett, hogy a régi egyházi formák megtartása mellett szinte az egész egyház újhítvé, azaz protestánsná vált.¹

Az új tanok híveinek szaporodása a vallásos öntudatot fejlesztette s a hitelvek következetes keresztülvitelét is előmozdította. Az első lépés az volt, hogy az újítók saját hitelveik szerint kívánták Istent tisztelni, azaz az istentiszteletet átalakították. Itt jutottak először összeütközésbe a róm. kath. egyházzal, sőt magával az állami törvényekkel is. Honternek az 1543. évi országgyűlésre idéztetése s a további újítások meggátlására irányuló 1545. évi tilalom világosan mutatja ezt a fejlődési menetet. Mellette sehol sem látjuk a Luther iratainak eldobására, a lutheránusok kikeresésére vagy a wittenbergi próféta s követői felkeresésének, hallgatásának eltiltására vonatkozó rendeleteket. Tehát mind ez szabados dolog, csak újítani, a külsőségeken változtatni tilos. Ezek a statusquo fentartására irányuló törvények világosan mutatják, hogy az új tanok lassanként olyan többségre tettek szert, a mely ellen nem tanácsos erősebben fellépni.²

A reformatio terjedése mind nagyobb mértékét öltvén,

¹ Lásd az I. kötetben a gyulafehérvári káptalan magatartásáról szóló részt s a következőket 42—7. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek. I. 217., 218., 238., 382. l.

már nem lehetett az újításokat sem tiltani sokáig. Ám alakítsák át a szertartásokat, a kiknek tetszik; csak az egyházi szervezet egységét ne bontsák meg. Az 1550. évi tordai törvény megengedi, hogy kiki azt a hitet — t. i. a régít vagy az újat — kövesse, a melyet akar. Ezen törvény gyakorlati következménye gyanánt ott látjuk az 1552. évi másik tordai végzést, mely a marosvásárhelyi evangélikusoknak templomot ad, szabad vallásgyakorlatot enged s a régi hitű gyülekezethez és ennek pásztorához való viszonyát szabályozza. Az evangéliumi hit tehát befogadtatott, törvényes oltalom alá helyeztetett.*

Ezekkel a törvényekkel az állam eddigi egyházpolitikája nagy átalakuláson megy keresztül. A római egyház vallásának egyedül jogosultsága megszűnik államfentartó maxima lenni. Sőt a hit, a hittitok kérdése is kivétetik az egyháziak kezéből, mert többé nem az egyház határozza meg, hogy mi az igaz hit, minek a vallása és követeése engedélyezhető, hanem maga az állam. Azokban a törvényekben benne foglaltatik az az egyházpolitikai elv, a melyet államunk ma is vall, hogy t. i. minden vallás követhető, a melynek követését az állam megengedi. Az állam emancipálja magát az eddigi róm. kath. exclusiv egyházi felfogás alól, mely szerint «az eretnkségek büntetendők; azt pedig, hogy mi az eretnkség: az egyház szabja meg.» Az állam magát teszi annak illetékes bírójává, hogy mely hit engedélyeztessék, azaz az egyház és állam közti viszony kérdésében olyan nagy fontosságú *«jus reformandit»* az állam a maga kezébe veszi. Ez volt az első és államjogi szempontból legfontosabb eredménye a protestantismus fellpésének és elterjedésének.

* U. o. I. 411—2. l.

A mint a jég meg volt törve, az evangéliumi hit terjedésével és megszilárdulásával kapcsolatosan halad az állam egyházpolitikai álláspontjának teljes átalakulása is. Egyelőre csak a vallásra terjedt ki, tehát a hitczikkekre csupán. De azután áthatott magára az egyházra, mint a vallási társadalom szervére is, a hol nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie. A nehézségeket legfőképpen az okozta, hogy az egyház nem csupán a hiveknek szervezett egyeteme, nem csupán a Krisztusba oltott tagoknak vagy a pápához ragaszkodó egyéneknek összessége, hanem anyagi eszközök támogatásával fentartott szervezet és — főleg róm. kath. felfogás szerint — vagyoni jogi alany is. Az egyházi vagyon hovatartozása, esetleg megosztása, a régi és új hit követőit egyaránt érdekelték. A templomok, az ezekkel járó «*fabrica ecclesiae*», a parochia és a parochialis «örökségek», általában az összes egyházi ingók és ingatlanok tulajdonjogának kérdése szintén beletartozott a «*jus reformandi*» körébe és annak megoldásától függött, hogy vajjon a recepfa religiók rendszeréhez járulni fog-e azoknak a recepta religióknak *egyenjogsága* is.

Ferdinánd uralmának kora megakadályozta az erdélyi egyházpolitika rendes fejlődési menetét. Az egyház egységének tana, a melyhez a protestánsok is ragaszkodtak, nehezen volt összeegyeztethető az egyházi vagyon megosztásával és a szervezet felbomlásával. Nem is akarta ezt egyik fél sem, hanem mindkettő, úgy a régi, mint az új hit követői, azt szerették volna, ha a régi egység megmarad, de abban az ő vallásos nézetük jut uralomra. Azonban az államnak nehéz volt egyelőre akár jobbra, akár balra hajolni. Ennélfogva úgy óhajtott a egységet fentartani, hogy az új hit követőit

alája rendelte a régi szervezetnek. Ezt az eljárást azal indokolta meg, hogy «a keresztyén hit csak egy» és az ország lakosai csupán a szertartásokra és a szentségek kiszolgáltatására nézve térnek el egymástól. De még sem ez a gyenge s tarthatatlan indok volt a fő, hanem az a másik, hogy az egyház nem csak vallás-erkölcsi intézmény, hanem az állami és társadalmi élet kiegészítő alkatrésze, mely egyes intézményei, mint p. o. a szentszékek és a hiteles helyek útján az állami és társadalmi jogrend fentartásához nélkülözhetetlen. Hogy ez volt a döntő szempont, világosan mutatja az 1555. évi marosvásárhelyi végzés, mely a lutheránus plebánosokat kötelezi, hogy a fehérvári vikárius rendeletére, a közhitelű helyek tevékenységi körébe illő mindennemű ügyekben — *«kivéve a vallás ügyét»* — eljárni tartozzanak. A püspöki székes-egyház jövedelmeinek épségben tartásáról, valamint a tizedperekben a róm. kath. szentszék illetékességéről is ugyanezen törvény intézkedett.*

A törvények által teremtett képtelen helyzet, az egy vallás ürügye alatt két olyan ellentétes elemet akart egy szervezetben egyesíteni, mint a protestantismus és a róm. katholicismus, melyek az olaj és víz módjára soha össze nem keverhetők, el nem elegyíthetők. Ennélfogva legfeljebb ideiglenes és kiegészítő maradhatott ez az állapot, miglen t. i. a végleges rendezés szüksége bekövetkezik.

A kibonyolodás útját a szászok készítették elő, kik már 1545-ben megvetették egy nemzetiségi prot. egyháznak alapjait s 1551-ben saját superintendenst is választottak maguknak. Az ő példájokat követték a magyarok, kiknek 1555-ben szintén van superintendensök. Így tehát

* U. o. I. 527. I. 539—40. I.

a vallásügyi kiválás megtörtént már, mielőtt az állami törvényhozás e tekintetben elhatározó lépéseket tett volna. A törvény, mely rendszerint az élet követelményei után szokott sántikálni, nem nyújt kellő tájékoztatást az erdélyi, ezen korbeli, vallásügyi helyzetre nézve. De ha a külön alakulatokat figyelembe vesszük, semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy míg az országgyűlés az egyház egységének fentartása mellett buzgólkodik: a valóságban már külön felekezeti egyházi szervek működtek. Mindezt valószínűleg tudta a törvényhozás is. És midőn hallgatólagos magatartása mellett nem siet a régi egyházi szervezet épségének helyreállítására, ezzel a protestáns szervezkedést is elismeri és jóváhagyja. Hallgatásában, illetőleg a puszta külső egység fentartására irányuló rendelkezésében benne foglaltatik az a felfogás, hogy a hitvallások kifejlődésének és szervezetalkotási tevékenységének szabad utat kell engedni; tehát tartózkodni kell az erőszakosságtól, mely mint róm. kath. egyházi elv, az eddigi fejlődések útját lerontaná.

Az 1554. s 1555. évi törvényekben foglalt álláspontot csak oly átmeneti jellegűnek tekinthetjük, a melyet Ferdinánd uralma erőszakolt az erdélyi rendekre. A mint ez uralom nyomása megszűnik, az erdélyi törvényhozás a. már 1550-ben megkezdett egyházpolitika útjára tér. Az 1556. évi kolozsvári országgyűlés a secularisatio kimondásával egy hatalmas lépést tett a recepta religiók egyenjogúsága felé. Mert a püspökség és a káptalan, a szerzetes rendek és a konventek megszüntetése teljességgel nem a róm. kath. egyház megsemmisítése, hanem egyszerűen a kánoni jog és intézményeknek államellenesen ható és működő tényezői nyirbáltattak meg az által. Igaz ugyan, hogy a kánoni jog szerint az egyházra nézve leg-

főbb dolog a «lex dioecesana», vagyis a javadalom, a mely nélkül nincs püspök és ha nincs püspök, nincs egyház sem: azonban a protestantismus megtanította arra az államot, hogy a kánoni jog nem mindenben felel meg az életnek. Lehetséges egyház «uri püspök» nélkül és lehetséges egyházkormányzat káptalan nélkül is.

Kétségtelen dolog, hogy a kolozsvári secularisáló országgyűlés az erdélyi róm. kath. egyháznak gyökerére vetette a fejszét. De az is épen olyan bizonyos, hogy ezt a radikális intézkedést a kánonjog vonta maga után, mely az állami eredetű egyházi javadalmak kizárólagos egyházi természetét vitatva, útját vágta annak, hogy az egyházi organismus tisztán a hivek egyetemén épülhessen fel. Erre a rendelkezésre az egyenjogúság szempontjából volt szükség, mert teljesen képtelenség egyenjogúságról beszélni oly felek között, melyeknek egyike a lét fentartásához szükséges anyagi eszközöket az államtól nyeri, hivatalosainak állami befolyást is követel, a másik pedig önerejére van utalva s az állami tevékenységben való részvételtől önkényt félrevonul.

A felekezeti egyenjogúság kérdését még egyetlen állam sem oldotta meg olyan találékonyan és egységesen, mint Erdély a XVI. században. Az egyenlőség kérdésében az államnak kell az ítélő birónak lenni, mert ha a felekezetek jogigényei lesznek a döntő szempontok: a róm. katholicismus mellett soha más felekezetek nem létezhetnének. A secularisatio tehát nem erőszakos tény, hanem az állampolitikai eszély követelte szükség; az egyetlen mód, a mely mellett nem üres íge a tordai országgyűlés által is kimondott elv, hogy t. i. «mindenki azt a hitet követheti, a melyet akar, régi vagy új szertartásokkal, csak-hogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit köve-

tőit.» A magyar állam mai alkotmánya legfényesebb tanúbizonyság a mellett, hogy ilyen elv és az «uri püspökök» teljesen összeférhetetlen dolgok.

A secularisatioval lett teljessé az állam «jus reformandi»-ja, melynél fogva az állam szabja meg a feltételeket, melyek betartása mellett bármely — tehát nemcsak az újabb — felekezeteknek szabad vallásgyakorlatot enged a maga területén. A róm. katholicismus szertelen és az állami közérdekekkel ellentétben álló igényei, üldözésnek minősítik ugyan ezen eljárást. Azonban egyáltalában nem a törvényhozás, hanem a kánoni jog vágta útját annak, hogy a róm. kath. egyház a protestantismus mintájára berendezze és továbbra is fentartsa a maga szervezetét. Az állami életnek fejlődő életformája és a kánoni jog olyan ellentétbe jutottak itten, a mely ellentétet ideiglenesen lehet ugyan nivellálni, de megszüntetni soha. És ha csak az állami érdekek vereségét nem kívánjuk, lehetetlen lesz bármely államnak is elzárkózni az Erdély-adta XVI. századbeli példa elől. Jól tudjuk, hogy azóta a legtöbb állam egyenesen erre az útra is tért és ez által sikerült nekik a felekezeti teljes egyenjogúság biztosítása is.

Az erdélyi egyházpolitikának első és sarkalatos intézkedése tehát az volt, hogy teljesen emancipálta magát a róm. kath. vallási és egyházi befolyás alól. E végből összerombolta azokat az intézményeket, a melyek útján az az egyház illetéktelenül belenyúlt az állami és társadalmi életbe. Sőt mivel az az egyház százados hagyományokra és intézményekre támaszkodva, az egyházi és állami hatáskörök elkülönítésének útját állotta, összerombolta magának az egyháznak államellenes kánonjogi fundamentumait és *oda utasította a római egyházat,*

hogy az erdélyi területen, mint tisztán vallás-erkölcsi intézmény szervezkedjék. E célra kilátásba helyezte támogatását s az állami oltalmat is. Modern társadalmi alapra kívánta helyezni a vallásfelekezeteket, hogy azok hivatásuknak, de csakis ennek élve, a rájuk idegen területről kizárassanak. Midőn idáig eljutott: akkor kimondta a *bevett vallások teljes egyenjogúságát is.**

Az erdélyi vallásügyi törvényhozásnak van még egy igen nevezetes mozzanata, melyet szinte úgy tekinthetünk, mint a megvetett egyházpolitikai fundamentumok biztosítékát. Ugyanis a történelem tanulsága szerint a törvény-

* A káptalanok secularisálása egyike a modern jogélet legfontosabb eredményeinek. Nem egyéb az, mint a mai közjegyzői intézménynek alapja, mely abban különbözik a korábbi hiteles helyektől, valamint a publicus notariusoktól, hogy minden ízében világi intézmény és teljesen állami eredetű. Igaz ugyan, hogy a káptalanoknak és konventeknek eddig is a királyok adták a hiteles pecsétet s alkalomadtán ők vonták el is, de a közönség számára könnyen hozzáférhető hiteles helyet, vagy hiteles kiadványt, pap és kánoni sanctio nélkül képzelni sem lehetett. Az ország nagy birái és az ítélő mesterek is birtak ugyan hiteles pecséttel, de az ő közreműködésök a mindennapi magánjogi ügyletekre s főleg a szegényebb emberekre nézve szinte hozzáférhetetlen volt. L. M. Tört. Tár 1855. II. köt. Jerney értekezését. — A mi az egyházpolitikában egyik leglényegesebb mozzanat: az egyházi és állami hatáskörök elválasztása, csak a legujabb időkben lett uralkodó politikai elvvé. A felekezeti állam és a «szabad egyház szabad államban»-féle elmélet ma már alaposan ki van próbálva és a modern törvényhozás Európa legtöbb államában egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, melyet Erdély a XVII. század derekán elfoglalt. Az állam ekkor sem volt közömbös a vallásfelekezetek iránt, de egyiket sem zárta el, hogy a ius advocatiát igénybe vehesse. V. ö. Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 79., 82. l. s az Approbáták I. rész.

hozás biztosító intézkedései igen gyakran vereséget szenvedtek az uralkodók ellentétes törekvései következtében. Az a kor, melybe a reformatio fellépte és megszilárdulása esik, az európai államok alkotmánya tekintetében úgy szerepel, mint a fejedelmek házi hatalmának, a fejedelmi absolutizmusnak fejlődési kora. Erdélyben ezen törvények meghozatalakor az evangéliumi vallás általánosan el volt ugyan terjedve, de sem a fejedelem, János Zsigmond, sem ennek anyja, a kormányzó, nem tartoztak hívei közé. Azért az eddigi vívmányok biztosítása végett nem elégedett meg azzal az országgyűlés, hogy a secularisált egyházi javak a nézve kikötötte, hogy előbbi birtokosaiknak vissza ne adassanak, se profán célokra ne fordíttassanak, hanem egyszersmind fentartja magának a döntő szót a vallási ügyekben. Izabella beleegyezik abba, hogy a vallás ügyében az történjék, a mit az országrendek jónak látnak. Ő, mint a fejedelem helyettese, arra nézve tesz ígéretet, hogy a szász egyházakkal egyetértő magyar egyházakat védelme és oltalma alá veszi.*

Midőn az evangéliumi hit, az ágostai hitvallás formájában, már biztosította a maga létét és teljesen összetörte az állam középkori egyházpolitikájának kereteit, csakhamar maga is szakadásnak lett kitéve, a mi további fejlődésekre szolgált alapul. A helvécziai reformatio tanai

* Az erdélyi országgyűlés jogfentartása különösen az által nyert súlyt, hogy az állam választó monarchia lévén, a vallás-szabadságot mindig feltételek alakjában irhatta a megválasztott uralkodó elé; más oldalról, mint alkotmányos országnak, módjában is állott úgy a törvényeknek, mint a választási feltételeknek betartása felett őrködni. Az uralkodó tehát nem volt souverain a vallásügyekben, hanem csakis a ius superinspectiōt képviselte s a ius advocatiāt kezelte.

elhatottak Erdélybe is. Az országgyűlés, az épen csak most megszerzett szabad vallásgyakorlat biztosítása érdekében, a legújabb törvények alapján, maga gondoskodik az új tanok megvizsgálása felől. A kezében tartott jus reformandinál fogva nemzeti zsinat tartását rendeli el, országos biztosokat küld ki arra, hogy az evangélikusok között feltörő egyenetlenség lecsillapíttassék. A kolozsvári zsinat elítélvén a helvét irányú reformatiót, az 1558 évi. (márcz.) tordai országgyűlés is kijelenti, hogy csak a lutheránus és a pápista vallás követését engedi meg, ellenben, a sacramentariusok zavart támasztó szek-táját egyenesen eltiltja.

A tordai országgyűlésnek Fejérváron is megújított eme törvénye bizonyosságot tesz a felől, hogy Erdély bölcs mérséklettel haladt a jus reformandi útján és a feltétlen vallásszabadságnak nem volt híve. Az állami érdek nem is engedte volna meg, hogy az eddigi szigorú tilalmat és megkötöttséget egyszerre a minden korlát nélküli vallásszabadság váltsa fel, a mi tulajdonképen az egyház és állam teljes szétválasztását, valami «szabad egyház a szabad államban»-féle és a jus reformandival ellentétes egyházpolitikai álláspontot tételezett volna fel.

A református vallás azonban mind erősebben kopogtatott bebocsáttatásért úgy a társadalomban, mint az állam kapuján. Az 1561. évi medgyesi zsinaton ismét országos biztosok vannak jelen a vallási vitatkozásoknál; ugyanezen évben maga a fejedelem küldi el a külföldi egyetemek elé a vitatkozó felek hitvallási iratait megbírálás végett; az 1564. évi. enyedi zsinaton pedig, szintén országgyűlési végzésnél fogva, a fejedelem képe elnököl a disputatióban. Az enyedi zsinat után a tordai országgyűlés a református vallást elismerte, törvényesítette és

követését szabaddá tette. A receptio egész története arra mutat, hogy az államhatalom egész komolysággal lát hozzá a nem régiben magára vállalt feladat teljesítéséhez, a jus reformandi gyakorlásához. Nem elégszik meg azzal, hogy egyszerűen szentesítésével kíséri az eredményeket, hanem az átalakulás körüli mozgalmakat egyenesen maga vezeti, szabályozza s végül jóváhagyja. Azonban míg idáig jut, igyekszik az eddigi törvényes állapotokat fentartani, az újításokat eltiltani és a *recepta religiók rendszerét* megőrizni.*

A református vallás befogadása után hamarosan aláhanyaglik az országgyűlés eme mérséklő, bölcs tevékenysége. A recepta religiók rendszerétől eltévelyedik az országgyűlés és megsérti a vallásegyenlőséget is. Az unitarismus fellépését kísérik ezek a jelenségek, melyek az erdélyi vallásügyet hamarosan rossz hírbe keverik. Az unitarismus megjelenésével egy időben tűnnek fel a róm. katholicismus ellen irányuló törvények is, melyek azt rendelik, hogy «az afféle egyházi renden való személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak és abból megtérni nem akar-

* Az állam, mint felekezeten felül álló főhatóság, éppen a ref. vallás befogadásánál jár el a legöntudatosabban. Az országgyűlés által elrendelt zsinatok, az ide kiküldött országos biztosok, a ius superinspectionis lelkiismeretes gyakorlásáról s az 1557-ben megvetett alapok szilárd fentartásáról tanuskodnak. A ref. vallás befogadása nem erőszakkal kikényszerített cselekvény, de nem is az általános közhangulatnak a saját maga javára való megnyilatkozása, hanem olyan tény, melynek végrehajtása előtt a közérdek megóvása szempontjából szükséges óvintézkedések végrehajtottak és csak akkor mondatott ki a receptio, midőn kitűnt, hogy az a közszükségnek megfelelő és az állami érdekekre veszélytelen.

nak, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiigazíttassanak».

Az unitarizmus, mely nem érezte magát biztonságban, míg csak a keresztyénség fejlődésének mindennemű szálai el nem szaggattatnak, s «az új világi» meg nem születik: ennek az «új teremtésnek» érdekében minden régít kipusztítani igyekezett. Szinlelt türelmességével, nagyhangú, kenetes, de üres frázisaival igyekezett port hinteni «a tanulatlan község» szeméibe, megtámadván a pápasággal való czimborálás gyanújába kevert idősebb testvéreket is. A fejedelem, ki teljesen az új irányzat hálójába jutott, egészen magának foglalta le az országrendek számára biztosított reformálási jogot. Theologiai szenvedélyétől vitetve, jelen van a disputatiókban, ő maga vezeti azokat, közbe szól, vitatkozik, bírál és elítéli a trinitariásokat. Az országgyűlés befolyása teljesen háttérbe szorul. Sőt, hogy a törvényhozás keze megköttessék, az 1568 januáriusi országgyűlésen meghozatja a szabad igehirdetést, azaz a korlátlan vallásszabadságot kimondó törvényt, mely az evangélium híveinek megendi, hogy «minden helyökön a prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerinti», «mert a hit istennek ajándéka, az hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon».*

* Nem lehet tagadni, hogy az 1568 januáriusi törvény nemcsak szabadelvű, hanem teljesen ultraliberális is. A benne lefektetett elv olyan természetű, hogy nemcsak ma, de valószínűleg minden időkre nézve keresztülvihetetlen. A legszabadelvűbb északamerikai egyesült államokban sincs korlátlan vallásszabadság. Egyénileg hajlandó vagyok elismerni, hogy az a törvény eszményi elvet foglal magában, de másoldalról vallom, hogy oly eszményi elvet, mely mindörökké, míg az emberek emberek maradnak,

Ezzel a törvénnyel az országgyűlés kiadta kezeiből azt a jogot, melyet 1557-ben magának fentartott volt. 1564-ben foglalkozott utoljára a vallásügy fejlesztésével. Azóta se országos zsinatokat nem rendelt, sem biztosokat nem küldött, hanem mindent a fejedelemre hagyott. Az országos intézkedések nem a fejlesztés, a rendezés eszközei, hanem a reactio javára működnek. A protestantismus ezen kettős intézkedés által nagy veszedelmebe jutott. Egyfelől elveszítette a józan mérséklet korlátait, a másik oldalon pedig eddigi türelmes és alapelveinek megfelelő álláspontját elhagyván, nagy gyorsasággal rohat a kizárólagos uralom megszerzése felé, a mely útjában nemcsak a római katholicismuson, hanem saját korábbi szülőitein is kegyetlenül átgázolni törekedett.

A fejedelem theologus-kedvteléseinek és az országrendek mérséklő befolyása félretételének káros következményei hamarosan mutatkozni is kezdettek. Először a szabad ígehirdetés termette meg a maga keserű gyümölcsseit. A protestantismus legifjabb ágának olyan kinövései sarjadtak ki, az országgyűlés ius reformándija

eszményi is marad, azaz teljesen realizálhatlan; a mi világos bizonyítéka annak, hogy a kik e törvényt hozatták, sem magukkal, sem céljaik és törekvéseikkel, sem koruk viszonyaival és a társadalmi lét feltételeivel tisztában nem voltak. Hogy nem voltak az eszmények emberei, azt már a róm. katolikusok, majd a reformátusok zaklatására irányuló törekvések, nemkülönben az új hit apostolainak rajongó és phantasticus eszméi is elárulják. Azt felesleges hangsúlyozni, hogy e törvény merőben ellentétben áll az erdélyi egyházpolitikának eddig lerakott alapjaival és hogy a társadalom nagyfokú felkavarására vezetett. Ez volt az oka is annak, hogy alig két évig volt érvényben.

által nem mérsékelt újítások nyomán annyi részben ábrándos, részben egyenesen veszedelmes új tudomány burjánzott fel, hogy ezt már maga az országgyűlés is megsokalta. A hat éven keresztül mellőzött joghoz nyulva, azt kívánta az országgyűlés a fejedelemtől, hogy «az mostan támadott eretnkségeket és azok indítóit» büntesse meg. A fejedelem kielégítő válasza után a megfelelő határozat törvénybe is iktattatott, a mivel a korlátlan igehirdetési szabadság is megszűnt és az erdélyi vallásügyi törvényhozás a rendes mederbe terelődött vissza. Az erdélyi törvényhozás ez alkalommal szólott először és utoljára *az eretnkségről*. Maga az a körülmény, hogy az országgyűlés az unitárius fejedelem idejében és az unitarismus virágkorában káromlásoknak és eretnkségeknek nevezi Dávid Ferencz vallásának veszedelmes kinövéseit, bizonyosságul szolgál a fékevesztett újítási vágy szertelenségeiről, a józan vallásosságot komolyan fenyegető bajok nagyságáról, valamint arról, hogy Erdélyben a hittani viták elfajulása idején is a többség megmaradt az evangéliumi alapokon és nem követte vakon sem fejedelmét, sem pedig azt a «csodás égi üstököst», melyről senki sem tudta, hogy vajjon megáll-e majd egy ponton valaha s ha meg áll is: vajjon hol áll meg.

Az országgyűlés közbelépése igen kellemetlenül érintette úgy a fejedelmet, mint az unitarismus apostolait. Ezek méltatlankodva panaszkodtak külföldi hitsorsosaik előtt szabadságuk megszorítása miatt. A fejedelem pedig azzal válaszolt a törvényre, hogy a reformátusokra nézve behozta a cenzurát, majd a következő évi országgyűlésen azt követelte a rendektől, hogy az unitarismust becsmérők ellen büntetést állapítson meg. Az

országgyűlés azonban nem volt hajlandó a fejedelem kívánságát teljesíteni, hanem egyszerűen azt a nevezetes határozatot hozta, hogy «isten ígéje mindenütt szabadon praedicáltassék, a *confessióért senki meg ne bántassék*». A szabad igehirdetésnek tehát nem kinek-kinek «a maga értelme», hanem a «*confessio*» képezi a mértékét s ezzel az unitarizmus, mint szintén *confessió*val bíró vallásalkat, épügy megnyerte a receptiót, mint a korábbi vallások.*

János Zsigmond halálával lezáródott a recepta religiók sorozata és ezzel befejeztetett az erdélyi reformatio fejlődése is. Mióta a fejedelem a maga kezeihez vette a kormányt, a korábbi két vallásfelekezethez még másik kettő járult, t. i. a reformatus és unitárius. Maga a fejedelem mind a négy vallási fokozaton keresztül ment épen úgy, mint a reformatoroknak és az országnak egy tekintélyes része. A mint haladt az újítások útján, az

* Az unitarizmus receptiója igen sajátos módon, minden határozott kijelentés nélkül történt. Eddig az 1568. s 1571. évi januáriusi törvények között válogattunk, hogy tulajdonképen melyikben is van benne a receptio. Eleinte magam is az előbbihez csatlakoztam, azonban fel kellett adni felfogásomat, mivel az egy általános igehirdetési szabadságról szól és a vallásos nézetek szabad kifejtésének útját egyengeti, de *felekezet* számára nincs benne semmi jogi alap. Az 1571-iki törvény már *confessió*ról, tehát egyszersmind felekezetről is szól és midőn a *confessió*t védi, az eddigi összes *confessió*kra, tehát az unitáriusra is értelmezendő. — A *confessió*nak a szabad vallásgyakorlat alapjává tétele egy igen fontos egyházpolitikai elv, mely nélkül vallásfelekezet elismertetésre és állami oltalomra nem számíthat. Az 1895 : XLII. t.-cikkben is benne foglaltatik, hogy az állami elismertetés végett bármely újabb felekezetnek be kell mutatnia *confessió*ját.

eddig confessiókhoz egymásután csatolta az újakat, melyek törvényes biztosítékkal eláttatván, megnyerték a szabad vallásgyakorlatot, sőt az egyenjogúságot is. Az a körülmény, hogy a fejedelem egyiknek jobban kedvezett, mint a másiknak, az egyenjogúságot nem sértette, mivel az egyiknek jutott kedvezmények a többinek szabad vallásgyakorlatát nem érintették.

Csak egy ponton szenvedett eddig csorbát a recepta religiók egyenjogúsága, t. i. a római katolikusok elnyomásával, kiknek papot sem volt szabad tartani, sem pedig vallásokhoz tartozó szertartásokat végezni, vagy a kegyszereket és kegyszerféléket használni. E téren az egyenjogúságot a római katolikus vallású Báthoryak állítják helyre, kik hitsorsosaik számára megszerezték azt az oltalmat, melylyel az unitarismus fellépése előtt bírtak és a melyhez a régibb törvényeknél fogva igényük is volt. Az 1566. évi törvények ugyan nem töröltettek el, de végrehajtásuk megakadt a kellő végrehajtási eszközök hiányával, melyet a római katolikus vallású uralkodók nem kölcsönöztek a felekezeti türelmetlenségnek a maguk vallása elnyomására.

A négy recepta religio egyenjogúságának helyreállítása mellett még igen fontos az *innovatio*, azaz a további újítás tilalma, a mi megakadályozta, hogy újabb confessiók keletkezessenek. 1572 óta gyakran megismételtett ez a tilalom, annak jeléül, hogy az újítási hajlam meg volt egyesekben, főleg az unitarismus vezérharcosában, Dávid Ferenczben. Az 1578 márczius havában tartott tordai unitárius zsinat a communis profetia behozatalával akarta kijátszani az *innovatio* tilalmát; de keservesen meglakoltak azok a jámbor atyafiak, kik a polgári jogrendet is theologiai kaptafára szerették volna

húzni. Az *innovatio* tilalma, bár elvileg nem zárta ki, hogy valamely más vallás, például a görög-keleti is recipiáltassék, de megakadályozta a recipiált vallások dogmatikus továbbfejlődését, azok kebelében újabb sarkalatos hitczikkek kifejlesztését.*

A recepta religiók sorozatának lezárása után mintegy ötven esztendő múlt el, a míg az egyes felekezetek törvényes és államjogilag biztos elnevezése is kialakult. Még 1598-ban a római katolikus és evangélikus vallás mellett a másik kettő csak úgy említetik, hogy «az két religió, az augustana confession kívül való». Majd 1595-ben névszerint megemlítetnek a recepta religiók, «tudni illik catholica sive romana, lutherana, calvinistica et ariana». Az 1600. évi léczfalvi tábori gyűlés pedig az utóbbit «unitaria» néven nevezi s ezzel első emlékét nyújtja az unitárius név használatának.

A bevett vallások egyenjogúsága Báthory Zsigmond idejében a jezsuita szerzetrend erőszakos működése folytán több izben megzavartatott az által, hogy a többi bevett vallások papjai helyükből kiűzettek és a hívőkre

* Az *innovatio* fogalmát a mai államjog nem ismeri ugyan a régi alakban és az *innovatio* tilalma teljesen távol áll az általános vallásszabadság elvétől; de ha az elméleti újításoknak nem is áll ellent az állam, azért gondoskodik másodoldalról, hogy a hívők vallásos érzülete durván meg ne sértsessék, az egyházak a maguk kebelében a hitelveknek örei lehessenek és bármely vallásos irány csak kellő ellenőrzés mellett csinálhasson magának felekezeti propagandát. Azaz tehát a modern államnak is meg vannak azok az intézkedései, a melyek a változott viszonyokhoz képest, egyenértékűek az *innovatiót* tiltó törvényekkel. De hiányzik nála a felekezetek numerus claususa; bár más oldalról tudjuk, hogy az u. n. bevett vallásfelekezetekre nézve hazánkban ez is fennáll.

római katolikus prédikátor erőszakoltatt. Holott a bevett vallások egyenjogúságának corolláriumát épen az képezte, hogy a község szabadon választhatta a maga hitvallását és ennek megfelelően papjait is. Sem a fejedelmek, sem a földesuraknak nem volt beleszólási joguk a gyülekezet hitvallási állapotába. A községben előfordulható hitvallási szakadással járó kellemetlenségek enyhítésére az 1563. évi törvény azt rendelte, hogy a különböző hitvallású lelkészek az egy templomot közösen és felváltva használhatják. Ezt a rendelkezést az 1581. évi kolozsvári országgyűlés oda módosította, hogy a gyülekezet hitvallási hovatartozása és ezzel az egyházközségi vagyon tulajdonjoga is a többség szerint igazodik.* Az utóbbi rendelkezés, mely az egész fejedelmi korszakon keresztül, — Báthory Zsigmond és Básta korától eltekintve, — mindig érvényben tartott, arra volt hivatva, hogy a hívek gyülekezeti életének fentartását biztosítsa, de egyszersmind megóvja őket attól is, hogy földesúri vagy fejedelmi önkény megakadályozza szabad vallásgyakorlatukat. A szabad vallásgyakorlatot az erdélyi törvények eleitől fogva kiterjesztették a jobbágyságra is és soha el nem tűrték, hogy bárminemű magán- vagy közjogi igények miatt az megcsorbítottassék. Míg az első vallásügyi törvények csak általában hangsúlyozzák az egyéni vallásszabadság jogát (*quisque teneat eam fidem, quam voluerit, vagy quisque eam quam maluerit religionem amplecti possit*), addig később a község joga is elismeretést nyer és sem városi, sem falusi, sem szabad, sem jobbágyközség között nem létezik különbség. Csak mikor

* A «maior pars» jogáról, mint egyházi elvről alább részletesebben lesz szó.

a római katolikus *reactio*, a földesúri jog czimén, erőszakkalni kezdette a jobbágyságra a plebánosokat, ekkor vált szükségessé, hogy a «szegény subditusok» vallásszabadsága külön és kifejezetten is törvénybe iktattassék.

A jobbágyság szabad vallásgyakorlatát végezetre az *Approbata Constitutio* is külön szakaszban megerősítette, midőn megállapította, hogy «senki alatta levő községet, jobbágyokat, házok népét, se semminenü rendeket, erőszak avagy akárminemü büntetésnek is fenýítéke alatt maga religiójára ne kényszerítse, se penig a földesúr más religión lévén, a falunak vagy városnak templomát el ne foglalja, más religión levő papokat reájok ne vigyen, se imponáljon, maga vallásán levő papokkal semminemü alkalmatosságokban való egyházi szolgálatokat ne celebráltasson *sub pœna flor. 200*». (p. 1, t. 1, art. 8).*

Az *innovatio* tilalma a négy recepta religio egyenjogúságának, de egyszersmind az alkotmánynak is biztosítékát képezte. Epen azért vétetett ez olyan szigorúan,

* A szabad vallásgyakorlat kérdésének értelmezésében igen jelentékeny pont a jobbágyok vallásgyakorlata. Tudjuk, hogy a magyarországi első interconfessionalis törvényben, épen mint Erdélyben is történt eleinte, csak általánosságban van kimondva, hogy kiki azt a hitet követheti, a melyet akar. I. Rákóczy György a linczi béke útján vitte be kifejezett szavakkal is a *Corpus Juris*ba a jobbágyok szabad vallásgyakorlatának biztosítását. Az ellenreformatio, merőben hamis és embertelen módon a földesúri, tehát tisztán magánjogi jogviszonyt a lelek felett való uralommá kívánta kitágítani. Az erdélyi vallásügyi törvények liberalismusát már ez a pont is igen előnyösen jellemzi és a mellett a protestantismus humánus gondolkozására szép világot vet, mikor a gazdaságilag és politikailag szolgáltságra kárhóztatott jobbágyokat legalább Istenhez való viszonyukban szabadokká tette és ez által emberi méltóságukat elismerte.

hogy még az ugyanazon hitvallás keretén belül eső és tisztán academicus jellegű theologiai nézponokat, illetőleg tanokat és ezek követőit is sujtotta. Téves dolog volna, ha a tilalom minden jelentőségét Dávid Ferencz személyével, vagy az unitarismussal kapcsolnék össze, habár bizonyos, hogy a nevezett vezér lelkületében s a mondott egyház kebelében előállott változások és ezeknek megnyilatkozásai voltak az első indító okok. Nem személyes ellenszenv, vagy vallás elleni gyűlölség, hanem sokkal inkább az állami közérdek, a polgárság lelki nyugalmanak, békességének megóvása volt a tilalom célja. A szakadatlan vallási viták olyan képet adtak az erdélyi társadalomnak, mint a minő a görögé lehetett a homoousion és homoiouision idejében. Az a «sok esztelen disputatio, pántolódás», mely «a köznép között, falun, városon, étel-ital között, este-reggel, éjjel és nap-pala hallható volt, az a «sok káromlás és mód nélkül való kárpálódás,» melylyel a prédikátorok a prédikáló székéből egymást támadták és hallgatóikat táplálták: távolról sem szolgált a vallásosságnak és erkölcsi komolyságnak emelésére, hanem inkább romlására. A vallás a sok disputatiók és kárpálódások közepette teljesen elvesztette dicsfényét, el minden varázsát is, a melynél fogva az egyénnek ez életben vezérlő csillagává, a közerkölcsöknek örévé lesz. A népnek a vallási vitákba való bevonása már többé nem a vallásújítás fejlődésének, hanem egyenesen hanyatlásának útját jelöli. Ez a decadens irányzat megkezdődött már Kálmáncsehi fellépésével, de virágkorát az unitarismus napja ragyogása mellett érte el. Eredményeit a paraszt-próféták, a fekete ember fellépése, az 1570. év tájbeli «új eretnkségek» és a szombatoság jelölik. Épen ezeknek a szomorú eredményeknek

meggátlása, a szertelenségekbe tévelygett s fékevesztett theologizálás káros következményeinek megakadályozása és mindezen irányzatok föülkerekedésével járó társadalmi zűllés korlátozása volt az innovatív törvényeknek tulajdonképeni célja. Hogy aztán legnagyobb mértékben az unitarismus érezte meg ama törvények súlyát: ennek tisztán az illető vallásalkat belső ellentmondásai és a vezetők kiforratlan volta, az általuk ekkor képviselt, pusztán romboló irányzat volt az oka.

Kezdetben, míg a nép theologizáló szenvedélye le nem hült, az innovatio igen szigorúan érvényesített. Báthory István még a szertartásokra is ki akarta terjeszteni, midőn a szebeni és brassói egyházaktól némileg eltérő liturgiával bíró medgyesi és beszercei káptalanok gyűlekezeteit s ezek papságát az innovatio büntetésével kívánja súlytani. Csak akkor állott el szándékától, mikor az érdekeltek bebizonyították, hogy a reformatio kezdetétől fogva mindig azokkal a szertartásokkal éltek s ha most változást hoznának be, akkor lennének innovátorok. Báthory Zsigmond idejében a Formula Concordiæ mellett buzgólkodó brassói lelkész, Reiff Dániel, csak tanainak visszavonása és reverzális aláírása által menekült meg az innovatio büntetésétől, holott az, a mit ő tanított, a külföldi lutherásuknál hamarosan olyan erős hitvallási alappá lett, mint maga az ágostai hitvallás. Még Bethlen Gábor idejében is innovatióknak tekintett a Formula Concordiæ behozatalának kísérlete és a fejedelem 1615-ben, majd utóbb 1622-ben egyenesen eltiltotta annak, valamint az azon alapuló Hutter-féle dogmatikának bevetését és használatát.*

* Teutsch D. G. Urkundenbuch I. 275—6., 283—4. I. II. 253—5. I.

A vallásbeli újítások kinyomozása tekintetében az erdélyi törvényhozás nem intézkedett. A törvények a felmerült újítások büntetését rendelték el, tehát a külső cselekvényeken túl, a lelkiismeret vizsgálására és érőszakolására segédkezet nem nyújtottak. Csak a jezsuita uralom idejében látjuk, hogy 1595 táján, inquisitorius eljárás is indított az újítások kikeresésére s a négy recepta religión kívül állók felkutatására.

A XVI. században még a szombatosság is, mint egyszerű innovatio tűnik elő a törvényekben, a felekezeti elnevezés és jelleg minden közelebbi megjelölése nélkül. Az 1610. évi besztercei országgyűlés óta azonban már egyenesen maga a felekezet szerepel és mint ilyen tiltatik el. Nem azért, mert újít, hanem mivel a recepta religiókon kívül álló szekta, mely mint ilyen, eltiltatik és követői büntetés alá vettetnek. Eltekintve a felekezet tanaitól, a melyek mindenesetre visszaesést jelentenek a reformatio fejlődésében, főképen abból a szempontból érdemelnek figyelmet a szombatosság elleni törvények, hogy bizonyos hitelveknek követését, mint államellenes viselkedést tekintenek. Az állam a maga ius reformandijánál fogva tilalmat állít fel a szombatosságra nézve. És ezt a tilalmat nem egyik vagy másik recepta religio kárhóztató ítéletéből meríti, hanem egyenesen a maga akaratából, törvényhozásának meggyőződéséből. Ezt a jellemvonást különösen kell hangsúlyoznunk, mivel a középkori eretnek-üldöző törvények és a szombatosok ellen irányuló erdélyi határozmányok között ebben van a lényeges különbség. Amazokban mindig az a kérdés, vajjon valamely vallásos irány megnyerte-e az egyház helyeslését, avagy pedig annak kárhóztatását vonta magára, tehát igaz tan-e, vagy pedig eretnekség: itten pedig,

hol négy recepta religio létezésén, valamely különleges orthodoxiáról szó sem lehet, az jó első sorban és egyedül figyelembe, hogy a négy recepta religiók sorába tartozik-e, avagy pedig azokon kívül levő szekta. Nem eretnokség tehát a szombatosság, hanem illicita religio, melynek követői, akár csak a római birodalomban annak idejében a keresztyének, felkeresendők és megbüntetendők, mivel az állam törvényeivel ellenkező viselkedést tanúsítanak.

A szombatosságot eltöltő törvények bizonyára nem ütnek meg a szabadelvűség mai mértékét, de mégis nagy haladást jelentenek a középkorral s ennek tisztán a római katolikus vallásos és egyházi szempontok által vezetett egyházpolitikájával szemben. A vallások engedélyezése vagy megtűrése többé nem a dogma, hanem az állami közérdek szempontjából ítéltetik meg. Egyetlen vallásnak, még ha az uralkodóé lenne is az, sincs beleszólása abba, hogy mi lehet recepta religio és mi nem. Az egyházi felfogásnak ezen eliminálása egyúttal a vallásos nézponatok túlsúlyának megtörését jelenti és a jelenkor szabadelvű irányzatának első sarkalatos alapvetése, a mely tekintetben Erdély az egész művelt világot megelőzte.*

* A szombatosság ellen irányuló törvényhozási és törvénykezelési intézkedések méltatását l. e mű II. köt. 140—2. l. A kit a törvények szigora súlyt, az kétségtelenül nem igen mérlegeli, hogy egyházi, vagy állami intentiókból folyik-e az ő szenvedése. Csakhogy a megsértett jogrend helyreállítására célzó eljárást sohasem a deliquens szempontjából szokták megítélni. Itten is az a főkérdés, hogy a lelkiismereti szabadságnak mi képezi erősebb biztosítékát: az egyházi, vagy az állami szempontok túlsúlya-e és ennél fogva az egyházi célzatok által vezetett eljárás-e, vagy pedig a másik.

Az erdélyi egyházpolitika betetőzése az *Approbata Constitutió*ban foglaltatik. Nem pusztán az eddig hozott törvények compilatiója ez a jogi munkálat, sőt sok új elem is van benne: de a felfogás ugyanaz, mely egy századon keresztül uralkodó volt; az erdélyi törvényhozásban. A recepta religiók száma, jogviszonya és egyenlősége, a recepta religiókön kívül álló szekták eltiltása, a recepta religiók egyes intézményeinek korlátozása, az *innovatio* tilalma, a szabad vállásgyakorlat biztosításának módja, stb. mind helyet foglalnak az *Approbáták*ban. Így nevezetesen fentartatik a szombatosság elleni tilalom s az őket sujtó büntetések örök érvényűeknek jelentetnek ki. Eltiltatik a jezsuita szerzet betelepédése, sőt a jezsuiták bejövetele is. De legfényesebb pont az *innovatio* újabb szabályozása.

Az *Approbata* a dogmaticumokat rendkívül szigorral kötötte az eddigi confessiókhoz. Kijelenti, hogy a reformálás vagy variálás semmi tekintetben nem terjeszkedhetik ki «a hitnek és vallásnak fundamentumaira s articulusaiban való dolgokra». Továbbá, a mi eddig ilyen határozottan soha sem volt kimondva, megállapítatik, hogy «a négy recepta religiókön kívül in articulis fidei vel religionis se privatus, akárminemű emberek, *se penig gyülekezetek innovatiót, se penig szakadozásokat* behozni, vagy cselekedni ne merészljenek *sub poena notae infidelitatis*» (p. 1., t. 1. art. 3.). Azonban még ennél is fontosabb és merőben új intézkedés az, mely az egyházalkotmányban és a szertartásokban való újítások módját szabatosan körülírja, s az ettől eltérő cselekvényeket mint szintén *innovatiót* bélyegzi és bünteti meg. Mint már e törvényszakasz létrejötténél említettük (II. kötet 226—229. l.), az itten foglalt intézkedések nem válnak

be az erdélyi vallásügyi törvényhozás eddig követett szabadabb irányzatának termékei közé és olyan reactionarius természetű rendelkezések azok, a melyeket egyedül II. Rákóczy György absolut hajlamai és a saját egyházában felmerült kérdésekkel szemben elfoglalt merev álláspontja magyaráznak meg. Azt is tudjuk, hogy az ő fejedelemsége letüntével ezek a törvényszakaszok sohasem vétettek abban a szigorú értelemben, mint a hogy a betűk szólnak. A szertartás és egyházalkotmány körébe eső változtatási szándék egyedül csak II. Rákóczy György idejében volt közbüntény és büntetés alá eső cselekvény. Később sehol semmi nyoma annak, hogy a politikai hatóságoknak vagy az államügyésznek alkalma nyílott volna az ilyen természetű újítók ellen fellépni és őket büntetni, habár azt is tudjuk, hogy egyesek úgy a szertartásokban, mint az egyházalkotmányban újítottak, pusztán csak a maguk szakálára, «a közönséges generális gyűléseken» kívül.

A hitvallásokra, a négy recepta religióra, az innovatiora stb. vonatkozó állami törvények, főleg a XVII-ik században, a mikor református fejedelmek állottak Erdély kormányánál, az egyháznak ezen fejedelmekre gyakorolt befolyásánál fogva, mintegy a református egyháznak is oltalma alatt állottak. Azonban a fejedelmek, uralkodási esküjökhöz híven, sohasem engedtek a maguk vallásának olyan befolyást, mely a bevett vallások egyenjogúságát megzavarhatta és a református vallásnak uralkodó vallássá válását lehetővé tette volna. Ha nem is épen az egyháznak, de maguknak a fejedelmeknek mindenesetre igen nagy érdemük van abban, hogy az uralkodó vallás fogalmát távol tudták tartani az alkotmánytól és soha meg nem engedték, hogy saját

egyházuk, az uralkodóra támaszkodva, az egyenjogúságot megcsorbítsa s a többi bevett vallásfelekezeteket törvényen kívül erőszakai elnyomja.

Ez az állapot mindaddig fenmaradt, amíg Erdély nemzeti fejedelmek kormánya alatt állott. De már Apafy halála után s a Habsburg-ház uralomra jutásával, a recepta religiok egyenjogúságának rendszere a római katholicismus javára felbillent; a bevett vallások rendszerét az uralkodó és türt vallások rendszere váltotta fel, habár a törvények betűi változást nem szenvedtek is.

2. A felekezeti egyházak kialakulása. Autonomia.

A reformationnak feladatát a keresztyén vallásnak, az abba becsuszott bibliaellenes és részint pogány- és zsidó vallási, részint profán bölcsészeti elemektől való megtisztítása képezte. Nem új vallást, új hitet hozott, hanem a régi, tiszta, de feledésbe ment és emberi találmányokkal elborított bibliai keresztyénséget óhajtotta helyreállítani. Épen ezért az egyházat, mint a híveknek társadalmi szervezetét csak annyiban érintette, a mennyiben annak a hamis dogmatikai tételek a krisztusi tanokkal ellentétes alakot adtak és benne olyan intézményeket létesítettek, a melyek a tiszta keresztyénségnek vagy megtagadása, vagy legalább is elferdítése folytán keletkezettek. Semmi sem állott távolabb a reformatiótól, mint a «catholica ecclesia» egységének megbontása és valamely új egyház alapítása. Hiszen egyik legsarkalatosabb tana épen Pál apostolnak ama szavain épül: «mert más fundamentumot senki nem vethet azonkívül, a mely egyszer vettetett, mely a Jézus Krisztusi» (I. Kor. 3, 11.). Innen állapította meg az egyháznak tiszta és bibliai fogalmát is. Hanem igenis azt óhajtotta, hogy a régi egyházból az idegen elemek kiküszöböltetvén, az ősi keretek ősi, azaz evangéliumi tartalommal töltsenek meg. Ezért írta Melanthon az evangéliumi protestantizmusnak egyik legerőteljesebb hitvallása, a schmalkaldi czik-

kek alá, hogy ha pedig a pápa az evangéliumot bevenné, a keresztyénség egységeért és békéjeért, még a pápának a püspökök felett való «*jure humano*» főnökeégét is el lehetne ismerni.

Az erdélyi vallásügyek fejlődése is azt mutatja, hogy a protestantizmus említett jellemvonása itt is feltalálható. Teljesen békülékeny szellem járja át az akkori törvényhozást, mikor az egyházzól határoz. A reformátorok maguk is, a milyen hévvel törnek a hamisnak ítélt dogmák, vagy a kárhoztatott szertartások ellen, épen oly nyugodt s tartózkodó magaviseletet tanúsítanak az egyház egysége megbontása, illetőleg fentartása kérdésében. A tordai országgyűlés (1554) hivatkozása a keresztyén hit egysége; vagy az 1555. évi marosvásárhelyi végzés, mely a káptalan *iurisdietioj*át — *excepta causa religionis* — a lutheránus plébánusok felett is fentartja; nemkülönb a beszercezevidéki evang. papságnak Bornemisza Pál püspökhöz intézett irata, melyben a püspök egyházi főnökségét elismerik: ezek mind azt mutatják, hogy Erdélyben is meg volt az egyház egységének megőrzésére, fentartására irányuló szándék.

Azonban elég korán tapasztalhatók már olyan jelenségek is, a melyek később külön egyház alakulására vezettek. Ilyen p. o. a szászságnak tömörülése az 1545. évi medgyesi zsinaton, mely a gyulafehérvári püspökség és esztergomi érsekség, tehát két róm. kath. diöcesis fentartósága alatt álló szász káptalanokat közelebb hozta egymáshoz. Még jellegzetesebb az, a mit a Honter-féle 1547. évi Reformatióban a lelkészi felavatásról olvasunk, t. i., hogy különbség tételik az «*evangelica ordinatio*» és a pápai papszentelés között, a mi a róm. kath. püspöki *consecratio* helyességének és érvényességének megtaga-

dását jelenti.¹ Továbbá ilyen természetű volt az is, hogy a protestánsok maguknak superintendenseket választottak, még mielőtt a gyulafehérvári püspökség, a püspöki javak secularisatiója következtében, megszűnt volna.

Ezen superintendens-választásoknál van néhány olyan mozzanat, a melyeknek figyelembe vétele feltétlenül szükséges a prot. egyházi alakulások helyes megértéséhez. Az első magyarországi protestáns superintendens, Hevesi Mihály, szatmári lelkész, 1551-ben választatott meg e tisztre. Az ő utódai közül Tordai Demeter és Károlyi Boldi Sebestyén, szintén szatmármegyei lelkészek, amaz óvárii, ez pedig erdődi, illetőleg bélteki, voltak. Sőt harmadik utóda Bogáthi Demeter is szatmármegyei — csengeri — lelkésznek iratik. Az első protestáns zsinatok között két erdődi és két óvárii zsinat emléke fordul elő.² Ha már most tudjuk, hogy Szatmármegye és környékén Kraszna és Középszolnok megyék is, a gyulafehérvári diöcesisbe tartoztak, s ha 1557-ben Boldi Sebestyént az erdélyi nationalis synodus végzéseinek aláírói között látjuk: nyilvánvaló lesz, hogy a mai tiszántuli ref. egyházkerületnek magvát a gyulafehérvári püspökségnek Meszesen tuli része, azaz az ú. n. tasnádi generális vikáriatus területe alkotta. A politikai helyzet és a püspökségnek 1544 óta üresedésben létele okozza, hogy a diöcesisnek ezen külön generális vikáriatusa protestáns módon külön szervezkedik, még mielőtt a püspökség megszűnnék. De az összetartozás érzete a secularisatio után is még mindig fennáll nála.

¹ Teutsch i. m. I. 9., 13. I. Tit I. 3.; III. 6.

² Tóth F.: A helvetiai vallástélt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete. Győr, 1812. 9—36. I.

Időrendben a szászok superintendensválasztása következik, midőn 1553 febr. 6-án Wiener Pál állíttatik e tisztre.* Itt ismét egy olyan területet látunk, mely a reformatio előtt szorosabban összefüggött és a gyulafehérvári diócesis határain belül egy külön igazgatási kört képezett. A szebeni és brassói, eredetileg exempt-káptalanok 1512-ben helyeztettek csak az esztergomi érsek fenhatósága alá, de ebbe sohasem nyugodtak bele, és önállóságukat a primás jogigényeivel szemben sikerült is fentartaniok. Voltak azonban bizonyos pénzügyi természetű kérdések, melyek az egész szász papságot közösen érdekelték, a melyekre nézve valamennyien egy fő, az ú. n. generalis decanus alatt állottak. A generális dékán a gyulafehérvári püspökség kormányzata alá tartozó szász káptalanok felett némi iurisdictionál is birt. Midőn tehát a szászok előbb Wienert, majd Heblert superintendenssé választva, egy külön egyházat alkotnak, szintén a püspökség egy eddig is némi különállással bíró s a generális dékán alá tartozó területén szervezkednek.

A gyulafehérvári diócesisnek harmadik, t. i. a fehérvári vikárius alatt álló része, mely a magyar és székelyföldi főesperességeket foglalta magában, a legkésőbbben szervezkedett. De már 1555-ben ennek is volt superintendense, Tamás, az egykori szerzetes, kit Dávid Ferencz követett a hivatalban. Ebből az egyházi szervezetből fejlődött ki idővel az erdélyi református és unitárius egyház.

A protestantismus fellépésével és megerősödésével járó ezen egyházi alakulások, daczára annak, hogy új

* Teutsch i. m. II. 3. lap. Fabritius K. i. m. 27. l.

egyházi hivatalt, a superintendensit, állítanak is fel és három protestáns superintendenciának vetik meg alapjait, mégis azt mutatják, hogy a régi egyházi szervezet egységét a lehetőségig fenn kívánják tartani. A három terület már a reformatio előtt is birt különállással és most is, legalább egy ideig, csak azon határokon belül maradt az újabb szervezkedés, a melyek már a róm. katholicismus uralma alatt, történelmi alapokon kifejlődött egyházi beosztásnak feleltek meg. Nem ismerjük, hogy minő egyházi joghatóságot gyakoroltak ezek az első superintendensek: azonban annyi bizonyos, hogy sem az egyházlátogatás, sem a partialis szentszékek nem praëjudikáltak az egyházi egységnek, mert ilyen tevékenységgel a generális vikáriusok és dékánok is birtak. Csak egy pont van, a mely a dicecesis bomlását mutatja, t. i. az ordinationak, a papszentelésnek, decentralisatiója,¹ miután az ordinatio oly püspöki jogot képez a római egyházban, mely semminemű vikáriusra nem bízható más-képen, mint külön pápai felhatalmazással. És ekkor is csak felszentelt püspök által gyakorolható. Még a külön synodusok sem rontották az egyház egységét, mert a dicecesis kebelében azelőtt tartatott synodus dicecesana mellett, mely synodus generalisnak is neveztetett, voltak partialis synodusok, azaz egyes egyházvidékek, generális vikáriusi területek, részleges zsinatai.²

Bármennyire fogyatékosak legyenek is e kor egyháztörténelmi forrásai, annyi bizonyos, hogy az egész fehérvári dioecesisben, egészen a secularisatioig, a püspök,

¹ Wiener Pál ordinationjáról megemlékezik Siegler i. h. 73. l. Heblereről Archiv. III. 356. l.

²Fabritius i. m. 25. l. az 1520. évi «generális» synodusról.

illetőleg a káptalan, központot képezett. A marosvásárhelyi (1555) országgyűlés a fehérvári székesegyház jövedelmeit védelmébe veszi, és a tizedügyben keletkezett mindennemű pereket, «iuxta veterem consuetudinem», a fehérvári vikárius ítélőszéke elé utasítja. Csekély ugyan az a tevékenységi kör, melyben a káptalan eljár, sőt a vallási ügyekben a lutheránus plébánusok ki is vétetnek alóla: de nem szabad azt sem feledni, hogy a reformatio előtt is aligha fejtett ki, rendes körülmények között szélesebb terű munkásságot.

A szászsebesi országgyűlésnek a papi javak lefoglalását elrendelő határozata kidobta az egyházi szervezetből a püspöki megye három területének központját, a püspöki hivatalt és a káptalant. Nem szüntették ugyan meg ezen intézmények kifejezetten, de a kánonjog szerint javadalom nélkül fenn nem állhatván, maguktól meg kellett szünniök. Hanem azért a püspökség és káptalan megszűnése nem vonta maga után a már eddig is külön szervezkedett területrészek széthullását, teljes önállósulását. Az eddigi szervezeti kapcsolat emléke, az összetartozás érzete továbbra is fenmaradt, hatott és a részeket összetartotta. Az erdélyi fejedelemség területén levő gyülekezetek összesége úgy szerepel, mint egy egyház, melyben megvan a közös kapocs is és ez — a confessió.

Az 1557 jun. 13-iki kolozsvári zsinat a tordai országgyűlés rendeletéből ült össze. Képviselve van benne az egész gyulafehérvári diöcesis. Ott van Boldi Sebestyén, az alsópannoniai superintendens és Horváthi Mihály szilágysági főesperes, a tasnádi generális vikáriátus területéről. Megjelent Hebler Mátyás az erdélyi szász egyházak superintendense négy dékánnal és számos lelkészszel a szász generális dekanátus vidékéről. És végül ott

van Dávid Ferencz, az erdélyi magyar egyházak superintendense hét főesperessel. A jelenlevők, illetőleg aláírók közül csakis a kalotai főesperes az, a ki eredetileg nem tartozott a gyulafehérvári diöcesishez. És ez az egész zsinat a törvényben nemzeti zsinatnak «nationalis synodus»-nak neveztetik.¹ Ilyen alakú összejövele világos bizonyítéka annak, hogy a három superintendencia egynek érzi, egynek tudja magát. De az összejövétel oka meg arra mutat, hogy az együvé tartozás kapcsa már nem szervezeti többé, hanem hitvallási; ennél fogva nem organicus, hanem csak esetleges.

A három superintendencia közül először is az alsó-pannoniai távolodik el a közösségtől. Manapság még ismeretlen események jöttek közbe, melyek ezt a superintendenciát kiterjesztették a váradi, csanádi és egri püspökség volt területének nagy részére, a melyek tehát nagyon is kiemelték a tasnádi vikáriátus szűk köréből. Az így kibővült superintendencia fentartotta ugyan az erdélyiekkel való összeköttetést, de ennek egyéb oka van, mint az, hogy magva eredetileg a gyulafehérvári diöcesishez tartozott.² A szász egyházak superintendenciája is mind jobban önállósul. Mikor Izabella 1557 ápr. 22-én

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 78. l.

² Nem tartozik tárgyamra, hogy a mai tiszántúli egyházkerület létrejöttével és kialakulásával foglalkozzam, épen azért elegendőnek tartom, ha reá mutatok arra, hogy ennek a kerületnek magvát a gyulafehérvári püspökség tasnádi vikáriátusa képezte. Az erdői és óvári zsinatoknak a temesváriakkal semmi nemű összefüggését nem ismerem, de ily összefüggést nem is vagyok hajlandó leltetni. A mai tiszántúli kerület Mélius Péter püspöksége idejében jelentkezik először és szervezését én a Mélius munkájának gondolom. Okairól e helyen — sajnos — be nem számolhatok.

az egyes káptalanok régi privilegiumait megerősíti és az egész egyházat oltalmába veszi: ezzel mintegy szentesíti ennek az egyháznak önálló, nemzetiségi alapokon való szervezetét.¹ Az 1557-iki tordai országgyűlésen ugyanez történik a magyar egyházak superintendentiájával is, mert a királyné a rendek kérésére ezen egyházak védelmét is megígéri s a parochiális régi jövedelmeket biztosítja számukra.²

A tordai országgyűlés után és a nationalis synodus befejeztével az erdélyi egyház mind határozottabban két félre, erdélyi magyar és erdélyi szász egyházra válik. Ezen egyházi alakulás alapjait az alkotmány adta meg, mely a nemzetek egyenjoguságán épült fel. Amahoz tartozott a magyar ajkúak, illetőleg a magyarok és székelek földje, ehhez pedig a szász székek és vidékek. Az erdélyi reformatio egyik vezérharcosának, Dávid Ferencznek, midőn püspöksége alatt a református vallás előnyomulása megrendítette a talajt, megfordult ugyan az agyában, hogy a schweizi reformáció zászlaja alatt egyesítse újból a két nemzetiségi egyházat, tehát hogy a gyulafehérvári diocesis egységét lehetőleg állítsa helyre; de midőn túlságos ambitiójának a szászok ellenállásában legyőzhetetlen akadálya merült fel, a nemsokára kiélesedő felekezeti ellentétek e nemzetiségi egyházak határait még jobban eltávolították egymástól.³

¹ Teutsch i. m. I. 161—5. l. Az itt közölt négy okmány arra mutat, hogy valamennyi káptalan kapott hasonló tartalmu védelevelet, vagyis hogy a királyné egyenkint az összes szász káptalanokat oltalmába vette. Az egyesítés elismerése a Heblernek 1558-ban adott püspöki megerősítésben foglaltatik. U. o. 167—7. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 78. l.

³ Teutsch i. m. II. 242. l.

A két nemzetiségi egyház területe már kezdettől fogva nem szorosan a nyelvi, hanem a politikai beosztás által volt megadva. Azért a megyei területen, vagyis a vármegyékben levő szász gyülekezetek, a magyar egyházhoz tartoztak, viszont a szászok földén fekvő magyar, vagy legalább is nagyobb részben magyar ajkú gyülekezetek a szász egyház alkatrészét képezték. Amarra példa a sajói és tekei káptalan túlnyomó része, erre pedig a szászvárosi, vizaknai, tordosi stb. gyülekezet. A XVI. században csak kivételesen fordult elő, hogy a szászok földjéről magyar-ajkú egyházközség a magyar egyházhoz csatoltassék.*

Az 1559. évben erőteljesebben fellépő felekezeti ellentétek, melyek több, mint egy évtizeden keresztül fokozatosan növekedtek, a szász egyházat meglehetősen érintetlenül hagyták, ellenben a magyar egyházat nagyon is megviselték. Azonban a múltban is tapasztalt irányzat, hogy t. i. az egyház egysége lehetőleg megőrzendő, annyira fenmaradt az erdélyiekben, hogy a magyar egyház egységét sem a református, sem az unitárius vallás támadása nem tudta egyelőre megbontani. Egy darab ideig úgy látszott, mintha Erdélyben a felekezeti egyházaknak nem lenne jövőjük, hanem az egyházak központi elvét a nemzetiség fogja képezni a confessio helyett. Csak 1564-ben látjuk az enyedi zsinatra kiküldött fejedelmi biztosnak, Blandratának, megbízó levelében, hogy a felekezeti egyház eszméje felmerül. János Zsigmond ugyanis azt rendeli, hogy az urvacsora kérdésében a testi jelenlétet tanítóknak külön superintendensök legyen és külön válaszszanak maguknak superintendenst a szellemi jelenlétet vallók is, ha megegyezésre nem juthatnak. Azonban a

* Bod. P. Polikárpus 51. I. s e. kötet 2—3. l.

szervezkedés nem a fejedelmi rendelet értelmében történt, hanem a nemzetiségi határvonalak, a confessio-beli különbség dacára is érintetlenül maradtak. A református vallást befogadó tordai országgyűlés is így rendelkezik és az enyedi zsinat utáni egyháztörténelmi emlékek is arról tanuskodnak, hogy a magyar egyház tovább él a maga nemzetiségi, illetőleg politikai kereteiben.* Az 1566. évi káté a magyar egyháznak kátéja; 1567 ben Dávid Ferencz és «az erdélyi magyar egyházak seniorai» nevében kél a «Refutatio scripti Melii» czimű munka; későbben is az unitárius iratokat «a magyar egyházak egyetértő seniorai» adják ki. Ezen adatok, mindnyájan igazolják, hogy a magyar egyház egységét a confessióban beállott kétféle változás nem bontotta meg. Ugyanezt igazolja az 1568 januári országgyűlés is, mely megtiltja a superintendenseknek, hogy a velök ellenkező hitvallásu lelkészt bántalmazhassák; a mi felekezeti egyházak jogosultságának elismerése mellett teljesen érthetetlen határozat volna.

Felekezeti egyház alakítására 1571-ben találunk újból kísérletet, midőn Dávid Ferencz és hitsorsosai külön zsinatra gyűlnek. Dávid, ki püspökségét valószínűleg udvari papságával együtt vesztette el, a hitsorsosok megbízására hivatkozik az 1571 szept. 20-iki marosvásár-

* «Ut ecclesiae Saxonicae— et qui praesentiam corporis Christi in cena asserunt, habere possint unum certum superintendentem ... rursum qui diversam assertionem ... contendunt, suum habeant superintendentem» — mondja a fejedelmi megbízó levél. Teutsch I. 187. — A tordai országgyűlés azonban már ilyen különválásról nem beszél, hanem a papokat és hiveket biztosítja a más hitvallású egyházi előjáróságuk erőszakoskodása ellen. Erd. orsz. gyűl. eml. II. 231—2. I. E mű I. kötet 159—60. l.

helyi zsinat meghívójában. Az unitáriusok ezután is tartottak zsinatokat, rostálgatták hitczikkeiket, tanakodtak a vallásuk oltalmazására szükséges teendők felől. 1572 és 1573-ból maradt fenn ilyen zsinatok emléke.* Azonban ezek nem az «egyház» zsinatai voltak, mert az unitárius «egyház» még ekkor nem volt elismerve. Természetesen ezt a megkülönböztetést csupán államjogi szempontból lehet tenni, mert tisztán egyházjogi szempontból azok a zsinatok maguk jelzik, hogy az unitárius egyház, mint a közös confessio által összefűzött és belkörüleg szervezett hívek összessége, létezik és működik is. Ugyanazon elbírálás alá tartoznak ezek a zsinatok is, mint az 1559. évi marosvásárhelyi és az 1563. évi tordai református zsinatok, melyeknek határozott felekezeti jellegéhez szó sem férhet. Sőt megtaláljuk az analógiát már az 1553. évi szebeni, úgy az 1555. évi széki zsinatokban is.

A felekezeti törekvések azért még ekkor sem tudták átörönni az állam által elismert és megállapított egyházi kereteket. A fejedelem és az országgyűlés nem ismertek unitárius egyházat és unitárius superintendenst. Csak két egyház volt: az Alesius által vezetett magyar- és a Hebler, illetőleg Ungler kormánya alatt álló szász-egyház. Az összes gyülekezetek, minden felekezeti különbségek dacára is, ebbe a két egyházba tartoztak. Az 1572. évi tordai országgyűlés világosan különbséget tesz Dávid Ferencz és a superintendens, azaz Alesius között. Az 1573. évi kolozsvári VIII. törvényczikk határozottan két

* Dávid 1571. évi zsinati meghívójában: «*authoritate per vos mihi hac in parte attributa*». Egyéb zsinatokra nézve I. Prot. Szemle 1898. 296. I. Jakob E. i. m. II. 16. I.

superintendensről beszél. 1574 és 1575-ben, a Dávid Ferencz valóperével kapcsolatban, a fejedelmi tábla két ízben is kimondotta az egyházi bíróság illetékességét és Dávid Ferencz illetékes bíróságául Alesius Dénes superintendens székét mondja. Az ország legfelsőbb bíróságának ez az ítélete is bizonyítja, hogy az unitáriusok, s így maga Dávid Ferencz is, még ekkor a magyar egyházba tartoztak, és hogy Alesius annak az egész magyar egyháznak a püspöke volt, a melynek élén Dávid Ferencz két ízben, maga Alesius is most másodszor állott.¹

Az 1576-iki medgyesi országgyűlés bontja meg a magyar egyház egységét, midőn megengedi, hogy az unitáriusok abból kiválhassanak és Dávid Ferencz püspöksége alatt szervezkedhessenek. Egyszersmind biztosítatik számukra minden időkre az egyházi különállás, midőn engedélyt nyernek arra, hogy Dávid Ferencz után is más püspököt választhatnak maguknak.² Így az unitáriusok egyháza az első felekezeti egyház, mely a nemzetiségű

¹ Jakab E. i. m. L 213. l. a legnagyobb méltatlankodás hangján szól arról, hogy Dávid Ferencz, eme perében, «a törvényes és illetékes egyház bírósága elől elvonatott» s ily alapon az elválási tényt «üldözéssé» bélyegzi. Utána mondják ezt mások is. Ilyen következtetés csakis az erdélyi egyházi ügyek teljes félreismerésén alapulhat. Ha más nem, de a fejedelmi ítélőtábla döntése birkit is meggyőzhet a felől, hogy Dávid Ferencz ekkor nem volt püspök, hanem alá volt vetve az Alesius joghatóságának. Püspöksége és egyházának különválása azonban nem sokára bekövetkezett. Ker. Magvető 1885. XX. 366., 369. l.

² Erd. orsz. gyűl. emlékek II. 577. Kanyaró i. m. 214. lapján az unitárius egyház különválásának és püspökválasztási szabadságának minden időkre való biztosítása úgy van felfogva és magyarázva, mintha Báthory István módot kívánt volna

egyházak kereteit áttöri, a mennyiben az összes unitáriusokat magában foglalja és az unitárius gyülekezeteket, akár magyar és székely, akár pedig szász területen legyenek is azok, az unitárius püspök fenhatósága alá vonja az idézett törvény értelmében. Csak a háromszéki unitáriusok képeznek kivételt. Ezek a XVII. század elején a ref. püspök alá tartoznak, papjaik is az által szenteltetnek.¹ Hogy történhetett ez: még mai napig is homályos dolog. Legvalószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy az egész Háromszékre kiterjedő közös esperesség révén kerültek a ref. püspök alá, a hol aztán később 1618—30 között kelt és később is jóváhagyott fejedelmi rendelkezések következtében 1693-ig meg is maradtak.

Az 1576. évi medgyesi végzés következtében három egyház állott elő az erdélyi részekben, melyekhez csakhamar csatlakozott a negyedik is Báthory Istvánnak 1583. évi s a róm. katolikusokat a protestáns egyházi hatóságok alól kivévő rendelkezése következtében.² A négy egyház közül kettő, t. i. az unitárius és a róm. katolikus tisztán felekezeti egyház, míg a másik kettő

nyújtani az unitáriusoknak püspökük (!) letételére. Pedig épen ellenkezőleg áll a dolog. Itt nyerik első ízben a jogot püspök-választásra. Államjogilag elismert püspökük addig nem levén, nem is lett volna kit letenni.

¹ Bod. P. Polikárpus 30. l. közölve Tasnádi Veress Mihály-nak 1614 június 16-án Márkusfalvi Jakab körösi unitárius pap részére kiállított papi bizonyítványa. Ez a bizonyítvány még Keserűinek 1619. évi «300 puskás apostol kíséretében» végzett egyházlátogatása előtt kelt, tehát a bennfoglalt jogi tényt erőszakosságból magyarázni nem lehet.

² Codex Szechenyanus Tom. XI. 211. l. M. N. Muz. Mss.

csak századok múlva vetközte le teljesen nemzetiségi jellemvonásait. Mellőzve a szász egyház állapotának ismeretetését: a magyar egyház, még 1576 után is viseli e nevet. Hogy meddig neveztetett magyar egyháznak és mikor kezdi meg az «orthodox ecclesia» név használatát: nem lehet pontosan megmondani. A magyar egyház az eddig ismert adatokban 1578-ban fordul elő utoljára, az orthodox egyház nevezetet pedig 1591-ben találjuk először, de még mindig a «magyar» jelzéssel. Ez adat «az orthodox magyarok» marosvásárhelyi zsinatáról szól.¹

A magyar egyház lutheránusokat és reformátusokat, magyarokat, székelyeket és szászokat foglal magában. Sőt, mint említve volt, Háromszéken unitáriusok is voltak ennek a magyar egyháznak kebelében. A két Báthory: István és Kristóf, az ágostai hitvallást tekintette ezen egyház hivatalos confessiojának, minthogy az 1571 szept. 9-iki medgyesi zsinaton, a mikor Alesius a magyar egyházak püspökévé másodsor is megválasztott, a református lelkészek is aláírtak az ágostai hitvallást és ennek apologiáját; fentartva az úrvacsora kérdésében eddig elfoglalt kálvini álláspontjukat.² Valószínű, hogy Báthory István felfogására tekintettel, később az összes református lelkészek is elfogadták ugyan ilyen módon az ágostai hitvallást és épen ezért nevezte Báthory Kristóf még 1580-ban is ágostai hitvallásuaknak őket. Ez az elnevezés azonban Báthory Kristóf után elmaradt és az «orthodox» név váltja fel, mely a törvényekben használt calvinianaval egy értékű és 1612-ben

¹ Magy. Tört. Tár XVIII. 27. I. és R. M. K. II. 225. szám.

² Teutsch i. m. II. 125. I. Magy. Tört. Tár XVIII. 25., 27. I. A szilágyi e. m. protocollumában.

úgy magyaráztatik, hogy az a helvetiai confessio. Sőt már 1588-ban a megyesi országgyűlés, mint az augusztán kívül való» egyik confessiot jelzi ez egyházat, melyet a rendek 1591-ben, mint «a mi religiónkban való ecclesiát» említenek. Az elnevezéstől eltekintve, a református egyház mindenképpen magyar egyház volt és maradt, mely 1693-ig az említett unitáriusokat, 1850-ig pedig a saját és tekei káptalanbeli lutheránusokat is magában foglalta.¹

A két nemzetiségi egyház között 1557 után is találunk még a régi közösségnek némi nyomaira, azokban a nationalis, illetőleg provincialis synodusokban, a melyeket együtt tartottak. Ilyen nationalis synodusok voltak azok, melyeken a nagy hitviták folytak, p. o. az enyedi (1564), a gyulafehérvári (1568). Provincialis synodus döntött Dávid Ferencz válóperében is 1576-ban, mely Báthory István fejedelem nevével «ex utraque natione» hivatott össze Enyedre. Ilyet hívott Báthory Kristóf is össze a Markházi Pál házassági perében 1577-ben. Provincialis synodusnak nevezték azt a gyűlést, melyen Dávid Ferencz 1579-ben elítéltetett. Későbbben azonban már nincs provinciális vagy nationalis synodusról említés. A jezsuiták elleni küzdelem egyesítette ugyan az összes protestásokat, de a bajtársak csak az országgyűléseken és nem valamely provincialis synoduson találkoztak.²

Míg a magyar egyház idővel teljesen elvetette a nemzetiségi jelzőt és már a XVIII. századtól fogva állandóan felekezeti megjelöléssel él: addig a szász egyháznál a felekezeti megjelölés csak kivételesen fordul elő. A nem-

¹ Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 240., 385. I. VI. 228. I.

² Teutsch i. m. II. 78., 110., 198. 11.

zetiségi jelző ellenben általános. Ennek az az oka, mert nála a felekezet és nemzetiség csaknem teljesen összeforrott. A magyarok három hitvallás között oszolván meg, idővel a nemzetiség szerinti elnevezés minden jelentőségét elvesztette és a felekezeti megoszlás felekezet szerinti nevet tette használatossá. Az Approbata a confessiók szerint nevezi az egyes vallásokat. A szász papokról tesz ugyan említést (p. 2., t. 10., art. 4.), azonban itt nem felekezeti, hanem nemzetiségi értelemben szól róluk. Azonban a közhasználatban, fejedelmi iratokban, szász egyház, szász papság, szász püspök stb. állandóan előfordul.

Volt még egy teljesen nemzetiségi egyház, az oláh egyház. De vallása nem tartozott a recepta religiók közé. Az oláhság nem is alkotott sohasem egységes egyházat, mert több püspökségre volt oszolva, a mely püspökségek között nem volt semmi közös szervezeti kötelék. Reformatioja is, mint láttuk, legnagyobb részt csak felületes volt és némely babonás szertartások elhagyásában állott. Habár a vladikák a ref. püspök fenhatósága alá helyeztetek is, egyházukat még sem lehet a ref. egyházhoz tartozónak tekinteni.*

Mint láthatjuk: az egyházak keletkezésének és kialakulásának körülményei között igen tekintélyes szerepe volt az államnak. Azt mondhatnánk, hogy minden egyes egyházi alakulathoz hozzá járult az állam sanctioja. De azért ez a körülmény távolról sem arra mutat, mintha az állam az egyházak belügyeibe befolyt és az egyházjog által «ius circa sacra» elnevezéssel összefoglalt jogosítványok határát túl lépte volna. Egy cseppel sincs több

* V. ö. E mű II. kötet 164—179; 277—284. lapjait.

az idevonatkozó állami intézkedésekben, mint a *ius supramæ inspectionis* gyakorlása.

A négy *recepta religio* egyenjogúsága, mint az erdélyi alkotmány egyik oszlopa, a fejedelmi korban sértetlenül fenállván az egyes egyházaknak államjogi helyzete ugyanazon képet mutatja. Ezen egyenjogúság alól a református egyház sem képez kivételt. A fejedelemnek ugyan egyénileg eltérően viselkedtek az egyes felekezetekkel, ezek egyházaival szemben, csak hogy ez a viselkedés csak annyiban gyökerezett az államjogban, hogy ez nem akadályozta meg az uralkodót saját egyháza anyagi és erkölcsi támogatásában.

Mint a többi egyházaknál, úgy a reformátusnál is, az államjogi helyzet részben a *reformatio* előtti egyházpolitikának s közjognak, részben pedig a protestantismus eszméinek behatása alatt jött létre. A mi az utóbbit illeti: az állam szakítva a középkori felfogással, több hitvallásnak s így több egyháznak jogosultságát is elismeri, sőt gyakorolja a *jus reformandit* a szorosabb értelemben is egészen addig, míg a *recepta religiók* sora le nem záratik. De mikor ez megtörtént s a vallásfelekezetek egyenjogúsága megállapított, az állam mindenik felekezeti egyházzal szemben épen úgy jár el, mint a *reformatio* előtt a róm. katolikussal.

Itt mindenképp előt kell jegyezni, hogy a róm. kath. egyház a multban autonómiával birt és bir jelenleg is. Feltétlenül hatáskörébe tartozik az egyház hit és erkölcsi elveinek, szervezetének, szertartásainak megállapítása, az egyház kormányzása, igazgatása, törvénykezési joga, felekezeti tanúgye. Csak egyetlen pontban csorba az autonómia, t. i. nem saját kánoni joga szerint állítja hivatalba nagyobb javadalmait és a legújabb időben középiskolai

oktatására bir az állam nagyobb befolyással. Ez utóbbi megszorítások egészen természetes dolgok és az állami eredetű nagyobb javadalmakból és tőkékből, illetőleg ezek haszonélvezetéből szükség szerint folynak, mint az állam önvédelmi jogának következményei.*

Ha a reformatio nem akart új egyházat alapítani: tehát az állam sem kívánta az egyház jogviszonyait a szükségesen túl érinteni. Épen azért törvényeiben érintetlenül hagyta az egyház és egyháziak mind azon kiváltságait, melyekkel a reformatio előtt birtak. A hit és erkölcs tanügy és egyházi vagyon épen úgy megmaradt az egyes egyházak jogkörében, mint a reformatio előtt volt. Csak egy kivétel van. A róm. kath. püspök, káptalan, szerzetrendek eltöröltettek s ezek javai a fiskusra szállottak. De ezek távolról sem érintik gyökerében az autonómiát,

* Manapság, épen úgy mint harmincz évvel ezelőtt, napirenden van a róm. kath. autonómia kérdése. Az autonómiáért egyaránt lelkesednek a szabadelvű és klerikális róm. katolikusok, csakhogy különböző szempontból. Azonban lelkesedések egyaránt tárgyaltalan. A róm. kath. egyháznak megvan most is az ő természetének megfelelő autonómiája és ha a szabadelvű róm. kath. hívek kívánságának megfelelően alakíttatnék át, ez az egyház elveinek válnék sérelmére. A külső viszonyok, nevezetesen a közjogi helyzet tekintetében pedig csak akkor lehetne a róm. kath. autonómián a klerikálisok kívánsága szerint változtatni, ha az egyház és állam között jelenleg fennálló szoros kötelékek meglazíttatnának, vagyis ha a főpapok stb. állami eredetű javadalmaikat, közjogi kiváltságaikat vesztenék. E nélkül a klerikálisok kívánta autonómia az államot veszélyeztetné. Erdély tudott autonómiát adni a róm. katolikusoknak a XVI., XVII. században. Ma napság sem lehet másképen ilyet adni, csak a régi erdélyi minta szerint.

mivel az erdélyi közjog nem zárkózott el az elől, hogy a róm. katolikusoknak is legyen a protestánsokéhoz hasonló püspökük s e mellett legyen szentszék,¹ azonban a külön állami javadalmat már megtagadta tőlük. Később még a Ferenczrendi szerzeteseket is megtúrte. Csak az «uri püspököt», az uri káptalant és a jezsuitákat nem szenvedhette, mivel ezek az állam létét veszélyeztették, vagy a legjobb esetben is megnehezítették a felekezeti egyenjogúság fenntartását. Ha a XVI. és XVII. század viszonyai közzé gondoljuk magunkai, be fogjuk látni, hogy a róm. kath. egyházat ért eme korlátozásokkal semmi egyéb nem történt, mint az, a mit egy hazai buzgó róm. kath. egyházjogász (Konek) így fejezett ki: «ha valahol több államjogi elismert vallásfelekezet létezik, ott a kormány méltán követelheti, hogy az egyház vezényletéből mind az eltávolíttassék, mi a többi vallástársulatok békés egymásmellett létét lehetetleníti.»² Hogy az erdélyi állam az illető elemek elárvoltását nem «követelte», hanem egyszerűen eltávolította maga, — ez a dolog lényegén mit sem változtat.

Az egyházak autonómiájából tehát az állam semmily részt nem követelt magának. Ellenben felruházta őket számos olyan jogosítvánnyal, a minőket p. o. a prot. egyházjog nem is igényel, hanem a melyeket a róm. kath. egyház a rendi államban annak idejében a maga számára megszerezvén, az állam még most is mint az egyházat s az egyháziakat megilletőknek tekintett.

¹ Lásd az 1692—93. évi alkudozásokat e mű. III. kötet 23—4. lapjain. V. ö, Zsilinszky i. m. IV. 33—84. I. Szász Károly Sylloge 165—250. l.

² Dr. Konek Sándor Egyházjogtan kézikönyve VI. kiadás 1889. 125. l.

Az egy, egyedül jogosított egyház helyére lépő négy egyenjogu egyház egymásközötti s az államhoz való viszonya hozta magával, hogy az egyes egyházak autonómiája még sem lehetett olyan tágkörű, mint korábban a róm. katolikusoké volt.¹ Az állami jogrend és a polgárság békéje megkívánta, hogy az állam a bevett vallások fölé helyezkedjék és mindeniknek túlzott igényeit a köz érdekében, a szükség határáig megszorítsa. Hanem azért az állam egyházvéduri joga, illetőleg kötelessége az az autonomia megszorításával nem hogy fogyott volna, hanem még inkább növekedett. Négy egyház már még sem concurrálhatott úgy az állammal, mint hajdan az egy; — ennélfogva eltűntek azok az ellentétek is, melyek az egyház és állam között a XV. században olyan rohamosan gyarapodtak. A protestantismus az államnak az egyházi ügyek iránt való érdeklődését sokkal bensőbbé, melegebbé, őszintébbé tette, mint a minő akár Mátyás, akár II. Ulászló és II. Lajos korában volt.² A vetélytársból munkatárs lett a reformatio eszméi következtében és ezt az állam hamarosan belátta és méltányolta is.

Az egyház és állam közötti viszonyban, ennek kettős

¹ Alább arról szólok, hogy a prot. egyházak autonómiája tágabb körű volt, mint a róm. katolikusé, itt pedig ezt nevezem tágabb körűnek. Ezen látszólagos ellentét magyarázata abban van, hogy a középkorban az egyházi hatáskörbe sok civilis természetű dolgok is bevonattak. Csakis ezekre nézve tágabb körű a reformatio előtti róm. kath. autonomia a protestánsnál.

² Az egyházi hatáskör megszorítására irányuló tevékenység, az itt említett időben, a Corpus Juris Hung. majd minden lapján feltalálható. V. ö. Kolozsvári S. és Óvári K. A Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest, 1890. II. köt. I. fele 115. l. jegyzet.

ága, t. i. a *ius cavendi* és *ius advocatiæ* körében egyaránt feltalálhatók a régibb elemek s az újabb alakulások nyomai, melyek mindenik felekezeti egyházzal szemben azonosok.

Az állami közérdek megóvására szolgáló *ius cavendi* válfajai közül csupán a legfőbb felügyeleti jog szerepel ebben az időben. De ez is oly enyhe és szabad formában, hogy sok tekintetben még korunkban is mintául szolgálhatna. Az egykor oly nagy fontosságú legfőbb kegyuri jog, — melyet lehet ugyan az egyházkörűli felségjogok legtöbb megnyilatkozásával együtt az egyház iránti állami gondoskodásból is magyarázni, de azért benne mégis nagy szerep jut az állami érdekek megóvásának, — mely a nagyobb egyházi javadalmak kinevezésére terjedt ki: az erdélyi közjogban a prot. püspökök és a róm. kath. generális vikárius megerősítésében élt tovább. Kegyuraság már nincs benne; de ott van az egyházi legfőbb tiszt betöltéséhez járuló állami megegyezés. De milyen átalakult formában! Igaz, hogy a Báthoryak a prot. püspökökkel szemben a megerősítési jogot oly értelmezéssel gyakorolták, mint a XVIII. században a Habsburgok, t. i. csak az a jogosult püspök, a ki megerősítettik;* azonban a többi fejedelmeknél is egészen addig, míg a megerősítés pusztán szokásjogi alapokon nyugodott, valamint az Approbáták értelmében is, a püspöki megerősítés inkább az egyháznak nyújtott oltalom, mintsem az állami érdekek védelmére gyakoroltatott. «A kik püspökségre vagy vicáriusságra választatnak az ő közönséges egyházi gyülekezeteknek tetszéséből és

* Teutsch i. m. I. 204—8. l. Lásd még a következő 4. fejezetet is.

végezésektől (mondja az A. C. p. 1, t. 1, art. 9.) azok a fejedelmekből confirmáltassanak.» Itt inkább az egyházak joga nyer kifejezést, mintsem azok kötelessége. Oly jogosítvány van itt kimondva, a melyért Erdély róm. katholicusai a XVIII. század első felében még nagy erélylyel küzdöttek, míg Bécsből le nem intették őket.¹

Az állami érdekek védelmére szolgáló legsúlyosabb természeti jog, az innovatio tilalma, hasonlóképen inkább védelmezte, mintsem korlátolta az egyházi érdekeket. Ha az állam örködött a felett, hogy a bevett vallásokban újítás ne legyen, ez az illető felekezeti egyház nyugalmát is előmozdította, mert belső, hitelvi egyenetlenségektől keveset kellett tartania. Azok erejét nagyon meg nem zsidbaszhatták. Bár az is igaz, hogy a tudományosságának, a szabad vizsgálódásnak szárnyaira is lánczot rakott e törvény, csakhogy a XVII. századot általában mint az orthodoxia századát ismerjük és igen kevés olyan jelenséget tapasztalunk benne, — kivétel nélkül minden felekezetenél, — mely ha az orthoxiától eltért, többet használt volna a szellemi szabadságnak, mint a phantasticus rajongásnak.²

Igen fontos azt tudnunk, hogy egy olyan állam, mint

¹ Veszely K. i. m. TI. 15—30. 11.

² Unitárius részről hevesen szokták ezen tilalmat ostromolni, mintha bizony e nélkül az u. n. «tisza unitarismus» a XVI. vagy XVII. században kifejlődött volna. Számos munkás antitrinitárius író igen nagy buzgalommal dolgozott a külföldön ebben az időben a theol. eszmék tisztázásán és azért, bár az innovatio tilalma kezüket meg nem kötötte is, az eredmény semmiképen nem az u. n. «tisza unitarismus». Csakis a XVIII. század rationalismusa tört e téren új utakat és ekkor sem az unitáriusok, hanem a trinitáriusok között.

Erdély, melyben négy bevett vallásfelekezet volt, mit tett az interconfessionalis viszonyok terén, a vallási béke fentartására. Manapság részletes és az aprólékos-ságokra is kiterjedő paragraphusokkal bővelkedő interconfessionalis törvények szolgálnak e célra. Régen megelőően kevés intézkedés volt e téren és mégis a viszonyok aránylag békésebbek voltak, mint ma, a nagy latitudinarismus idejében.

A felekezeti békés viszonyok megőrzésének első biztosítékát a fejedelmi választási feltételek és a fejedelmi eskü képezte. Báthory Zsigmond korától eltekintve, az összes választott fejedelmek idejében hathatós biztosítékot képeztek ezek, mert a fejedelmek meg akarták tartani, a mit egyszer ünnepélyesen fogadtak. Ugy a választási feltételekben, mint a fejedelmi esküben bennfoglaltott, hogy a fejedelem «minden rendeket, személyválogatás nélkül, szabadon megtart religiójukban.» Olykor kifejezést nyert az is, — a mi különben a feltételek nélkül is megtartott, — hogy a hivatalokra is minden személyválogatás és vallásra tekintet nélkül alkalmazza a fejedelem a haza fiait. De bizonyos arány vagy zárt szám soha meg nem állapított. És daczára ennek, egyik felekezet sem emelhetett soha jogos panaszt méltatlan mellőztetés miatt.*

A vallássérelmi ügyek előtt mindig nyitva állott az országgyűlés ajtaja. A felekezeti kisebb foku surlódások birájává az 1555. évi törvény a vajdákat, a későbbiek pedig a fejedelmeket tették. A gyakori áttérések és tömeges vallásváltoztatás miatt az egyházi vagyon tulajdonjogának kérdése okozott legtöbb bajt. Azért 1581-ben már meg-

* Appr. Const. II. rész I. cím. A fejedelmi conditiók.

állapították 1615 és 1630-ban ismételtetett, hogy a templom, parochia, iskola és jövedelmeik azt a felekezett illetik, a melyik a községben nagyobb számmal van. A felbecslésre, valamint más felekezeti surlódások eligazítására a négy recepta religióból kiküldött biztosok voltak hivatva. Az Approbata e rendelkezést állandósította 1791-ig fentartotta jogi érvényében. A lélekszám megapadása miatt templomát stb. veszített egyházközséget köteles volt a templomot elnyert más felekezeti egyházközség az új építkezésben, lélekszám arányában, támogatni. Így a «maior pars» jogának érvényesülése terhet rótt a győztes többségre.

A templomfoglalás és erőszakos térítés szigorú büntetés alatt tiltott.* Az egyháziak is hivatal- és becsületvesztés terhe alatt köteleztettek, hogy más egyház vallási ügyeibe ne avassák magukat. Azonban az áttérés, egyes házasságok és az ezekből született gyermekek vallásának kérdése törvényhozásilag nem volt rendezve. Az áttérés, minden formák nélkül, bárkinek is szabadságában állott. A egyes házasságok megkötésére nézve a szokásjog azt a gyakorlatot fejtette ki, hogy itt mindig a vőlegény papja az illetékes. A gyermekek vallására vonatkozólag az volt az elv, hogy azok nemök szerint követik szüleik vallását. Végül az egyházi biráskodásban, főleg a házassági pereknél az alperes törvényszéke volt jogosult a per felvételére és lejárására. Magában Erdélyben olyan megszorítás nem fordult elő, mint a partiumban

* Bethlen Gábor idejében 1000 mfrt bírság szabott ki 1624-ben. Erd. orsz. gyűl. emlékek. VIII. 236. l. Az A. C. azonban az 1591. évi törvényhez csatlakozva, 200 frtban állapította meg a büntetést. p. I., t. I. a. 8.

Váradra, Debreczenre és Borosjenőre nézve, hogy róm. kath. pap lábát sem tehetette be a városba.¹

Még egyetlenegy pont volt, a melyen az állam legfőbb felügyeleti, illetőleg védekezési joga érvényesült. Nevezetesen az egyháziak tulkapásai ellen szokásban volt a fejedelemre appellálni (appellatio tamquam abusu). A törvények ugyan csak az egyházi szolgálat ürügye alatt lappangó jobbágyfiak visszakövetelésére nézve rendelkeznek az egyházi jogtalan ítélet s a megtagadott perfelvétel felebbezéséről, illetőleg a polgári törvényszék elé viteléről,² de a gyakorlatban gyakran fordult elő eset, hogy a fejedelemre appelláltak a felek sérelmes ítéletek ellen s a fejedelem nyújtott nekik jogorvoslatot. Azonban ez már csak szokásjogilag fejlődött ki és rendes körülmények között nem igen terjedt tovább a perújítási engedéllyel (novum cum gratia).

Nem tartozott ugyan szorosabb értelemben véve az ius cavendi körébe, de mégis itt említhetjük meg, a holt kézről szóló régi törvények fentartását. Ingatlanokat sem ajándék, sem hagyomány formájában nem lehetett hagyni az egyházakra örök jogon. Sőt e tilalom odáig ment, hogy még az egyháziak után, ezek megszakadása esetén sem örökölte ingatlanait az egyház, hanem a törvény gondoskodott róla, hogy azokat kik válthassák magukhoz. Az intézkedéseknek magyarázata abban van, hogy az egyházi ingatlanok adó- és köztehermentességet élveztek és így azoknak szaporodása a polgárságnak nagyobb megterhelhetését vontta volna maga után.³

¹ A. C. p. I., t. I., art. 11. L. még Erd. orsz. gyűl. emlékek III. 240., 386. l.

² A. C. p. I., t. VI. art. 1.

³ U. o. p. I., t. VI., art. 2.

A jus cavendinél nagyobb szerepet játszik az állam egyházvédjoga, mely egész odáig kiterjedt, hogy az állam a sacrákban is intézkedett s a vallásosság és köz-erkölcsiség megóvása végett, a szorosan vett egyházi tevékenység körébe is beleelegedett.¹

A szabad vallásgyakorlat biztosításán kívül az állam megvédte az egyházakat a kebelőkben felmerülhető schismák és mozgalmasabb szertartás- és alkotmány feletti vitáktól. Az innovatiót, mint hűtlenséget büntette, a szertartás és alkotmány terén keletkezett egyenetlenségek meggátlása végett pedig az állami karhatalom támogatását is az egyház rendelkezésére bocsátotta. Védte az egyházi vagyont az elidegenítés, az egyháziakat szabadalmaik megsértése ellen.² Az egyházi hatósági határozatoknak érvényt szerzett s e végből az egyházi látogatóságot szükség esetében védlevéllel, de ezenkívül mindenkor «brachiummal» is ellátta, hogy az egyházlátogatóság határozatainak a polgári hatóság karhatalmával érvényt szerezzen. A brachium tevékenységében legjellegzetesebb az egyházi fegyelem gyakorlásának biztosítása, a mikor pénzbírság, kaloda, fogság büntetések is az egyház ren-

¹ A sacrákban való intézkedés az ünnepek megszentelését, a templombajárás kötelezettségét stb. irta elő és lényegében nem egyéb, mint a hivek kényszerítése vallásos kötelmeik teljesítésére. A. C. p. I., t. I., art. 12. V. ö. Erd. orsz. gyűl. emlékek VII. 512. l., XII. 372. l., XIV. 215. l. Már súlyosabb természetűek azok a törvények, a melyek a házasságkötés engedélyezésével, vagy az egyházlátogatás elrendelésével foglalkoznak. I. h. VII. 255. l. XIII. 373. l. Azonban ezek inkább az egyházak kérésére és javára hozottak, mintsem megszorítására és sérelmére.

² A. C. p. I. tit. I, art. 7., 8., 9., 10.; tit. V., VI.

delkezésére állottak a rendes egyházkövetés megtagadónak engedelmségre szorítása céljából.

Az *ius advocatiæ* egyes esetei a megfelelő helyeken levén ismertetve, itten különösen arra a sajátságos magatartásra kell reá mutatni, a melylyel a politikai hatóságok, — a vármegyék és székek, — e téren az egyházzal szemben viselkedtek. Erdély régi alkotmányában a közigazgatási tevékenység mintegy maga fejlesztette ki magát, minthogy a köztörvényhozás aránylag keveset foglalkozott az állami hatalom ezen ágával. Ennélfogva az *ius advocatiæ* gyakorlásának legjellegzetesebb rendezését és képét is a vármegyei statutumokban s a székek constitutioiban találjuk fel, melyeket ottan nem a fejedelmi akarat, de nem is az egyháziaknak valamely illetéktelen befolyása, hanem egyenesen a vallásos korszellem s főleg a református felekezetnek az egyházi és polgári hatóság kölcsönviszonyára vonatkozó tanainak a közgondolkodásba való átmenetele hozott létre.

Ha a marosszéki 1610—1718. évekből való constitutiókat megtekintjük, ezek az *Approbata* és *Compilata* Constitutiók mintájára úgy vannak berendezve, hogy mindjárt az első rész az egyházi dolgokról, «*de rebus ecclesiasticis*», szólnak. Rendelkeznek az egyháznak vagyonkezelésének ellenőrzéséről, a hűtlen kezelés megtorlásáról, az egyházi közmunkák végeztetéséről, a papok fizetésének kiszolgáltatásáról és felhajtásáról, a *partialis visitatio* alkalmával

* U. n. *visitorium* mandátumot, minden felekezet részére, nagyszámmal található a gyulafehérvári káptalan *Lib. Regiusai*-ban. A *brachium*ról és működéséről az egyházlátogatásági jegyzőkönyvek nyújtanak felvilágosítást. V. ö. Kolozsvár-Óvári i. m. I. 42. l.

eszközleendő végrehajtások foganatosításáról, a patronusoknak kötelességük teljesítésére szorításáról, a papság oltalmáról stb.* Ezek a rendelkezések olyan természetűek, hogy több részükben egyenesen egyházi törvényeknek is beválnának, midőn p. o. előírják, hogy az egyházi vagyonkezelő gondnokok, vagyis egyháziak miképpen kötelesek számat adni évenként az általuk kezelt javakról, hogyan kell a papbért, a képét összegyűjteni és kiszolgáltatni a papnak. Mintha csak Kálvin felfogása lebegett volna a vármegyei és székbeli hatóságok előtt: oly szépen külön választják az egyházi munkakört az egyházra vonatkozó világi ügyekről. Azokban a papság legyen a foglaltos, de ezeket a polgári hatóság köteles ellátni.

Az egyházi igazgatásbeli jórend fentartása végett a polgári hatóság még külön büntető hatalmat is biztosít az egyházközségi képviselőnek, melynek rendelkezései ellen a vármegye, vagy a szék törvényes székei elé lehet felebbezni, hol az ilyen ügyek a legrövidebb perfolymat szerint látandók el. Gondoskodik arról, hogy mindig az isten tisztessége legyen az első. A közmunkáknál is az egyház dolga megelőzi a faluét vagy a földes urét. Küküllő vármegye 1610. évi statutuma határozottan elrendeli, hogy «ha mikor az egyháziak Küküllő vármegyében, akármelyik falunak lakosít arra alkalmas és illendő időben közönségesen az Ecclesiának dolgaira hívják,» tehát «senki el ne merje vesztegleni, hanem kiki a maga tehetsége szerint elhagyván és félre tevén mind maga, mind földesura dolgát és egyéb akármely praetextusokat, tartozék jelen lenni.»

Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjte-

* Kolozsváry-Ovári i. m. I. 39—44. l.

ménye elég tiszta képet nyújt arról, hogy a polgári hatóságok ebben az időben első rangú kötelességüknek tekintették az egyházi érdekeknek védelmét és e részben igazán nem is úgy jártak el, mint az egyháztól idegen testület, hanem mintha egyszersmind egyházi hatóságok is lettek volna. Az állami törvényhozásban rendezett, aránylag csekély számú ügytől eltekintve, bátran mondhatjuk, hogy az *ius advocatiæ* gyakorlásának eseteit a törvényhatósági jogalkotás szabályozta. Érdekes jelenség, hogy épen ezen gyakorlatnak megfelelően, valamint Magyarországon, úgy Erdélyben is, a törvényhatóságok nem egyszer közvetlen érintkezésbe léptek az egyház főkormányzó testületével, hogy egy és más függőben levő, vagy olyan sérelmes intézkedések rendezését előmozdítsák, a melyek ellen vagy az egyháziaknak, vagy pedig a világiaknak kifogásaik volsak. Így történt p. o. az 1643. évi marosvásárhelyi generális zsinat alkalmával is, mikor a székely nemesség a keresztelésre, esketésre, temetésre, egyházkövetésre, a paráznaság büntetésére, a szentegyház erdeje feletti biráskodásra, kepetartozásra, a jobbágnak iskolázásra vonatkozó sérelmeit, kifogásait a szent generális elé terjesztette s azzal e kérdésekben egyezkedett.*

Az akkori államjogi fogalmak, melyek az országos közvagyon és az adókat s más jövedelmeket a fejedelem rendelkezése alá bocsátották, nem adtak módot arra, hogy az állam az egyházakat, felekezeti különbség nélkül, anyagilag is segítse. A mi segítése, adományok stb történnek, csekély kivételtől eltekintve, mindig a fejede-

* Sárospataki füzetek 1857—8. 972. l. 1858—9. 481. l. Udvarhelyi i. m. prot. I. 19—25. l.

lem vallásán levő egyház és egyházi intézmények javára esnek. Az állam maga többet nem tett, mint hogy az egyházakat javaikban, mindennemű támadások ellen védelmébe vette s számukra a jogsegélyt biztosította. Az egyházi javakra nézve az állam főtulajdonjogot nem igényelt s így a védelmet sem ebből a szempontból nyújtotta. Az 1556. évi áprilisi kolozsvári országgyűlés ama kijelentése, hogy az egyszer Istennek szentelt javakat profán célokra fordítani nem szabad: ha nem épen minden legkisebb részében is, de megtartatott Erdélyben a későbbi időkben is. A róm. kath. püspöki, káptalani s szerzetesi javak secularisatioja nem a főtulajdonjognál, hanem az uratlan jószág háromlása elvénél fogva jutnak a kincstárra. És a későbbi fejedelmek sok és nagy adományai épen ezen secularisatióból veszik nagy részben forrásukat.

Az egyház és az állam közötti viszony itt vázolt képéből az tűnik ki, hogy az állam a négy recepta religió felekezeti egyházaival szemben a kellő önvédelmet és azok számára a szükséges jogsegély és védelem nyújtását épen úgy gyakorolta, mint a reformáció előtt az egyedül jogosított róm. kath. egyházzal szemben. De mert a prot. egyházak nem léptek fel azzal az igénynyel a polgári és politikai jogok terén, mint egykor a róm. katolikus: épen ezért az érdekellentétek sem tűnnek annyira szembe; a mi a kölcsönös viszonyt bensőbbé tette, az állami védekezés eszközeinek élet tompítá, ellenben az állami védelem nyújtást hatékonyabbá tette. A jus placeti alkalmazásának eltűnése csak részben róvható fel annak a körülménynek, hogy a prot. egyházak nem függenek külföldi főtől, míg másfelől azonban a bizalom megnyilatkozása is bennfoglaltatik az okok között. A protestantismus természetének megfelelő egyházi autonomia épen úgy tiszteletben

tartatott, mint a róm. kath. egyházé, habár azt képzelt isteni jogok nem vették is úgy körül, mint emezt. Hogy az egyházi törvényhozás szabadsága sértetlenül fennmaradt, hogy a püspökök választását az állami befolyás nem korlátozta: ezekben is megláthatjuk a négy recepta religio egyenjoguságával létesült interconfessionalis állam bizalmának gyarapodását. A legfőbb kegyuri jogból igen könnyen válhatott volna Erdélyben fejedelmi püspöki jog, mint a protestáns német államokban, azonban ez az interconfessionalis állam jellegével, mely a «cuius regio, eius religio» elvének alkalmazását kizárta, sehogy sem férhetett össze.

Erdély váltásügyi viszonyainak fejlődése tehát nem csak a vallásszabadságnak, hanem az egyházi intézmények szabadságának is kedvezett. Kifejleszté a négy recepta religio egyenjogusága mellett a négy recepta ekléziát és adott ezenfelül mindenik egyháznak olyan *autonomiát*, a mely az iura divinák által körülsánczott róm. kath. egyháznál sokszorosán szabadabb. Ezt a szabad autonomiát még a róm. kath. egyház is élvezte Erdélyben, minthogy a szabadság legfőbb korlátjától, a püspöki joghatóság kánonjogi bilincseitől, ez az egyház is megszabadult. Ha történtek egyes esetek, főleg a református egyházban, melyek az autonomia korlátozását mutatják: itten sem az államjog, hanem a fejedelmi hatalom volt az ok, mely hatalom a hitsorsos egyházzal szemben nem tudta mindig megtalálni a főpatronusi és fejedelmi jogviszonye kellő határát. Egyébképen Erdély bevett vallásfelekezeteinek egyházai nem csak teljes jog-egyenlőséget, hanem teljes autonomiát is élveztek.

3. A fejedelem jogviszonya az egyházhoz.

Miként a protestáns egyházaknak államjogi helyzete, épen úgy a fejedelmeknek ezen egyházakhoz s így a református egyházhoz való jogállása is, a régi egyházi jogviszonyokból indult. A XVI. század egész folyamán ingadozik ez a jogállás. A fejedelmek csak nagy nehezen tudnak kibontakozni a régi kánonjogi felfogás köréből és még nehezebben azon példák befolyása alól, a melyeket a németországi protestáns egyházak szervezete mutatott. Végre a XVII. században, az orthodoxus fejedelmek egész határozottsággal reá lépnek arra az útra, a melyet egy interconfessionalis állam feje autonómiával bíró egyházakkal szemben egyedül követhet. Igaz ugyan, hogy egyes fejedelmek ekkor sem tudták mindig kellőleg betartani az egyedül helyes utat, hanem az ő tévedéseik már a kifejlesztett jogállás határainak megrongálását nem tudták előmozdítani.

Midőn Zápolya János királylyá választatott és koronáztatott, őt is megillették mind azok az egyházköri felségjogok, a melyeket a magyar államjog a magyar szent korona viselőjéhez fűz. Ő is gyakorolta a legfőbb kegyúri jogokat s élt az ú. n. egyházvédjoggal is. Püspököket, érsekeket nevezett ki. Ezeket, valamint más, általa kinevezett nagyobb egyházi javadalmasokat birtokába

helyezte az illető egyházi javadalomnak.* Oltalmába vette az egyházat, az egyháziakat s ezek mindennemű jogait a világiak erőszakosságaival szemben. Bár országrésze idővel kisebb területre szorult, de ez a körülmény az ő királyi jogainak teljességét nem érintette. Épen olyan király volt ő a saját országrészén, mint Ferdinánd a magáén. Királyi hatalmát fiára, János Zsigmondra, az «electus rex»-re is átörököltette, ki alatt Erdély és a partium már nem «országrész», hanem egy teljesen külön és önálló állam.

János Zsigmond kiskorúsága idejében anyja, Izabella, gyakorolta a királyi jogokat kormányzó és gyám minőségében. Püspököt ugyan nem nevezett ki soha. De már maga ez a körülmény, valamint az is, hogy a gyulafehérvári püspökség javadalmát Statileo halála után ideiglenesen a kincstár bevételeihez csatolta, világosan mutatja, hogy élt a legfőbb kegyúri joggal. Hiszen az egyházi javadalomnak nem csak betöltése, hanem ürességben hagyása, ideiglenesen más célokra fordítása, sőt eltörlése is benne foglaltatnak a legfőbb kegyúri jogban. Hanem ha a püspökséget nem töltötte be, azért pozitív irányban is gyakorolta a legfőbb kegyúri jogot, apátoknak, prépostoknak, kanonokoknak kinevezésével, javadalmazásával, a mire a gyulafehérvári káptalan secularisatiojáig számos példát mutatnak emlékeink.

* János király több püspököt nevezett ki, de ezek közül egy sem nyerte meg a pápai consecratiót, mivel a pápa Jánost 1528-ban átokkal sujtotta s így törvényes királynak sem ismerte el. Püspökei: Czibak Imre váradi, Frater György hasonlóképen váradi, Brodarich István előbb pécsi, majd váci, Statileo János gyulafehérvári püspök, Frangepán Ferencz kalocsai érsek, később még egri püspök is.

A legfőbb kegyúri jog mellett ott látjuk a maga régi alakjában s teljes épségében a fejedelem egyházzvédjogát is. Ezen jogból kifolyólag Izabella épen úgy védelmére kél az egyházi személyeknek, az egyházi javadalmaknak, az egyházi biráskodásnak, mint korábban férje s ezt megelőzőleg a régi magyar királyok tették volt. S ha János király azt mondja, hogy e jog gyakorlása az ő királyi méltóságához fűződő kötelesség: Izabella viszont kijelenti, hogy elődeinek, t. i. Magyarország régi dicső királyainak nyomdokait kívánja követni, mikor az egyházat s egyháziakat oltalmába veszi.¹

A most érintett két jog közül az elsőnek, t. i. a legfőbb kegyúri jognak gyakorlására, avagy csak arra is, hogy a változott viszonyokhoz képest miképen alakuljon az, a protestantismus nem nyújtott, de nem is nyújthatott alkalmat. Az ágostai hitvallás befogadása nyomon követi a secularisatiót és így a nagyobb egyházi javadalmak megszűnván, arról már szó sem lehetett, hogy azok valamely módon az új hit hivatalbeli főnökeinek adományoztassanak. Mindazonáltal a régi legfőbb kegyúri jog némi emlékének látszik az 1556. évi (ápril) kolozsvári országgyűlés ama határozata, mely azzal a kifejezett óhajtással bocsátja a püspöki, káptalani és szerzetes javakat a kincstár kezébe, hogy azok jövőben is Isten dicsőségére fordítottassanak s hogy belőlök a királyné főleg tanügyi czélokra adományokat, alapítványokat rendeljen.²

¹ János királynak s Izabellának a szász papok védelmére kiadott okleveleit lásd Teutsch G. D.: Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermanstadt, 1862. I. köt. 155., 159. s köv. lapjain.

² E kívánság teljesítését illetőleg lásd I. kötet 93. l. Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Kolozsvár, 1879. II. rész 15—17. l.

Ha az idők folyamán figyelemmel kísérjük, hogy mi lett a legfőbb kegyúri jogból, azt tapasztaljuk, hogy az régi kánonjogi alakjában végleg megszűnik. Helyébe egy másnemű kegyuraság lép, melyet röviden úgy jellemezhetnénk, hogy a fejedelem, kegyúri kötelezettségek és külön jogok nélkül, adományokkal s alapítványokkal gazdagítja a maga egyházát — a kincstári javakból. Előfordul ugyan, hogy a fejedelem nem csak a maga egyházát dotálja, de ez — a mennyiben nem országgyűlési határozaton alapul — csak nagy ritkán, kivételesen történik. Az egyszer fundált javadalmak azonban más hitű fejedelmek idejében is rendszeresen kijárnak az illető egyházközségnek, iskolának, papnak, tanítónak vagy ispotálynak stb.

Egészen más képet mutat azonban az egyházzvédjog későbbi története. Mert a protestáns egyházaknak, ha nem voltak is úri püspökei, káptalanjai, konventjei, prépostjai, apátjai, de voltak másnemű egyházi szervei, testületei, személyei, a melyek valamennyien igényt tartottak az állam oltalmára s így a végrehajtó hatalom oltalmazó tevékenységére. Az egyházzvédjogot tehát a hitvallás-változtatás semmiben sem érinti. Ha megnézzük Izabellának 1550-ben a besztercezi káptan oltalmára kiadott levelét, azt fogjuk tapasztalni, hogy az lényegében, sőt szavaiban is megegyezik ugyancsak Izabellának 1559-ben (jul. 10.) az evangélikus szász «klérus» részére adott oltalomlevelével.* Pedig, mint láttuk, e két közeleső dátum között történik

Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. I. kötet 187. lap.

* Teutsch G. D. i. m. I. kötet 159. l. s. Das Zehnracht etc. Schässburg, 1858. 148., 153. lap.

az a nagy fontosságú esemény, hogy a róm. kath. egyház felbomlik és helyét csaknem teljesen elfoglalja az evangélikus egyház.

Ha a legfőbb kegyúri jogot a hitvallás-változtatás, t. i. a róm. katolikus hitű egyház helyébe ágostai hitvallású evangélikus egyháznak helyezkedése teljesen átalakítja, szinte megsemmisíti: addig ugyancsak a hitvallás-változtatásnak az egyházvédjogra külsőleg egyelőre épen semmi befolyása nincs. Az egyházvédjogot ugyanis nem lehet önmagában mint tisztán kánonjogi jogosítványt felfogni. Annak alapja az a fejedelmi kötelesség, hogy az ország alkotmányát megtartsa s ebben az alkotmányban minden egyes országrendnek saját külön jogosítványai sértetlensége felett is örködjék. Így a fejedelemnek az egyháziak privilégiumait, mint meglevő, fennálló s államilag is elismert szabadalmakat kellett oltalmazniok. A szabadalom tartalma a kánonjog és a magyar államjog kölcsönös közreműködésével állapotított meg minden időben. Ezért van az, hogy pl. Izabellának 1556 után kelt oltalomlevelei az egyháznak s egyháziaknak szabadalmait teljesen azon alakban tüntetik fel, a melyet azok közvetlen a reformatio kora előtt s alatt nyertek. Hogy mi az egyházi privilégium tartalma: azt később fogjuk látni. Itt elegendő annak megállapítása, hogy a fejedelmek egyházvédjoga sértetlenül szállott át a róm. katolikus korból a protestáns korba és a recepta religiók rendszerének kifejlődésével egyaránt kiterjed minden felekezeti bevett egyházra.

Még Izabella és János Zsigmond korában gyakran találunk arra hivatkozást, hogy a fejedelem, a maga egyházvédjogának gyakorlásában a régi fejedelmeket, királyokat követi. Ez által olybá tüntetik fel e jogot, mintha

a fejedeleme nézve tényleges, valamely az elődöktől leszármazó, felekezeti jogosítvány volna. A minthogy tényleg a magyar királyok az egyházvédjogot kizárólagosan csakis a róm. kath. egyház és vallás érdekében gyakorolták. Így az nem a vallásnak, az egyháznak általában, hanem csak egy felekezetnek és egy felekezeti egyháznak a javára szolgált s az uralkodót ennek az egyháznak védurává tette. Míg ellenben később a *ius advocatiæ* mindig úgy szerepel, mint fejedelmi kötelesség, melyet a mindenkori uralkodó nem az ősök példáját követve, hanem az alkotmány és saját esküje értelmében teljesít. Így az egyházvédjogról a sajátos felekezeti vallásos elemek lehullanak s előttünk áll az interconfessionalis állam felekezeteken felül álló fejedelmének azon kötelezettsége, hogy alattvalóinak lelkiismereti szabadságát megvédelmezze. A lelkiismereti szabadságban természetesen benne foglaltatik a vallásgyakorlattal összefüggő mindennemű, államilag elismert, intézmény jogviszonyainak sértetlen fentartása is.

A Báthoryak oltalomlevelei, de még inkább azok az oklevelek, a melyekkel a XVII. század fejedelmei az espereseket és püspököket, felekezeti különbség nélkül ellátták, hogy a maguk egyházi hivatalát akadály nélkül folytathassák, világosan mutatják, hogy az egyházvédjog gyakorlásának formája ugyan a régi, de a forrás, melyből e védjog származik, teljesen megtisztult a felekezetiességgel egyoldalúságától.*

* A Báthoryak korából kelt oltalomleveleket lásd Teutsch i. m. I. kötetében. U. n. *mandata visitoria* található az erdélyi fejedelmek *Liber Regiusaiban*; p. o. Kistarjáni Márton lemhényi plébános és róm. kath. esperes részére 1607-ből IV. k. 39. l.; Toroczky Máté unitárius püspök részére 1613-ből VII. k. 2. l.;

A püspöki és káptalani javak secularisatiójának nem csak a püspöki hivatal és a nagyobb egyházi javadalmak állások megszűnése s ezzel a régi legfőbb kegyúri jog elenyészése volt a következménye, hanem mindezek következtében más, nehéz egyházi jogi problémák is kerültek felszínre. Ezen problémák sarkköve az egyházi hatalom (a «potestas ecclesiastica») birtokának a kérdése.

Könnyű volt azt mondani, hogy ne töltsük be az eddigi püspöki állást, hogy világiasítsuk annak jószágát, de nehezen lehetett eligazítani azt, hogy mi történjék azokkal a jogokkal, melyeket eddig a püspök gyakorolt az egyházzal szemben. A kánoni jog értelmében a püspök az egyházi hatalom birtokosa. Az igének hirdetése, a kegyeszek kiszolgáltatása, az egyházi iudicium minden ága a püspök személyéhez kötött egyházi hatalomban leli a maga jogalapját. A kánonjogi felfogásban felnövekedettek előtt érthetetlen volt, hogy lehessen pap, végezessen lelki szolgálatokat, létezzék egyházi törvényszék s gyakorolja az egyházi biráskodást püspök nélkül, a püspöktől lezármaztatott jogalap nélkül. Azért jutottak nálunk is arra a gondolatra, a mi Németországban, a német evangélikus egyházakban hamarosan történt, hogy t. i. a püspöki állás megszűntével annak nem csak javai, hanem jogai is a fejedelmre szállottak.

Előkészítette ennek a gondolatnak kifejlődését az a körülmény, hogy Erdélyben tényleg már 1542 óta nem volt püspök és a püspöki szék üresedése idejében nem csak a püspöki javadalmat, hanem a püspöki renddel

Beke György unitárius püspök részére 1642-ből XX. k. 114. l.; Apáczai Kelemen marosi ref. esperes részére 1648-ból XXIV. k. 40. lap. stb.

járó némely jogosítványokat is hatalmába vette a fejedelem. Ugyanis a papok megerősítéseért járó ú. n. taxa confirmationalis, nemkülönb a püspöki fenhatóság elismeréséül s a püspöki oltalom fejében fizetett évi census cathedraticus (cathedraticum), mint püspöki jövedelmek, a fejedelmi kincstárba folytak, s így a megerősítést is a fejedelem végezte, kiadván a taxa megfizetése fejében a hivatalban megerősítő oklevelet. Ebből a körülményből egy új kegyúri jogot formált a gyakorlat a fejedelem részére, t. i. a plébániák feletti fejedelmi kegyuraságot, mint ezt János Zsigmondnak a dipsei lelkész számára kiadott megerősítő okiratában látjuk.* De még fontosabb eredmény volt az, hogy az ilyen kezdeményezéssel meg volt törve az út ahhoz a felfogáshoz, hogy a püspöki hatalom a fejedelemre szállott (systhema et ius episcopale), tehát az egyházi hatalom is a fejedelmé. Mielőtt azonban tovább mennénk, már itt reá kell mutatnunk arra, hogy jó ideig nem tudtak megállapodni benne, vajjon a fejedelmet csak az igazgatás, avagy a bíráskodás és törvényhozás körül is megilleti-e az egyházi hatalom s ha megilleti: milyen mértékben és formában?

A róm. kath. egyház felbomlása és az evangélikus egyháznak megalakulása után abban az iratban találjuk fel a fejedelemnek a püspöki jog, illetőleg az egyházi hatalom birtoka iránti igényét, melylyel Hebler Mátyást, az evangélikus szász egyház püspökét Izabella 1558-ban hivatalában megerősíti.

Minden esetre figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a fejedelem a protestáns püspököt nem nevezi ki, hanem

* Teutsch G. D i. m. I. kötet. 1560. febr. 7. Gyulafehérvárt kelt oklevelében.

a már megválasztott püspököt erősíti meg. Á protestáns püspök választása tehát — hogy úgy mondjuk — «a kánonok szerint», azaz szabadon történik. Így választattak meg: Wiener Pál, Hebler Mátyás, ama bizonyos Tamás, a magyar egyház első püspöke, kiről nevénél többet alig tudunk, Dávid Ferencz, majd Alesius Dénes stb. A szabad választás ugyan nem zárta ki, hogy esetleg a fejedelem akarata is érvényesüljön benne, mint pl. Dávid Ferencz másodszeri megválasztásakor 1564-ben az enyedi zsinaton, vagy 1579-ben Hunyadi Demeter püspökké tételekor valószínűleg történt. Azt is látjuk, hogy a választás maga teljes jogcím volt az egyház szemében a protestáns értelemben vett püspöki jogok gyakorlásához. Ezt bizonyítja az is, hogy Hebler Mátyás, ki az 1557 januáriusában tartott szebeni zsinaton választott püspökké, még megerősítése előtt lelkészeket avat, a mit a püspöki állással járó jognak tekintettek az egykoruak.* De hogy a fejedelem másképen gondolkozott, azt világosan mutatja az a megerősítő diploma, melyet Hebler kapott.

A megerősítő okmány tartalma azt a felfogást tükrözeti vissza, — bár határozottan ki nem fejezi — hogy az új püspöki hatóság jogalapja a fejedelemnek, mint ilyenek rendelkezésén nyugszik. Azaz a fejedelem az őt megillető püspöki jogokat, bizonyos területen, reá ruházza a megválasztott püspökre, a ki tehát joghatóságát ezen átruházás alapján bírja.

A királyné a püspöki megerősítő irat indokolásában a következőket mondja: Miután az ország és az alattvalók

* Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. III. k. 356. lap.

gondja és védelme az ő tiszte, azért kötelességének tartja, hogy az országban levő egyházi gyülekezeteket, ezeknek lelkipásztorait, egyházi szolgáit, kiknek nincs püspökük és érsekük, védelmébe fogadja, előmenetelükről, üdvösségükről gondoskadjék s ügyeljen, hogy azok között szakadások és az igaz egyházi dogmák megrongálása elő ne forduljanak. — Vagyis az uralkodó, ki addig, míg az egyháznak róm. kath. értelemben vett püspökei voltak, csupán az egyház külső állapotának, javainak, jogainak megvédelmezését tartotta feladatának, most már az igaz hit védelmét és a schisma eltávolztatását is kötelességének ismeri. Hogy ezen kötelességének megfelelhessen, «számot vetve a jelennek és a szükségnek kívánalmival», a szász egyházak megválasztott «superintendensét», a szebeni plébánust, kegyelmesen elfogadja superintendensül és megerősíti.

Ime a fejedelem felfogása: püspök nem létében az egyházkormányzás gondja, — testiekben és lelkiekben — a fejedelemre szállott, ki az így reá háramlott jogok gyakorlását a választott, de általa elfogadott s megerősített superintendensre bizza. Hogy az egyházi hatalom csakugyan a fejedelemre szállott, még azzal is kimutatja, hogy az egyházi joghatóság gyakorlása végett a superintendens oldala mellé bírótársakul a szebeni káptalant, illetőleg ennek tagjait rendeli.

Még jobban kitűnik a fejedelemnek az egyházi hatalom átszállásáról táplált véleménye, ha látjuk, hogy a superintendensre és káptalanra ruházott jogok tulajdonképen a róm. kath. püspöki jurisdictio alkotórészei. Ugyanis teljes hatalommal ruházta fel a superintendens, hogy papokat szenteljen, az egyházi ügyekre felügyeljen, az evangéliummal és az Úr által rendelt

sákramentomokkal ellenkező tanokat («mint a minő a sákramentáriusoknak naponkint növekedni kezdő tudománya») megítélje, megbírálja, megjavítsa, az istentelenekeket és bűn által beszenyvezetteket *az egyház régi kánonai szerint* megbüntesse, az egyházból mindennemű botrányokat eltávolítson, a vakmerők ellen az egyházi fegyelmet gyakorolja. Utasítja egyszersmind a közhatalóságokat, hogy a superintendenst ezen jogoknak gyakorlásában ne háborgassák, ne akadályozzák, sőt támogassák; az engedetlen lelkészeket megzabolázzák s ha megintetvén sem engedelmeskednének, javaikat a fiskus számára foglalják s őket magukat az egyházi közösségből, azaz a hivatalból, vessék ki.

A mi már most a nagy általánosságban kifejezett következő tételek tartalmát illeti, hogy t. i. «az egyházi ügyekre felügyeljen» és hogy «mindent a mi egyházi tiszthez tartozik, végezzen», azaz hogy miben áll az egyházi bíráskodás s mi tartozik az új szentszékek elé: azt az egyes káptalanoknak adott oltalom-levelekben találjuk részletezve. Ezek szerint a szentszéki bíráskodás tárgyai: végrendeletek, egyházi javak, püspöki lakok, özvegyek és kiskorúak ügyei; de legfőbbképen a házassági ügyek». Ezen ügyek helyes megítélése végett tanukul megkeresett, illetőleg megidézett világiak tartoznak a szentszékek előtt megjelenni.

A fejedelem által a superintendensre átruházott jogoknak hosszú ismertetésére csupán azért van szükségünk e helyen, hogy világosan kitűnjék belőle, hogy mindazok a jogok, melyek így átruháztatnak, a róm. kath. püspöki jogok, az egyházi hatalom teljessége. Mikor tehát ezeket a fejedelem átruházza, ezen tényében benne foglaltatik az a felfogás, hogy azok most — püspökök,

érsekek nem létében — a maguk összességében a fejedelmet illetik.¹

Ezeket mutatja a Heblert megerősítő diploma. És jogunk és okunk van feltételezni, hogy nemcsak a szászok püspökének, hanem a magyar egyházakéinak is így adta át a királyné a püspöki joghatóságot. Az a körülmény, hogy 1559-ben a hunyadi esperességben esperességi szentszék működik házassági ügyben,² arra mutat, hogy ezen iurisdictiont fejedelmi átruházás alapján kapták, mivel a reformatio korát megelőzőleg, mint archidiaconatus, ilyen joggal nem birhatott.

A fejedelemnek superintendens-megerősítő ténykedésére, tehát ezzel együtt arra a felfogásra nézve is, hogy az egyházi hatalom s a régi püspöki jogok a fejedelmet illetik, még később is találunk példát. Sőt ez a példa a fejedelemnek püspöki jogát még tágasabb körűnek mutatja. Ugyanis, midőn Hebler Mátyás meghalt, Báthory István fejedelem nemcsak, hogy maga hívja fel «tanácsurainak tanácsából» a szász evangélikus egyházat püspökválasztásra, nemcsak hogy képviselteti magát a püspökválasztó zsinaton, de beleavatkozik a választásba is, midőn három jelöltet kíván maga elé terjesztetni, kik közül ő válaszson, midőn így teljesen magának akarja fentartani, hogy püspököt tegyen s midőn végre Ungler Lukácsot csak ideglenes minőségben («durante beneplacito nostro») erősíti meg a püspökségben, azzal a kifejezett szándékkal, hogy esetleg később majd alkalmasabb püspököt fog találni vagy itthon, vagy külföldön.³

¹ Teutsch G. D. i. m. I. kötet 167—8. l.

² Jakab Elek i. m. II. rész 5—9. l.

³ Teutsch i. m. I. kötet 201—9. l., II. kötet 129—138. l.

Ugyancsak hasonló gondolkozást és eljárást találunk Báthory Kristófnál is, ki Alesius Dénes elhunytá után 1577. június 2-ára Enyedre hívja össze a református egyház papjait, hogy püspököt válasszanak. Igazában ő is azt akarja, hogy «az elhunyt püspök helyére egy magyar és tudós férfit jelöljön ki» a zsinat, mert határozottan kijelenti, hogy «mindazonáltal nem akarjuk, hogy a választás a mi szavazatunknak és jóváhagyásunknak mellőzésével történjék».* A zsinaton megválasztott Sándor András megerősítéséről nem maradt fenn okmány, de a fejedelem idézett szavai kizárják azt a felvételt, hogy Sándor András ilyet ne kapott volna.

Miután Izabella és a Báthoryak korában egy és ugyanazon eljárást látjuk a protestáns püspökök megerősítése körül, ebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Erdélynek XVI. századbeli fejedelmei úgy fogták fel a protestáns egyházakhoz való viszonyukat, hogy ezekkel szemben az egyházi hatalom, mint a megszüntetett római, katolikus püspökség örököseire, ő reájuk szállott által. Vagyis tehát a fejedelem ezek szerint a protestáns egyháznak s így a református egyháznak is *legfőbb püspöke*, a ki azonban püspöki joghatóságát az ő beleegyezésével választott s épen ezért általa megerősített s átruházott hatáskörben valódi püspöki jogokkal ékesített «superintendensek» útján gyakorolja.

Hogy a fejedelmek a maguk egyházkörülí jogát valóban püspöki jognak tekintették és tartották, azt nem csak azoknak természete és gyakorlási módja mutatja, hanem határozott kijelentésben is előfordul. Így Báthory

* Magyar Történelmi Tár XVIII. kötet 25—6. l.

Zsigmond a kerzi evang. lelkész és tanító ügyében, kiket Gerendi István főúr meggyilkolásával gyanúsítottak, a vizsgálatot azzal a kijelentéssel bizza az evangélikus püspökre, hogy az egyházi személyek felett való bírászkodás azt illeti, de rögtön hozzá teszi, hogy a végső ítéletet hozzá — a fejedelemhez — terjeszse fel, mint a ki ebben az országban a legfőbb püspöki hatalmat bírja.*

A fentebbiekből elég világosan kitűnik, hogy a XVI. századbéli fejedelmek az egyházi hatalmat, «püspöki jog» czímen, maguknak követelték s mint ilyet gyakorolták is. E tekintetben tehát az erdélyi fejedelmek és a protestáns egyházak viszonya hasonlít ahhoz a viszonyhoz, a melyben a németországi evangélikus egyházak a fejedelmekhez állottak. De csak hasonlít. A különbség már első szempillantásra is feltűnik. És ez a különbség oly lényeges volt, hogy már a XVII. század folyamán teljesen számúzi az erdélyi egyház és államjogból a püspöki jognak és rendszernek nemcsak nevét, hanem még emlékezetét is.

A németországi protestáns egyházak államjogi helyzetére s így a fejedelmekhez való viszonyára döntő befolyású volt az az elv, mely az első speieri birodalmi gyűlés óta általános elfogadtatásra talált s az 1555. évi augsburgi vallásbékében törvényes szentesítést is nyert, melyet röviden így fejezünk ki, hogy «cuius regio : eius

* Teutsch G. D. i. m. I. kötet 232—3. l. «Ultimamque sententiam ad nos, qui praecipuum in hoc regno episcopatum possidemus, suis modis transmissis.» Megjegyzendő, hogy ez okirat 1585. jul. 6-án kelt, tehát abban az időben, mikor a Báthory Zsigmond kiskorusága alatt működő kormány tisztán protestánsokból s főleg reformátusokból állott.

religio.» Ez az elv biztosította az állam egy vallású voltát s az egy vallás sorsát a fejedelem kezébe tette le. A fejedelemnek a confessióra gyakorolt ezen nagy befolyása, — a mi tulajdonképen nem más, mint hogy a ius reformandi fejedelmi joggá lesz — okvetlen maga után vonta, hogy a fejedelem az egyházi hatalmat is, — «püspöki jog» czímen — kezeihez vegye. Az egyházi hatalom gyakorlására a fejedelem, a maga abszolút fejedelmi hatalmából felállítja a consistoriumot, mint tanácskozó s intézkedő szervet s kinevezi a közvetlen helyi igazgatás és felügyelet végzésére a superintendenseket és generalsuperintendenseket. Ezekben az egyházakban nincs egyházi hatóság, vagy szerv, a mely bármily saját joggal bírna. Minden jog az egyházban a fejedelemé.

Ezzel a jogi helyzettel szemben éles ellentétben áll az erdélyi vallásügy fejlődése s egyházi kialakulása. Az ellentét sarkpontja abban a tényben van, hogy Erdélyben a «cuius regio: eius religio» elv mindjárt kezdetben elvetetett s a ius reformandi nem a fejedelemnek, hanem az országgyűlésnek a kezeibe került. Ez pedig megint azért történt így, mert Erdély alkotmányos állam volt s így a confessiók bevétele vagy elvetése jogát nem engedhette a fejedelemnek, holott Németországban, az abszolút hatalommal bírt fejedelemségek, herczegségek, grófságok területén az a jog mást, mint a fejedelmet, semmiképen nem illethetett meg. Egyenesen Erdély alkotmányos állam jellegének kell tulajdonítanunk a ius reformandinak állami és nem fejedelmi joggá tételét, mert hiszen látjuk a gondoskodást, hogy magánszemélyek s így a fejedelem is, mint magánbirtokos vagy mint a kincstári javak haszonélvezője, semmiképen ne

állhassanak a vallás szabad gyakorlatának útjába. A cuius regio: eius religio elvvel éles ellentétben arra törekedett az erdélyi törvényhozás, hogy még a földesuri jogot is korlátok közé szorítsa annyiban, hogy az semmi esetre se válhassék a jobbágyok lelkiismerete feletti urallommá.¹

Míg a «ius reformandi»-t az országgyűlés a maga hatáskörébe vonja s nem engedi át a fejedelemnek, addig az egyházigazgatás tekintetében semminemű intézkedéseket nem tesz. Az egyházi hatalomnak főképen ez a része tehát az, a mely püspöki jog czímen a fejedelmek kezébe kerül.

A dolog természete hozza magával, hogy ha a fejedelmet püspöki jog illeti meg, mely az egyház igazgatására terjed ki: akkor azon szerepnél fogva, melyet a fejedelem az állam törvényeinek, tehát így a törvényhozás ius reformandi-ja következtében létre jött törvényeknek végrehajtásánál betölt, csak egy vallású államban tartható szétválasztva a fejedelmi és országgyűlési jogkör. Csakugyan János Zsigmond korában az 1564. évi enyedi zsinat után, melyen a király képe még egyenesen az országgyűlés rendelkezése következtében vesz részt, lassankint a fejedelem a reformálási jogot magához kezdi vonni.² A fejedelem zsinati szerepléseiben lehetetlenség lévén az érdeklődő egyén és a fejedelem személyét egymástól elkülöníteni, viselkedése mélyen belevágott az ország-

¹ Erre nézve lásd: Erdélyi országgyűlési emlékek II. kötet 343., 374, 541. l., III. kötet 157. l. V. ö. Approb. Constit. pars I. tit. I. artic. 8.

² Lásd a ius reformandi fejlődését az 1. fejezetben, a 18—19. lapokon.

gyűlés reformálási jogkörébe, a mennyiben maga számára foglalta azt. De ezzel természetesen a vallási és egyházi ügyek rendes fejlődésének épenséggel nem tett szolgálatot s főleg az ő szereplésének tulajdonítható, hogy utána a Báthoryak a *iura circa sacra* körén túlmenőleg szintén igényt formáltak a *iura in sacris*-hoz.

A mint a recepta religiók rendszere kifejlődött, hamarosan kitűnt, hogy a fejedelmek püspöki joga ezzel a rendszerrel sehogy sem fér össze. Hiszen a fejedelem a négy bevett vallás közül csakis egynek lehet híve. Miképen gyakoroljon tehát püspöki jogokat a többi hárommal szemben. A szerzett tapasztalatok arra indították az országgyűlést, hogy mind erősebben hangsúlyozzák a bevett vallások szabadságát és jogegyenlőségét. És mikor a XVII. században, mindjárt ennek elején, elérkezett az idő, hogy ez a szabadság és jogegyenlőség, emberileg lehető tökéletes formában, valóra is vált, úgy szólva önmagától elenyészik a fejedelmek püspöki jogigényének nemcsak gyakorlása, hanem emlékezete is, hogy helyet adjon a fejedelem legfőbb felügyeleti jogának, a *ius supremæ inspectionis*-nak.

A legfőbb felügyeleti jog, mint a fejedelemnek az állami érdekek megóvására s ebben a felekezeti egyensúly fentartására is irányuló joga, a bevett vallások sorozatának bezáródásától fogva kezd határozottabb alakban fejlődni. Az inonvatiót tiltó törvények végrehajtása már nem a püspöki jogból, hanem a legfőbb felügyeleti jogból folyik. De hogy a püspöki jog és a legfőbb felügyeleti jog közötti különbség még nem ment be a közgondolkodásba, azt világosan mutatja a fejedelmeknek amaz — és pedig olykor az országgyűlés jóváhagyásával

is találkozó — eljárása, hogy egyoldalúlag értelmezett püspöki jogukat egyik felekezetnek javára, a másik nyilvánvaló hátrányával alkalmazták. Csakis Báthory Kristófnak és különösen Zsigmondnak a róm. katolikusok s a jezsuiták érdekében elkövetett erőszakosságai érlelték oda a közgondolkozást, hogy a fejedelemnek egy, négy bevett vallással bíró, interconfessionalis államban felekezeteken felül emelkedő államfőnek kell lenni.

Ezen felfogásbeli változásnak megfelelően változik az egyes egyházak püspökeinek megválasztásánál követett eljárás és megerősítésének jelentősége is. A XVII. században a fejedelmeknek nincsenek olyan igényeik, hogy a zsinat kandidáljon s majd ők választanak. A megerősítés sem jár püspöki jogoknak átruházásával és épen azért nem is ideiglenes jellegű. Igaz ugyan, hogy egyes református fejedelmek a református püspökválasztó zsinattal olykor olyan módon tudatták a választás leendő eredménye iránti óhajukat, mely szelid nyomásnak bátran nevezhető, de már más felekezettel szemben nem jártak így el. Különben is a fejedelem a maga óhajának kifejezésével egyáltalában nem akadályozta a választás szabadságát.

A fejedelmek püspöki jogáról táplált felfogás eltűnésének tehát első következménye a püspökök szabad választása lett. A szabad választás a szó szoros értelmében veendő t. i., hogy a fejedelem, mint ilyen, a választásnál sem kijelölési, sem kijelöltek közül való választási igénynyel fel nem lép. Ez az állapot, különösen azokkal a követelményekkel szemben, a melyeket főleg a Báthoryak a püspök-választó zsinatokkal szemben tápláltak, nemcsak határozott haladást, hanem egészen más minőségű jogállapotot is tüntet fel.

A további következmény még inkább kedvez az egyház autonómiájának és a fejedelem felekezetek fölötti állását még élelkebben tükrözi vissza. Ugyanis a szabad választással kapcsolatban megnyilatkozik az a tény, hogy a püspöki joghatóság minden egyes bevett egyházban, magától az egyháztól származik. Igaz ugyan, hogy magában az egyházban eddig is ez volt a felfogás, de a valóságban mégis szemben találta az magát a fejedelmek püspöki igényeivel.

Hogy pedig tényleg a választással együtt járt a hatalom átadása is és így bebizonyosodott, hogy az egyházi hatalomnak tényleges birtoka magánál az egyháznál van, — a mi más szavakkal azt jelenti, hogy az egyház autonómiával bir —: ezt legjobban az tükrözteti vissza, hogy a megerősítés elvesztette feltételes és ideiglenes jellegét. Ez az állapot leghívebben épen az *Approbata Constitutiókban* nyer kifejezést. Szinte imperativ természetű az a rendelkezés, mely a fejedelmeknek a XVI. században táplált püspöki igényeivel szemben azt mondja, hogy «a kik a püspökségre vagy vikáriusságra választatnak az ő közönséges egyházi gyülekezeteknek tetszésekből és végzésekből, azok a fejedelmektől confirmáltak».*

* *Approb. Constit. pars I. tit. I. artic. 9.* «A négy recepta religiók közül a (felül megnevezett) *reformata evangelica, lutherana* vagy *augustana, unitaria* vagy *antitrinitaria religion* levőknek tulajdon püspökjük, maguk vallásán levők legyenek, a catholikusoknak vagy pápistáknak pedig *vicariusok*, kik az ő religiojok és *inspectiojok* alatt az egyházi rendekre vigyázzanak, mindazonáltal az eleitől fogván *observátot* usus szerint, a kik püspökségre vagy *vicariusságra* választatnak az ő közönséges egyházi gyülekezeteknek tetszésekből és végzésekből, azok a

Ha a most elmondottakhoz hozzá vesszük azt, hogy a megerősítéssel nem püspöki jogok adatnak és ruháztatnak át, hanem az a püspöki teljes joghatóság gyakorlásának külső biztosítékait, vagyis az ú. n. *seculare brachiumot* szolgáltatja a püspöknek: világosan ki fog tűnni, hogy a megerősítés lényegileg megváltozott jelentőséggel bír s e változás nem jelent kevesebbet, mint-hogy a fejedelem többé nem képzeli magát az egyházak legfőbb püspökének, hanem olyan államfőnek, a kit valamennyi bevett vallásfelekezettel és felekezeti egyházzal szemben a legfőbb felügyeleti jog illet meg.

A fejlődés menete tehát az, hogy eleinte, egészen a XVII. század elejéig, a fejedelem minden egyháznak *summus episcopus-a*, vagyis legfőbb püspöke gyanánt kíván szerepelni, míg a XVII. századbeli fejlődés a fejedelem és az egyházak közötti képzelt s a folyton fejlődő autonómiával ellentétes püspöki jogot megszünteti, illetőleg fejedelmi legfőbb felügyeleti joggá változtatja át.

A mit a fejedelemnek az egyházhoz való jogállásáról elmondottunk, tulajdonképen minden felekezeti egyházza s így a reformátusra is vonatkozik. A református egyházzal szemben gyakorolták a XVI. század fejedelmei a *summus episcopus* jogait s a XVII. században az ú. n. *orthodoxus* fejedelmek saját *orthodoxa ecclesiájuk* felett is csak a legfőbb felügyeleti joggal éltek.

fejedelmektől *confirmáltassanak* (*non obstantibus tamen regni legibus ac usu roboratis consuetudinibus*), melyek szerint mind a püspökök, mind *esperestek* a *visitatiók* állapotjában *procedálnak*, kiki a maga *inspectioja* alá *bizattatott*. és ez ideig *observáltatott usus* szerint.»

A XVII. század orthodox fejedelmei, a mint bőke-zűbb főpatronusok voltak a református egyházzal szemben, mint a többiekkel, a mint az egyházi védjogból folyó kötelezettségeiket is hathatósabban érvényesítették annak az egyháznak javára: így kétségtelen az is, hogy a református egyház kevésbé érezte az ő legfőbb felügyeleti joguk gyakorlásának terhes következményeit is, mint a többiek. Mind ez igen természetes dolog, habár a jogegyenlőséggel nem fér is össze. Hiszen a fejedelem az egész ország fejedelme volt ugyan, de mégis csak egy egyház híve. Mentségükre azonban elmondhatjuk, hogy ha a kedvezmények osztogatásában különbséget tettek is a különböző egyházak között, de indokolatlan joghátrányt egyre sem zúdítottak.

Hogy a fejedelmek az ő legfőbb felügyeleti jogukat saját egyházukra is kiterjesztették s azzal is éreztették alkalom adtán, erre nézve elég mindazokat felidézünk, a miket a presbyterián és puritán küzdelmekkel kapcsolatban a két Rákóczy Györgyről elmondottunk.¹ Itt csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy saját egyházukkal szemben elfoglalt állásuk sohasem a fejedelem summus episcopatus-ából, hanem teljesen a legfőbb felügyeleti jogból folyik.

Általában elmondhatjuk, hogy a református egyházzal szemben a hitsorsos fejedelmek nem helyezkedtek a püspöki jog álláspontjára. Ha történt is p. o. Apafy fejedelem idejében ilyen kísérlet,² az egyháznak világi és egyházi tagjai módját találták annak, hogy a fejedelmet az ő alkotmányos fejedelmi jogkörének az

¹ Lásd jelen munka II. kötetében a 182—198. s 211—38. l.

² U. o. II. kötet 286—9. l.

egyházi autonómiával való összhangban tartására reá birják.

A fejedelemnek a református egyházhoz való jogviszonyról, a mint ez végleg kifejlődött, azt mondhatjuk tehát, hogy ő főpatronus, az egyházvédjog és a legfőbb felügyeleti jog gyakorlója, de sem az állami, sem az egyházi jognál fogva külön, az ő fejedelmi állásához kötött egyházi jogosítvánnyal és hatalommal nem bir.

B) Egyháziak és egyházi testületek.

4. Az egyháziak jogállása.

Miképen az «ingyen kegyelemből, hit által megigazulást» alapdogmája a protestáns hitvallásra, épen olyan átalakító hatással volt az egyetemes papság behozatala, azaz a papirend megszüntetése, a protestáns egyházi szervezetre, az egyház alkotmányára nézve. Az egyház, melynek épülete a hierarchia és csak tölteléke a hívők, nem maradhatott abban az állapotban, mihelyt a reformatio megszüntette a papirendet s az egyházat a Krisztusba beoltott igaz hívők egyetemévé tette s ismertető jeléül az ige igaz hirdetését és a sákramentumok helyes kiszolgáltatását jelölte meg. Az egyház többé nem épület, nem keret, hanem egy élő test, melynek feje a Krisztus, tagjai pedig a Krisztus tagjai: a hívők.

A tapasztalat és a köztörténelem bizonyítja azonban azt is, hogy az eszmény és a gyakorlat között mindig különbség van. A római kovásztól sem a hittant, sem a szertartásokat, sem az egyházi szervezetet nem lehetett olyan könnyen megtisztítani, hogy ezek evangéliumellenes alkatelemei azonnal eltűnjenek. És ez nem csak természetes, de egyszersmind előnyös volt sok tekintetben. A mult mindig köti az embert, a társadalmat és a multtal való teljes szakítás lehetetlen.

Az egyháziak még a reformatio után is külön rendet:

egyházi rendet (ordo ecclesiasticus) képeztek. Ennek az egyház iránt való általános tiszteleten kívül legfőbbképen az volt az oka, hogy a lutheri, de különösen a kálvini reformatio szerint, a külön tanítói hivatalra, a papságra, nem csak hogy szüksége van az egyháznak, hanem ezen hivatal egyenesen isteni rendelésen alapul. A papság megbecsülése, kiváltságainak fentartása tehát az Isten iránti engedelmesség és tisztelet kifolyása. A papság az igének hirdetője, a sákramentumok kiszolgáltatója, a kulcsok hatalmának kezelője, az egyházi szertartások végzője és pedig mindezeket jogosan csak is a papság végezheti. Így kívánja ezt a jó rend; — mondja Luther. Így rendelte maga az Isten, állítja a II. helvét hitvallás* (XVIII. fej. I. §.)

Az így hirdetett elméleti tanoknak az lett a következménye, hogy a protestáns papság is megnyerte az államtól azon kiváltságok legnagyobb részét, a melyeket a kánonjog követelése alapján a r. kath. papságnak az alkotmányban biztosított. Erdélyben ugyanazon kiváltságokkal bírt a r. kath. papság, mint az anyaországban. Az állami elkülönülés e tekintetben egyelőre semmi változtatást nem hozott létre. A reformatio folyama pedig azt mutatja, hogy az új egyház minden tekintetben a réginek helyére kívánt szállani, a mennyiben dogmatikus tanai azt nem ellenzik s így a protestáns papság, az alkotmányban a papságnak biztosított előjogokat a maga ré-

* A második helvét hitvallás XVIII. része szerint: «Az Isten az Eklésianak gyűjtésére, avagy építésére és annak igazgatására és megmaradására, mindenkor élt egyházi szolgálattal és még most is él azokkal, és ezután is fog élni, míg a földön léssen Eklésia ... Senki pedig az Egyházi szolgálatnak tisztit magának nem foglalhatja» stb.

szére megkövetelte s az állam meg is adta. A protestáns vezető államférfiak a maguk egyházának papságát nem csak alsóbb társadalmi fokon állónak nem tekintették a r. kath. papságnál, sőt csakis ezeket tartották igazi papoknak, olyanoknak, kik Isten s a Jézus Krisztus rendeleteinek minden tekintetben megfelelnek.

Erdélyben a protestáns egyházak alkotmányának s ebben és ezen kívül a papság állásának kialakulására igen jelentékeny tényező volt az, hogy a reformatio először a szászok között hajtatott végre. A szász papság és káptalanok számos kiváltsággal voltak felruházva egyházi s részben polgári tekintetben, mely kiváltságaikat a reformatio után is megtartották. Izabella, János Zsigmond, a Báthoryak megerősítik kiváltságleveleiket, védik őket szabadságaik birtokában fejedelmi hatalommal, az országos törvény erejével, még saját világi hiveik erőszakoskodása ellen is. Minthogy náluk a hitelveken kívül a szervezeten alig történt valami változás az egyházi életben: haladásukkal, intézményeikkel a szervezkedésben és jogállásban a magyarok és székelyek között végbe ment reformationnak is például szolgáltak. Még mielőtt a protestantismus a magyar ajkuak között szervezkedett volna, a szász káptalanok, melyek a hitvallás változtatással minden egyéb nélkül is teljesen végrehajták a reformatiót, a fejedelem által eddigi jogállásukban többszörösen biztosítottak. A szász papok állampolgári jogállása aztán egyszersmind a magyar és székely papra is irányadó volt; itten sem lehetett eltéréseket létesíteni. Annál inkább lehetett a protestáns papság a róm. kath. papság kiváltságainak örököse, mivel a papi kiváltságokat a Tripartitum világosan előírta. Tehát mint más polgárok jogállását, épen úgy szabályozta ez a nagy kodex

a protestáns papság jogállását is. A pap akár róm. kath., akár protestáns: állampolgári tekintetben ugyanazon jogokkal bír. Kivételt az oláh papok képeznek, mivel az oláh nép nem alkot egyenjogú nemzetet s külön vallása csak «propter bonum pacis» türetek el.

A Tripartitum és az egyes privilegiumok alapján állandósult aztán az erdélyi protestáns papságnak polgári jogállása is. Így mindenek előtt a recepta religiók papjai mindannyian nemesi előjoggal bírnak, még ha jobbágy származásuk lennének is.¹ A nemesi jogok tehát rájuk is mindenben kiterjednek. Egyik legfőbb kiváltságuk az adómentesség. A census cathedraticust és a taxa confirmationist sem állami adó czimén fizették, hanem ez a püspöknek járt és a püspöki javak secularisatiójával jutott a fejedelem kezébe. Mint már láttuk ezen fizetések alól a magyar és székely protestáns papság hamarosan fel is mentetett és a szászokon, meg róm. kath. plébánosokon is csak azért maradt meg, mivel az előbbieket nagy dézma jövedelmet élveztek s tőlük a püspökség jussán a fejedelem csak is ezen censust és taxát kapta; az utóbbiak pedig, akik az öreg miséből, keresztyársából, purgatoriumból, lelkek szabadításából és érdemek osztogatásából régi jövedelmeiket most is veszik», ezen jövedelmekre tekintettel köteleztettek a census fizetésére.² A szász papok ezen kívül, 1558 óta, még egy terhes közszolgálatra köteleztettek dézmajavadalmuk sértetlen élvezete miatt, t. i., hogy a tábori lövegek, ágyuk, társzekerek fuvaroztatása az ő dolguk volt.³ Azonban rendkívüli adózás ese-

¹ Approbata; Constitutiones p. I. tit. 6. art. I.

² Erdélyi országgyűlési emlékek. II. 289—90. I.

³ U. o. II. 104. I.

tében, minden vallásfelekezet papjait meg lehetett adóztatni, a mint ez a róm. kath. egyház uralma idejében, a mohácsi vész előtt is szokásos volt s a mi bár ritkán, ezután is előfordult. Főleg 1658—62 táján látjuk a papok ezen rendkívüli adózását.

A nemesi jogokon túl még az a kedvezményük is volt a papoknak, hogy hadakozásra, katona-állításra nem köteleztettek és a szász papok említett szolgáltatásán kívül semminemű haditerhekkal nem terheltettek. Paróchiális házaik s más egyházi épületeik nemesi telkeknek tekintettek s ennél fogva beszállásolás és más efféle terhek alól is mentesítettek.

A papság külön rendi jogából folyt még az is, hogy élvezték a privilegium fori-t, melynélfogva ellenük perelni csakis saját egyházi hatóságuk előtt lehetett.¹ Ez természetesen csupán a személyes, illetőleg bűnügyekre vonatkozott, mivel a dologi keresetek pap alperes ellen is, máirégi törvényeknél fogva, a polgári bíróságok elé tartoztak.

A pap bárminemű ügyben nem volt köteles megesküdni, hanem vallomása igazságának bizonyítása végett lelkiismerete tisztaságára hivatkozott. Még a fejedelemnek teendő hódolati eskü alól is mentesek voltak egészen 1659-ig. Tanunak megidézettve nem voltak kötelesek megjelenni, hanem saját egyházi hatóságuk előtt tettek vallomást² s az így igazoltatott.

Igen fontos kérdés az, hogy miképen állott a dolog a papság országgyűlési részvételével, miután a róm. kath. papság nemcsak állampolgári tekintetben képezett külön

¹ Teutsch: Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. I. 232. I. V. ö. AC. p. V. ed 46.

² U. o. I. 227., 235. l.

rendet, hanem egyenesen országrend is volt. Ha tudjuk, hogy a püspökök és érsekek, mint a főpapi rend tagjai, az alsó klerus képviselőiben pedig a káptalanok és egyes konventek megbizottai birtak üléssel a törvényhozásban, ellenben másnemű egyházi képviselőt ott nincs: természetesen fogjuk találni, hogy a protestáns papság képviselői az országgyűlés rendes alkotó elemei nem lehettek. Káptalanaik és konventjeik nem voltak (a szász káptalanok csak főesperességek — «capitula ruralia» — voltak) püspökeik közül pedig egyik sem volt az országgyűlési tagságra és főrendiségre jogosított erdélyi róm.kath. püspök jogutódja. A püspökség, mint láttuk, eltöröltetett s a püspöki jogok a fejedelemre szállottak. Tehát épen az a régi alkotmány, mely a protestáns papságnak is megadta a tulajdonképeni papi rendiséget és papi privilegiumokat, állotta útját országgyűlési rendes tagságuknak, hogy t. i. azt, mint a régi egyház örökösei igényelhessék. Azonban az erdélyi alkotmány mégis módját tudta annak ejteni, hogy a papság képviselői az országgyűlésen megjelenhettek és legalább az egyházi s vallásügyek tárgyalásában részt vehettek. Többször van annak emlékezete, már a XVI. században, hogy az egyházi rend képviselői az országgyűlésen jelen vannak. Mint a jezsuitákat kitiltó 1588 évi országgyűlés adataiból ismerjük,* mindjárt a tárgyalások kezdetén — «szokásszerint» — felszólították az egyházi rend képviselői, hogy kívánságaikat adják elő. A tárgyalásokon a református, a lutheránus és unitárius egyház képviselői ott vannak, a református és unitárius püspökök hosszas beszédekkel tartanak; beszél a tanácskozás folyamán Koppányi Orbán enyedi református esperes is és midőn

* Erdélyi országgyűlési emlékek III. 248. l.

hat napi ellentállás után végre Báthory Zsigmond beleegyezését adja a jezsuiták kitiltásába, a két szónokló püspök köszönetet mond az országrendeknek. — Vannak adataink, hogy a fejedelmek felhívják a lutheránus püspököt, hogy néhányad magával az országgyűlésen megjelenjen. Ott látjuk 1580-ban* Ilosvay Benedeket, a gyulafehérvári református plébánost, a mint ellentmond az országrendek egy tekintélyes része ama javaslatának, hogy a szász papságtól a $\frac{3}{4}$ dézma elvétessék, illetőleg azok is egy quarta dézmajövedelemre szoríttassanak.

Ezen példák világosan mutatják, hogy az egyháziak képviselői az országgyűlésen részt vettek. Tekintettel arra, hogy hivatalánál fogva ehez személyes joga nem volt egyik protestáns lelkésznek, esperesnek vagy püspöknek sem, továbbá az egyházi rendet nem illette meg, mint a vármegyéket a követküldés joga: a részvételt egyedül a fejedelmi meghívó levél, a regális, alapján gondolhatjuk. A XVII-ik század második feléből tényleg maradt is fenn ilyen regális, a miből azt következtetjük, hogy az egyháziak képviselői mint regálisták vettek részt az országgyűlésen. A fontosabb állami közhivatalokban levő egyéneknek kívül a tekintélyesebb urak szoktak regálist kapni. De még a XVIII-ik század folyamán is, mikor pedig az erdélyi országgyűlések szilárdabb alakot nyernek, tapasztaljuk, hogy a regálist az uralkodó csak ahhoz intézi, a kihez akarja. Ebből aztán azt is megmagyarázhatjuk, hogy miért nem lettek a protestáns püspökök az országgyűléses rendes és állandó tagjai és miért maradtak ki 1691 után teljesen az országgyűlésekből.

Ha tehát az alkotmány nem engedte is, hogy a protes-

* U. o. I. 150. l.

táns egyháziak, kik sem az erdélyi róm. kath. püspök, sem a káptalanok s konventek helyére nem succedáltak, ezen a jogon országgyűlési tagsággal birjanak, azért az alkotmány keretén belől, az önálló fejedelemség korában, az egyháziak részt vesznek az országos törvényhozásban. A püspökök természetesen ezek között szerepelnek. De azért az alkotmány vagy a gyakorlat semmi különösebb rendi jelleget nem biztosított a püspökök számára.

A papsággal járó rendi kiváltságok tulajdonképen nem csak a papokat illették, hanem általában az egyháziakat (ecclesiastici) is, mely fogalom a tényleges papi hivatalban működő, vagy időközben vacans, de más polgári életpályára át nem lépett papokon kívül, magában foglalta a tanárokat, kántorokat, tanítókat, sőt a tanulókat is. Ez nem volt új fogalom, mivel hasonló felfogás már a XV. század derekán is törvényes alappal birt s a tanulók is az egyháziak közé soroltattak.* A papságra való fölválasztás, protestáns felfogás szerint, nem adván eltörölhetetlen rendi jelleget, a kiváltságokat az egyházi csakis mint ilyen élvezhette, tehát a pályát és hivatalt elhagyván el is vesztette. De azért arra még sem találunk esetet, hogy a jobbágy-fiuból lett pap, papi jellege megszűntével, ismét a jobbágy sorba lépett volna vissza, avagy gyermekeit, mint jobbágyokat visszakövetelték volna, habár védelmükre ez időben még semmiféle törvény nincs is.

Az egyházi immunitás személyes lévén, nem volt átörökíthető sem. Azonban épen ezen tulajdonságánál fogva

* Corpus Juris Hungarici 1458. évi 10. t.-cz. A Gerendi István meggyilkoltatásával vádolt kerzi pap és tanító ügyében tisztázó tanúképen szereplő gyulafehérvári tanulók 1587-ben, mint egyházi személyek vétetnek számba. Orsz. levéltár Gyulafehérvári kápt. osztály. Lymbus.

hatott arra, hogy a papok fiaikat többnyire papi pályára neveltették. Az oly gyakori «pastoris» (röviden «P.») jelző mutatja, hogy a papság succrescentiája legfőbbképpen a papi családokból került ki és nem egy olyan ároni nemzetség volt közöttük, melynek fiai évszázadokon át papoknak neveltettek. Habár különben — a százszokat kivéve — a papok nem is részesültek fényes anyagi ellátásban, de ez a privilegium sajátos nimbussal vette körül a még különben érdemetlen papot is. Az a tisztelet és tekintély, melyben részesültek, az ige sáfárainak szólott és megmagyarázzák előttünk azt, hogy a középkorban, külön eltorlódhatatlan jelleg nélkül is, ki kellett volna fejlődnie a papság rendi kiváltságainak.

A protestantizmus, a mint a papságot nem tekintette «ordo»-nak, azaz külön rendnek: úgy ennek kebelében sem ismert hierarchiai fokozatokat. Az egyház igazgatása megkívánta ugyan, hogy legyenek különböző hivatalok, (p. o. püspök, esperes, jegyző, assessor), de éppen azért a hivatalok betöltői nem is egyebek, mint egyházi hivatalnokok, officialisok, kiknek személy szerint semmi különös kiváltságuk, vagy joghatásuk nincs. Az egyházi hivatalosok, vagy hivatalnokok ismertető, jellemző sajátosságai nem a személyeké, hanem a hivataloké. Azonban a különböző egyházi hivatalnokok között mégis különös figyelmet érdemel a püspök, az egész anyaszentegyház képviselője, kire magas állása, az egyházirend külön jogositványánál fogva mégis oly jelleget nyomott, mely őt lelkészársai közül kiemelte.

A református egyház legelső hivatalos személye a püspök. Hogy az egyháznak püspöke legyen, az ország törvényei által biztosított.* A recepta religiók közül csu-

* *Approbatæ Constitutiones* pars I. tit. I. art. 9.

pán a róm. kath. egyháznak kellett püspök helyett vikáriussal megelégedni; tehát annak a religiónak, melynek egész egyházi szervezete a püspökön s a püspöki hatalmon épült fel. Már pusztán az a körülmény, hogy a protestáns egyházak számára püspök engedélyeztetett, ellenben a róm. katolikusnak nem: mutatja azt, hogy a kétféle t. i. protestáns és róm. kath. püspök között önmagában is, de az erdélyi állam közjoga szempontjából is lényeges különbség van.

A ref. püspök nem hierarchiai fokozat, nem bir külön egyházi hatalommal, «hanem csupán sorrendben elsőb másoknál»* t. i. a többi papoknál. Ez a legfőbb különbség közte és a róm. kath. püspök között egyházi jog szempontjából. De nincs is neki sem püspöki beneficiuma az egyházban, sem külön közjogi rendi állása az államban. Ez különbözteti meg a róm. kath. püspöktől közjogi szempontból. Tehát a ref. püspök nem kánonjogi, hanem evangéliumi és etymologiai értelemben «püspök», «episcopus», «superintendens» vagy «superattendens», illetőleg «inspector» és mint ilyen nyerte meg a magyar közjog sanctioját is, úgy a multban, mint jelenben. (Ma sem főrend, hanem csak a főrendház tagja, míg a róm. kath. püspök főrend is.)

A hazai reformatio kezdetben nem fogadta el a «püspök» (episcopus) elnevezést, mivel ahoz olyan kánonjogi fogalom volt csatolva, mely evangéliumellenesnek találtatott. A magyar közjog is a kánonjogi fogalom szerint acceptálván a püspökséget, a secularisatio után a «püspök» elnevezés az állami törvényekbe ütközönek tetszett mindaddig, míg az emberek reá nem jöttek, hogy a püspök-

*A Geleji-féle 91. kánon szerint.

fogalom tartalmát nem kell okvetetlenül a kánonjogban keresni, hanem az sokkal tisztábban és eredetibb alakban található fel az új-szövetségben; míg be nem látták, hogy episcopus, superitendus, inspector tulajdonképen egyértelmű kifejezések, melyeknek a magyar nyelvben a püspök szó felel meg. Így már a XVI. század utolsó negyedében magyarul használtatik a püspök elnevezés, habár a latinos-görög episcopust csak a XVII. században veszik is alkalmazásba a superintendenssel felváltva. Csak Geleji Katona István él állandóan az episcopus szóval is.

A XVI. század közepén, mikor az erdélyi protestantismus nemzeti egyházakba tömörülése megkezdődik, még — következetesen használván e szót — «superintendensök» van a protestánsoknak. Ezek a superintendensek már kezdettől fogva az összes lelkipásztorok által választattak. A választásnak ez a módja a XVII. században állami törvénnyel is megerősített és biztosított, t. i., hogy a választás az illető egyházak «közönséges egyházi gyülekezetek tetszésekből és végzésekből»* legyen. De ugyancsak kezdettől fogva ott látjuk a fejedelmi megerősítést is, melynek első okmánya 1558-ból maradt fenn. A fejedelemnek püspök megerősítési jogáról szólva elmondtuk, hogy Izabella mily értelemben fogja azt fel és mi képen magyarázza azt Báthory István.

A fejedelmi megerősítésről szólva, mint sajátosogos tüneményt kell fölemlítenünk, hogy erdélyi ref. püspököt megerősítő diploma egyetlen egy sem maradt fenn. A fejedelmi liber regiusok fentarták unitárius, — tiszántuli ref. püspökök megerősítésének emlékét, de erdélyi református

* Appr. Const. i. h.

püspökét nem. Bod Péter a XVIII. században szintén azt mondja, hogy az 1749—1760. évek között hivataloskodott Borosnyai L. János az első «diplomaticus» püspökünk.¹ A XVI. században a diploma aligha maradhatott el a róm. kath. Báthoryak alatt és amikor annak erejére, a jezsuiták működése között, a püspököknek és az egyháznak is szüksége volt. Azonban már a XVII. században, mikor 1605-től 1690-ig ref. vallású fejedelmek ülnek Erdély trónján, könnyen megmagyarázhatjuk a diploma elmaradását, mint a melynek oltalmára szükség nem volt s a melyben esetleg foglalt *ius cavendi*-t a fejedelem egyébképpen is bőségesen tudta volna érvényesíten.

A fejedelmi diploma elmaradása helyett a fejedelmi *consensus*-nak másnemű és pedig az egyház önállóságára kevésbé kedvező jelenségével találkozunk a XVII. század folyamán, t. i. a fejedelmi akarat érvényesülésével a püspökség betöltésénél. Így látjuk, hogy Keserői D. János, Gelei K. István, Csulai György, három egymásután következő püspök, Bethlen Gábor, és a két Rákóczy idejében, 1618—1660-ig a fejedelem udvari papjai voltak; ami nemcsak az illető személyek jelességéről, hanem a fejedelemnek a választásra való befolyása mellett is tanuskodik. Sőt a XVII. században már nyoma van annak is, hogy nemcsak a fejedelem, hanem a világi urak is befolytak a püspökválasztásra. Csulaira «nemcsak a papok adták egytől egyig a magok értelmeiket, hanem a nemesek, urak is mindnyájan és a fejedelem is minden különbség nélkül.»² Veresmarti Gáspár, Kovásznai Péter választásánál a világiak is jelen vannak. Tiszabetsi Gáspár a

¹ Bod Péter Polikarpus 203. l.

² U. o. 91. l.

papok által választatik, de a választást a «fejedelem is, a református főbb urakkal együtt», helyben hagyta s megerősítette.¹ Ez időben (1673) már kezdetét veszi a supremum consistorium első kialakulása, s Tiszabetsi választásának helybenhagyása mintegy mutatja nemcsak működését, hanem a generalis synodushoz és egyházhoz való viszonyát is. Tofeus megválasztásánál pedig egyenesen a fejedelem öhajtása győzött, a generalis synodus tetszése felett, mivel ennek kiszemelt embere Szentgyörgyi Dávid küküllővári pap s esperes volt, de a kit a fejedelem tetszéséért könnyű szerrel elejtett.²

A püspök, mint oly egyházi hivatalos, ki nem a régi egyházból vétetett át, de a ki mégis részben a róm. kath. püspöknek megfelelő helyet foglalt el kerülete élén, — hatáskörét sem a multból örökölte, hanem azt számára részben a fejedelmi megerősítő levél, részben és pedig nagyobb részben, a gyakorlat fejtette ki. Állása igen sokban hasonlít a róm. kath. egyházbeli püspöki generális vikáriuséhoz, mint a ki a püspöki megye igazgatását, az egyházi biráskodást teljesen úgy vezethette, mint a püspök, de nem saját jogán, hanem a püspök által való ki-neveztetésnél fogva. Minthogy a protestáns felfogás a püspöki spiritualis jogok tulajdonképeni birtokosának a lelkészeket tekintette : a protestáns püspök a lelkészek által választatva, mintegy ezek egyeteméből vette delegált egyházkormányzati és törvénykezési hatalmát. Innen ő az összes lelkészek képviselőjében valóban úgy tűnt föl, mint az egyház legfőbb kormányzója, de a ki ezzel a jog-

¹ U. o. 95., 99., 105. l.

² Hermányi D. József: Nagyenyedi Democritos és Heraclitos Mss az Erd. Múzeum könyvtárában.

gal nem saját jogán, hanem megbízás következtében bir. A fejedelmi megerősítés, vagy elfogadás, a választáshoz abban a viszonyban áll, hogy a hatalmat a választás adja ugyan, de a hatalom gyakorlásához az engedélyt, vagy a lehetőséget — a fejedelem.

Minthogy az új egyház törzse, közepe az egyházmegyék és ezek esperesei voltak, az esperesek sajátosság állást foglaltak el a püspökökkel szemben. Ők csak kisebb körök megbizottai voltak ugyan, de megbizatusuk jogforrása hasonlóképen a lelkészek püspöki jogából fakadt. Mint legeredetibb alkatelemei az egyházigazgatásnak, nem annyira alatta, mint mellette állottak a püspöknek, úgy hogy a püspök kormányzati cselekvényei érvényéhez a seniorok beleegyezése volt szükséges. Az összes seniorok, bár külön-külön területekről választva, de összeségükben, mint seniorum-collegium szintén az összes papság megbizottai voltak és így az esperesek kollégiuma ugyanazon jogokkal bir, mint a püspök. A püspök csak elnök, elnöke ennek a kollégiumnak, a melynek egyes tagjai felett ugyan felügyeletet gyakorol, őket úgy esperesi, mint lelkészi minőségükben ellenőrzi, de a mely a maga egészében a püspök felett felügyeleti, sőt fegyelmi joggal is bir. A püspöknek minden cselekvényéhez a seniorok hozzájárulása adja meg a sanctiót. A zsinaton, az egyházlátogatásnál, a törvényszéken ott vannak mellette az esperesek, vagy ezek kollégiumának képviselői.

Ily körülmények között érthető, hogy úgy az egyes esperesek, valamint ezek testülete, a püspökkel szemben bizonyos mértékig concurráló állást foglaltak el a vizont. Mindkét fél hivatalos hatalmát a másik rovására terjeszteni igyekezett. Ungvári János püspökké választásakor, 1599-ben, hozott püspöki utasítás már önmagá-

ban is arra törekszik, hogy a püspöki hivatal tevékenysége korlátoztassék, hogy a püspök egyházi hatalomma ne fejlődhessék. Ezen utasítás tartalma még világosabban mutatja ugyanezt. Lelkére kötik, hogy a «nehéz causákba» önmagától ne cselekedjék, hanem a seniorok közül hárommal vagy kettővel közölje a dolgot; a pásztorok collocálásában a seniorok szabadságát ne rontsa; a seniorok portióját a törvénytételben és divortiumokban, a harmadrészt, t. i. a régi szokás szerint megadja, seniorokat az ecclesia válaszson, a kit akar, szabadságában legyen; a kit az ecclesia választ ő kegyelme recipiálja és megerősítse stb.¹

Mivel ezen 1599. évi adatot megelőző saját egyházjogi emlékünknél nincs a seniorok és a püspök egymáshoz való viszonyára nézve, az unitáriusok püspökmegerősítő diplomája alapján azt következtetjük, hogy a püspök a seniorok kijelölésének jogát magának szerette volna fentartani.² A tiszántúli egyházkerületben ugyanazon időtájban a generális synodus választotta az egyes egyházmegyéek espereseit is, a mi ezek megbizását, a püspökével, egyenjoguvá tette.³ Hogy az erdélyi egyházban az esperesek egyházmegyéenként választattak, ezt a XVII. század közepe felé a választásra kiterjeszteni megkísérelt püspöki befolyás és ezenkívül egyéb adatok is igazolják. Így tehát itt az esperes a maga külön jogát a püspökkel

¹ Bod Péter Polikarpus 49. l.

² Ker. Magvető 1892. (XXVII.) 87. l. «dantes et concedentes eidem omnimodam plenariamque protestatem atque auctovitatem ubivis per Transylvaniam religionem suam profitendi, *seniores eligendi*» stb.

³ Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyh. ker. történetéhez. I. 13., 15. s. köv. l.

szemben fentarhatta. A Ruberiana kánonok szerint is, «a püspök semmit az ő maga indulatjából ne próbáljon, főképen a nehéz dolgokban, hanem az anyaszentegyház-beli főesperesekkel (cum collegis seniorum) kegyesen tanácskozzék.»*

A Ruberiana kánonok még püspöki vizsgálatot nem említnek, hanem csak esperesit, melynek a generális zsinatot meg kell előznie. Az Ungvárnak adott utasítás-ban sincs még erről szó, habár az 1577. évi tordai ország-gyűlés Thorday Andrásnak a generális visitatio jogát megadta. Ugyancsak ezek a kánonok az espereseknek az exmittálás, a törvénykezés, házassági elválasztás jogát adják, de kikötik, hogy az ő gondviselésök alatti prédiká-torokon ne uralkodjanak, mint a kegyetlen tyranusok, mert ők is csak prédikátorok.

A püspöknek joga az esperesekkel, főleg ezek kollé-giumával szemben, valóban csak az elnökségre szorítko-zott, úgy hogy a püspök alig tekinthető másnak, mint örö-kös elnöknek. Így fogta fel a németországi prot. egyház-jog is a superintendensek szerepét. Az egyházi iurisdictio folyása megkívánván a fellebbezési hatóságokat, az esperes és egyházmegyei assesorok az első, a püspök és az egy-házmegyei esperesek a második fokozatot alkották. Ott az esperes, itt a püspök az elnök.

A püspök hivatalos hatalmának emelkedése rendszerint az erőteljesebb és hierarchikus hajlamu püspökök sze-mélyével áll összefüggésben. Így látjuk a Szilvásujfalvi-féle mozgalmat Hodászi Lukács idejében, s a presbyteria-nus törekvéseket Geleji püspöksége alatt, mint a neve-

* Canones Ruberiani C 34. I. Bod P. Hist. Ecclesiastica Hung. II. 382—7. I.

zettek tulságosan kifejtett hierarcha törekvéseinek ellenzékét föllépni. Geleji püspöksége elején találjuk azt az intézkedést, hogy az atyafiakat az esperes és a püspök dislocálhatja, helyéről elmozdithatja, vagy helyén megtarthatja az illetőnek, vagy gyülekezetének akarata ellenére is. A püspöki és seniori hatalom itten már egészen a róm. kath. püspök dislocalási jogára emlékeztet. Tehát a hierarchiai szellem, melynek erőteljes megnyilatkozása eddig nem észlelhető, most követelőleg lép előtérbe. De nemcsak az egyházközségek és papok jogai csorbittanak és az esperesé emelkedik, hanem az esperes mellett,— sőt mondhatjuk felette —a püspökség kiemelkedését is látjuk. Eddig az espereseknek saját diöcesisökben joguk volt a lelkészeket «collocálni» azaz a még fel nem avatott lelkészeket egyik, vagy másik gyülekezetbe kibocsátani, vagy nem. De «dislocálási» joguk: azaz a már ordinált lelkészeket egyik gyülekezetből a másikba helyezni nem volt. A collocálásban velök a püspök nem concurrálhatott. (Ungvári p. 3; Eub. 39.) Ellenben most a püspök és esperes dislocálhatnak; de természetesen az esperes csak a maga diöcesisében, a püspök pedig az egész anyaszentegyházban. A ki ezen dislocációnak engedelmeskedni nem akar: az egész ország területére nézve hivatalától megfosztatik. Tehát nem degradáltatik, hanem csak «officio priváltatik».*

Jellemző a püspöki s vele általában a hierarchiai hatalom fejlődésére az, hogy a dislocatio alapjául a papok engedmességi esküje szolgál. Az egyházi hivatalosokkal a püspök és az esperesekkel szemben a lelkészek enge-

* Az 1633. évi enyedi zsinat I. végzése szerint. Benkő Synopsis. Révész Figyelmező 1872. 77—8. l.

delmességet fogadtak (obedientia) és így, ha nem voltak hajlandók rendelkezéseiknek engedni, mint esküszegők letétettek. A püspöki tekintély emelkedésére mutat az is, hogy az évenkénti egyházlátogatás ideje két évre terjesztetett, az ordinandusokra nézve az egyházmegyei elővizsgálat behozatott, a püspöknek a privata ordinatio (magán papszentelés) megengedettetett.* Az évi látogatásnak kétévenkéntivé változtatásával mintegy különbség tétetett a püspöki és esperesi visitatio között s kifejezést nyert az, hogy a püspök sok dolgokkal elfoglalt egyházkormányzó. Az egyházmegyei tentamenek (próbabizsgák) eredménye a lelkészek képzettségi színvonalát emelte, de az esperesek collocálási jogát szűkíté és főleg azt eredményezte, hogy a generális zsinatbeli censura, mintegy az ordinatio kiegészítő része lett s pro forma tartatott. A püspök privata ordinatioja pedig, a mely eddig ismeretlen dolog volt, a püspököt mintegy az egész egyház fölé emelte. Igaz ugyan, hogy már Ungvári Jánosnak megengedte az egyház, hogy generálison kívül is ordinálhasson, «de ne magánosan, az ő kegyelme házánál», hanem, ha olyan casus occurál, mely miatt nem halaszthatatik, — az ő maga diocesisét convocálja olyankor». Tehát itt az ordinatio nem magános, hanem gyűlésben, papok gyűlésében történik, a mikor kivételesen egy diocesis képviseli az egész egyházat. Mert a papok ordinatioja az egyház joga, tehát az egész egyházat alkotó egyháziak gyűlésében van helye. Most már a püspök magánosan is ordinálhat, csak az van költve, hogy ne gyakran történjék, nehogy a magán ordi-

* Az 1633. évi 2. és 4. végzés s az 1634. évi marosvásárhelyi zsinat 2. sz. határozata. Benkő Synopsis i. h.

natio a nyilvánost elnyomja. Tehát az ordinatio joga, mint püspöki jog tűnik fel, melynek gyakorlásához csupán az ünnepélyesség végett kívánatik meg a publicitás. Csak a presbyterianismus visszahatása után lett kötelességévé a püspöknek, hogy a magán ordinatiót mellőzze és közzsínaton kívüli felavatást egy-két közelebbi szomszéd esperesnek és azok szolgatársainak behívott gyülekezetében végezze. (Geleji 93. kánon).

Hogy a seniorok választására minő befolyást nyert a püspök, azt már a megfelelő helyen láttuk (1639: 4). De nem kevésbé fontos az ugyanazon 1639. évi marosvásárhelyi zsinaton hozott ama végzés sem, hogy «megengedi a szent synodus, hogy az ecclesiák pénzéből a püspök, mint *plenipotentarius*, úgy viseljen gondot a négy oskolákra u. m. a sepsi-szt-györgyire, kézdi-vásárhelyire, udvarhelyire s hátszegire». Az 1641. évi kolozsvári zsinat (2. p.) az újra vétekbe esett eklézsia követőnek másodszori reconciliatióra bocsátását a püspök engedélyéhez köti. Az egyházi fegyelem ilyen formán nemcsak, hogy a gyülekezet és gyülekezeti papság kezéből kivétetett, hanem egyenesen a püspök kezébe jut az absolutio joga. Még jobban igazolja ezt az 1642. évi enyedi végzés, (2. p.) mely az esperest első izben 24 frt birság, második izben már hivatalvesztés terhe alatt tiltja attól, hogy a nagyobb bűnös papoknak s mestereknek megbocsásson s őket felmentse a püspök tudta s beleegyezése nélkül. Általában ezek az 1641. évi punctumok az egyháziakat igen kemény pénzbírságos fegyelem alá fogták s az esperesek s a püspök jármába hajtották.

A püspöki hatalomnak túltengését igen jellemzően világítja meg az az eset, hogy 1638-ban Geleji püspök a küküllői szentszék egy ítéletét hatályon kívül helyezte

és az elutasított felperesnek, «privata auctoritate» per-
ujítást engedélyezett.*

A püspöki és általában az egyházi hatalomnak tul-
ten-
gése, mely az egyház igazgatásából a hiveket teljesen
kizárta, minden egyházi hatalmat a papság, majd foko-
zatosan az esperesek s végül a püspök kezeibe igyekezett
juttatni: ez idézte föl ama nagy visszahatást, mely a
presbyterianusok küzdelme név alatt ismeretes és a mely
közel egy félszázadon keresztül állandó izgatottságban
tartotta az egyházat.

* A küüllői egyh. megye legrégibb protocollumból 1638
jun. 25-iki dátummal. Geleji levele Deési István espereshez
Mohai Sándor ügyében.

5. Lelkipásztor és egyházközség.

Az egyháznak az államhoz és a fejedelemhez való és fentebb vázolt viszonyából, nem különben a papnak sajátos dogmatikus és rendi jellemvonásából fejlődött ki az erdélyi protestáns egyházaknak az az alkotmánya, melyet a már említett határok között, autonomnak és hierarchikusnak (prot. értelemben) mutat fel a XVI. és XVII. század egyháztörténelme. Az autonómiának, a kezdetben erőteljesen mutatkozó fejedelmi jus episcopale daczára is, fejlődni kellett ott, hol három különböző egyház egy emberöltőn keresztül idegen vallású fejedelem fenhatósága alatt élt. A hierarchikus szellem pedig elkerülhetetlen volt az egyháziak részére fentartott rendi jogszíványok mellett.

Az egyházalkotmány az egyház területi beosztása és tagozatához képest bizonyos fokozatokat mutat, melyek az egyházközség, az egyházmegye és az anyaszentegyház (újabban egyházkerület). Ezeknek a fokozatoknak egymáshoz való viszonya és az igazgatásnak az egész egyházra kiterjedő módja adta meg az egyháznak a hierarchikus jellemvonást, mivel maga az alap, az egyházközség, ilyennel eleitől fogva soha sem birt. Azt tapasztaljuk, hogy hazánkban a reformatio leginkább az egyházközséget alakította át, de a magasabb egyházhatósági fokozatokon a papság egyházirendszerű jellegével, mond-

juk: a magyar felfogásnak a papságra vonatkozólag a Tripartitumban lefektetett eszméjével — nem tudott megbirkózni. Az egyházközségbe bevitte a demokratikus elemet, mely onnan — a városokat kivéve — eddig teljesen hiányzott. Sőt többet tett, mivel magyar földön a tulajdonképeni politikai községi életnek, minő a rendiség mellett jobbágy községekben nem is fejlődhetett, a reformatióval kialakuló egyházközségi élet vetette meg alapját. Ez legfőbbképen Erdélyben tűnik ki, hol a földesúri jognak oly tág értelmű kifejlődését, mint az anyaországban létesült idővel, az országos törvényhozás a nemesség, polgárság, szabad parasztság (darabont székely) és jobbágyság teljesen egyenlő vallásszabadságának biztosításával mindjárt kezdetben megakadályozta. E tekintetben épen a református egyházat illeti a kezdeményezés érdeme, mint a melynek törvényesítésével mondatik ki ez elv. Az unitarismus pedig még erősebben fokozta e szabadság biztosítását. Miglen végre az összes protestánsoknak a róm. katolikus visszahatással szemben való védekezése, mint a vallásszabadság legfontosabb alkatrészét állítja előtérbe.*

Az erdélyi protestáns egyházak alkotmánya kezdetben szinte úgy hasonlított egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz. Legtöbb eltérést a szászoknál találunk, hol a generális dekánuság, a brassói és szebeni dekanátusok képezték az eltéréseket. Mindenik egyházban a lelkész és az egyházközség mutatják a reformatio átalakító hatásának legnevezetesebb jeleit. A lelkész az egyházközség-

* Az általános, tehát a jobbágyokra is kiterjedő vallásszabadság több ízben kimondatott az országgyűléseken s így iktatott be az Approbátákba is. Pars I. tit. I. art. 8.

ben és az egyházközséghez való viszonyában, egyházi rendhez tartozása jellemvonásából alig érvényesíthet valamit. Hogy ő egyházi rendű ember, az a külső hatóságoknál és saját felettes hatóságainál tűnik ki. Odahaza, gyülekezetében lelkitanító, hivatalnok, egyházi hivatalnok, de nem rend. Az egyházközség pedig erkölcsi és jogi személylé lesz, holott azelőtt csak vagyonszög és esetleges szám. «fabrica ecclesiae» és «parochiani» volt. Most már az egyházi vagyon a gyülekezeté, a pap a gyülekezeté, az egész egyházközség a gyülekezeté, mely összességében olyan jogokkal is bír, melyekkel esetleg korábban, egyes tagja, mint jobbágy, semmi esetre sem birt: tulajdon joggal a gyülekezeti vagyonra. Ha korábban az egyházközség parochia volt, melynek főalkotó részét a templom (ecclesia) képezte, úgy hogy parochia lehetett hivek nélkül is, az esetleges hivek a parochuséi voltak, az ő gondozottjai («curati»): most a hivek alkotják a parochiát akár templom nélkül is; a hiveknek van papjuk és nem a papnak hivei.

Az egyházközségek a róm. kath. egyházjog fejlődése szerint, mint plébániák, a püspöki székhely parochiájában, kerületében, keletkezve, szoros összefüggésben voltak a püspöki székhelyvel s hivei olybá tekintettek, mint a püspök gondozása alatt állók, a kiket azonban a püspök parochianus clerusa által lekipásztorok. A reformatióval ezen felfogás teljesen elenyészik és az egyházközség önálló jelentőséget nyer. A plébániák, vagyis az egyházközségek, a hiveknek azok a helyi szervezetei, a melyek az isten ígéje hallgatása, a sákramentumok vétele végett egyesültek. Ezek a tulajdonképeni eklézsiák, melyekbe az egyházi hivatal viselői a fenti cselekmények rendes végzésére beállítatnak. Isten országának terjedése, építése

a cél és ennek első és legfontosabb munkásai az igének szolgálói, a «ministerek». A hit által való megigazulás tana mely belső, subjectiv hitet követel, az egyháznak fundamentumává épen azt a szervezetet tette, mely ezen hit élesztésére, ápolására, fentartására a legközvetlenebbül szolgál. Az egyház hitének elfogadását követelő róm. katholicismus természetesen igen könnyen tehetette az egyház alapjává a püspöki hatalmat, mint a melynek feladata a hiveket az egyházban bent is megtartani; azonban a protestantismus a külső keretnek ezen megtartása helyett a lelki hozzátartozásra, a hiveknek a Krisztussal való személyes egyesítésére fektetvén a fősulyt, mellőzni is volt kénytelen azt az alapot, mely csak a szervezethez, azaz az egyedül üdvözítő egyházhoz köt és fel kellett állítani azt a másikat, mely a hiveket a gyülekezeti közösségben, az ige hirdetése és befogadása által, a Krisztussal való egyesülésre vezeti.

A prot. egyházban így a gyülekezet, illetőleg ennek társadalmi szerve, az egyház külső organismusának is alapeleme, fundamentuma lett. Az egyházközségek csak a jó rend fentartásáért egyesülnek egymással kisebb és nagyobb csoportokba és ezek felett állítanak fel kisebb és nagyobb hatáskörű hivatalosokat, a kik a közfelfogás szerint csakis egyháziak lehetnek. Az egyház valódi életet csupán az egyházközségekben él. Századok multak el nálunk, míg az egy nagyobb testbe összefoglalt egyházközségek egy magasabb, bizonyos tartomány, vagy ország határára is kiterjedő egyházi életet kezdenek élni.

Épen a hit által való megigazulás alapdogmája hozta létre a prot. és róm. kath. egyházközség között az első nagy különbséget, t. i. a lelkészválasztási szabadságot.

A szászok az Andreamum alapján, — egyes városok külön privilegiumnál fogva, — birtak ugyan ezen joggal a reformatio előtt is; azonban e jog, mint patronatus, alá volt vetve a püspök jóváhagyásának; tehát a gyülekezet szabadsága nem volt feltétlen még itt sem. A legtöbb egyházközségbe pedig a püspök rendelt plebánust, kit át is helyezhetett. A protestáns gyülekezet, a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvények erejénél fogva, maga választja mindenütt a maga lelkészét. Főleg a református, majd az unitárius hitvallás feltűnésével látjuk erősen hangsúlyozva, hogy a lelkész ugyan szabadon hirdetheti «kiki a maga értelme szerinti» az isten ígését, de a gyülekezet tetszésétől függ, hogy vajjon veszi-e azt, azaz megtartja-e a lelkipásztort.* A János Zsigmond alatti törvények vannak kiváltképen a gyülekezeti szabadság ezen szellemében tartva, mikor még a nagyobb egyháztest egysége nem kívánta meg az alkotó gyülekezetek egy hitvallását.

Az egyházközség ezen szabadságából nem csak az következett, hogy kinevezésnek, dislocatióknak nem volt helye, és hogy a magánkegyuraság is megszűnt, hanem egyuttal az is, hogy az egyházközség lelkipásztori hivatala nem tölthetett be állandóan, hanem csak egy évre, melynek végével a lelkész bucsúzni tartozott, a községnek pedig jogában volt a gyakorlat által meghatározott időn belől a lelkészt meg-, vagy meg nem marasztalni. Hogy pontosan mely időtájt és mily alapokon jött létre a papmarasztás ezen gyakorlata, azt nem tudjuk meghatározni; azonban a János Zsigmond alatti törvényekkel ez kétségtelenül a legszorosabban összefügg.

* Erdélyi országgyűlési emlékek. II. 343. I.

Mivel hazánk ezen időben három fejedelem fenhatósága alatt élt, az egyházi viszonyok is különbözőképen alakultak ki az egyes részekben. Erdélyről szólva meg kell említenünk azt, hogy a papoknak kinevezése, illetőleg megerősítése a püspök dolga lévén s erről a fejedelemre szállván, mindaddig és ott, a meddig és a hol confirmationalis taxa volt fizetendő, a lelkészek évenkénti változása még sem lehetett szokásos. Csak mikor a díj a censussal együtt eltöröltetett, a mi nagyjában összeesik az egyházközségnek a lelkész megtartására vagy elbocsátására adott joggal, következhetett be az évenkénti papmarasztás is, úgy hogy ennek eredetét 1560—70 között kell keresnünk.

Azonban a papválasztás szabadságának még mindig volt ekkor is egy korlátja, t. i. hogy csak alkalmas személy volt pappá választható, a ki t. i. a megfelelő képesítéssel bírt. Ezen a ponton érintkezett az egyházközség legelsőbbben is a felsőbb egyházi hatóságokkal, mivel a képesítésnek megítélése azokhoz tartozott, azok vizsgálták meg a lelkész képzettségét s azok hatalmazták fel a lelkészi szolgálatok végzésére. És a lelkész megmaradása a gyülekezetben szintén függött némileg a felsőbb egyházi hatóságoktól, a mennyiben az fegyelmi vétség esetében, nem csak attól az egyházközségi lelkészi hivataltól, hanem általában a papságtól is megfosztotta. Ezen két korláttól eltekintve az egyházközség papválasztási szabadsága teljes; sőt tekintve a papmarasztás intézményét, még némileg túltengő is volt.*

* A gyülekezet papmarasztási, illetőleg elbocsátási jogát az ország törvényei is biztosították. Így ment be még a Compila-

A mely lelkész már egyszer megnyerte és birta a lelkészi jelleget, azaz ordináltatott (s le nem tétetett) szabadon volt választható bármelyik gyülekezetbe. A papmarasztás hozta magával, hogy némely lelkész egész életét vándorlásban tölté az ország egyik határától a másikig, valamint hogy egyes egyházközségeken minden 2—3 évben más-más lelkipásztor volt. Természetesen az is előfordult, hogy egy-egy lelkész ugyanazon gyülekezetben 2—3 ízben is hivatott meg lelkipásztornak. A mely szabadság eleinte a hitvallás, a lelkiismereti szabadság érdekében adatott a hiveknek, abból önkény lett, mely már nem a pap hitvallását, hanem kedves vagy kedvetlen egyéniségét, szónoklási, társadalmi modorát, nem egyszer erkölcsi szigorát vagy könnyelműségét tette bírálat tárgyává. És alig mutatja valami jobban az eszmény és a valóság ellentétét, mint a papmarasztás gyakorlata, mely a lelkiismereti szabadságból egy, a lelkiismerettel semminemű összefüggésben sem álló önkényt, az isten igéje méltóságából, annak szolgálói megalázásában, az ige meg nem becsülését eredményezte, midőn a papot családotól vándorútra kényszeríté. Azonban az is igaz, hogy ezt az egykoruak egészen természetes dolognak tartották; ebben nőttek fel, ebben vénültek meg, s így ha a lelkészek nem egyszer panaszkodnak is hallgatóik háládatlanságáról, mégis igen csekély intézkedés van, mely ez önkénynek határt szab.

Az alatt a tíz év alatt, melyben a vallásos reformok tartják izgatottságban Erdély lakosainak lelkületét, a mely

tákba is a p. I. t. I. art. 3-ban foglalt intézkedés, mely «a patrosnak és populusnak nagyobb részének akaratját» teszi döntővé a papmarasztásban.

alatt születik meg a papmarasztás intézménye is, confessionalis kötelékek az egyes egyházközségek között úgyszólván nem is állnak fenn. Csak midőn a prot. egyházak hitvallások szerint teljesen elkülönülnek, akkor jó elsőben is figyelembe, hogy az egyházközség melyik felekezeti egyház kötelékébe tartozik. Akkor mondatik ki az is, hogy (1581) az egyházközség hitvallási hozzátartozása felett a lakosság többségének (maior pars) akarata határoz, a mi a gyülekezeti hitegység megőrzése szempontjából volt kívánatos.¹

A gyülekezeti hitegység a prot. egyházközség egy másik sajátos jellemvonásával, t. i. a gyülekezeti egyházvagyon tulajdonjogával áll szoros összefüggésben. Az egyházi vagyonról fenmaradt az a kánonjogi felfogás, hogy azok Istennek vannak szentelve, Isten dicsőségére rendelve, tehát mintegy az Istenéi. Ezért mondá már az 1556. évi (ápril) kolozsvári országgyűlés, hogy «az egyszer Istennek szentelt dolgokat profán czélokra fordítani nem szabad.»² E tekintetben az egyházközségi egyházi vagyonra nézve nem is volt semminemű eltérő vélekedés. Az egyszerűen «egyházi vagyon», «szent dolog». De annál fontosabb kérdés volt az, hogy minő kultusz céljaira fordítottassanak, mily felekezeti egyház javára szolgáljanak azok. Fontos volt pedig azért, mivel ezen vagyon állagához tartozott a parochia, schola, a fabrica ecclesiae, «a parochialis örökségek» stb.

A reformatio első időszaka a kérdést úgy igazította el, hogy az egyházi vagyon azon kultusz céljait szolgálja,

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek III. 157. l.

² U. o. I. 577. l. V. ö. Appr. Const. Pars I. tit. I. art. 10. és Pars I. tit. 5. art. I.

melynek a gyülekezeti tagok hivei. Tekintettel azonban arra, hogy különböző kultuszt követhetnek a hivek, a többség hozzátartozása lett az irányadó, mely alól csak csekély kivételt találunk.

De a magán kegyuraság alá tartozó plébániáknál a földesur egymaga concurrálni látszik az egész jobbágygyülekezettel, mert hát az ő földén áll a templom, parochia, az ő földéből vannak a fekvők, ő építtette a templomot stb. A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény azonban minderről semmit sem tud és erősen tiltja, hogy a gyülekezet lelkesválasztási szabadságába bárki is erőszakosan beleavatkozzék, tehát, hogy pátrónusi jog címen az egyházi vagyon felekezeti rendeltetésébe rendelkezőleg beleavatkozzék. És ezzel szünt meg Erdélyben a magán kegyuraság, ennek praesentálási joga a prot. egyházakban.

Igaz azonban más oldalról az is, hogy a földesurnak mégis csak nagy befolyása maradt az olyan egyházközségekre, melyeknek hivei tulnyomólag az ő jobbágysai voltak. Tényleg volt neki arra ereje, hogy jobbágysait a maga meggyőződésére vonja, hogy neki tetsző hitvallású papot vigyen a gyülekezetbe s ezt az eddigi egyházi kötelekektől elszakítsa. De ennek jogi alapja nem volt és ha a jobbágy ellentállt: a törvény az ő oltalmára kelt és megvédelte ura lelkiismereti zaklatása ellen és az egyházi vagyon élvezetében.*

Az erdélyi törvényhozás tehát mindjárt első időszakában a vallásváltoztatást nemcsak egyéni cselekménynek tekintette, hanem a mennyiben az tömeges volt, olyannak, a melynek közjogi és vagyonjogi következmé-

* Appr. Const. Pars I. tit. I. art. 8.

nyei is voltak, a mennyiben az egyházközség felekezeti hovatartozására és az egyházi vagyon felekezeti tulajdonjogára is kihatott. A XVIII. század végéig fenmaradt ez az állapot, azzal a különbséggel, hogy ezen században a róm. katholicismus érdeke szerint a *ius maioris partis* hol érvényesnek tekintetett, hol pedig eltiltott, tehát a róm. kath. önkény által szabályoztatott.

A mi közelebről az egyházi vagyon kezelését illeti: a prot. gyülekezetben is fenmaradt a különbség a lelkészi javadalom és az u. n. templom-vagyon között. Amaz a javadalmasnak haszonélvezetébe ment át, ki felszedte, illetőleg a helyi szokásnak megfelelően használta, élvezte azt. Az utóbbi ellenben a gyülekezet megbizottjának kezelésében állott.

Az egyházi javadalom fő alkotó eleme, a lakáson kívül, városi helyeken leginkább pénz, dézma, a vidéken föld az u. n. parochialis örökség volt. A föld mellett esetleg dézma, szolgáltatások a hivek részéről és stóla. A parochialis örökség természetesen állandó volt, a mennyiben a parochialis belsőség után eső külsőkből: szántóföld, kaszáló (széna fü), legeltetés és faizás jogából állott. Ennek nagysága megtartására a lelkész, gyülekezet és felsőbb egyházi hatóság egyaránt gondot viselt. Dézmát a lelkész csak dézma köteles hivatól élvezhetett rendszerint, azonban későbbben idegen helyek dézmái rendeltettek egyik másik egyház lelkésze, iskolája részére, vagy pedig a dézmából bizonyos összegű járulék. Egész dézmát csupán a szászföldi lelkészek élveztek. De már János Zsigmond megkezdette s a Báthoryak folytatták, hogy a dézma egy negyedét a plébánostól bérbé vették. A ref. lelkészek közül tehát csakis a szászföldön levő gyülekezetek lelkészei kaptak egész dézmát; míg a többi dézmá-

sok ennek csak bizonyos hányadát t. i. negyedét vagy tizenhatodát, a szerint, a mint élvezték volt ezt még a róm. kath. időben a plébánosok.¹

Mínthogy a püspöki dézmát a fejedelem élvezte és a földesuraknak, ha akarták, bérebe is adta, a lelkész a maga dézmáját a fejedelem, vagy földesur dézmálása idején szedette be. Az eljárást a fejedelem által kiadott dézmálási utasítás szabta meg, a mely a lelkészek számára elég kedvezményeket foglalt magában. A földesur nem egyszer a lelkésztől quartáját is kibérelte és hosszú időn át csak a bért fizette, mi a bér és a tényleges dézmarészlet érték-különbségénél fogva nem volt épen mindig előnyös a lelkészre nézve. A városi hatóság sokszor kibérelte a lelkész dézmáját, a mikor rendszerint a plébános összes járandóságát pénzült kapta a várostól. Kolozsvár jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy Dávid Ferencztől a dézmát a város megváltotta. Szászvároson Buzás Balázs 100 forint bérért engedte át a dézmát a városnak, a minek következtében több mint száz éven keresztül a lelkészek nem tudtak magához a dézmához jutni.²

A hivek szolgáltatása rendszerint csak a vidéken, falusi gyülekezetekben fordul elő s legnagyobb szerepet a székelyföldön játszott, hol a föld mellett épen ez képezte a lelkész jövedelmét. A fő szolgáltatás a párbér természetű kepe, mely, úgy látszik, ősi alakjában áll fenn még ma is, mikor mindenki, kinek 10 kalongyája terem, eb-

¹ Az egyházi javadalmak biztosítását országos törvények foglalták magukban. Lásd: Erdélyi orsz. gyűlési emlékek III. 129., 157 l. Appr. Const. I : 1 : 10. és I : 5 : 1.

² Jakab Elek: Kolozsvár története II. 216—7. l. Archiv d. Vereins f. sieb. Landeskunde N. f. XV. 273—4., 515—4. l.

ből kettőt a papnak és egyet a mesternek tartozik adni. A kepe-rendszer mindig tekintettel volt a szegényebb és az elaggott hívekre, kikkel szemben a kepekövetelés is alacsonyabb volt. A különböző területeken a kepe különbözőleg alakult, de párbér természetét megtartotta. A termény-kepen kiül fa- és bor-kepe is szerepel. Egyéb szolgáltatások a szántás, némi fuvar, kézi napszám stb. voltak még egyes helyeken.

A stóla nagy területi átlagokban ugyanaz és aránylag elég csekély összegű volt. Így a székelyföldön a keresztelelésért egy tyuk s egy kenyér, az esketésért «a mint alkudhattak»; temetésért 24 denár stb.

Erdélyben nem találunk olyan különös lelkészi javadalmakat, mint a királyhágontuli rész némely vidékein, de azért itt is megvoltak a sajátosságok, melyek közül elég, ha felemlítjük, hogy Marosszéken, Szent-simon, és Gegecs környékén szokásban volt almafát hagyományozni a lelkésznek, mesternek vagy az eklézsiának, melynek termése az illető jövedelmét képezte — ha és a mig volt.*

A lelkész mellett szerepel már a XVI. században a legtöbb egyházközségekben a tanító, ki egyszersmind kántor is, kinek neve rendszerint «mester». A nőtlen tanító a lelkésztől asztalt kapott, azonkívül ő is nyert képét, mely a papi kepe fele szokott lenni; kapott didacrumot, kakast és ha egyszersmind ő volt a harangozó is, ezért pénzt.

A templomvagyon a gyülekezetti megbizottak kezelése alatt állott és pedig olyannyira ezeké alatt, hogy a lelkésznek a felügyeleten kívül semmi egyéb beeszlása nem

* A marosi egyházmegye legrégebbi protocollumából.

volt. A számoltatás a gyülekezeti bizalmi férfiak, esetleg az egyházi felsőbb hatóság dolga.*

A templom fentartása volt a templomvagyon célja. Ide értetett a templomi felszerelés, szószerék, székek, ide az urvacsorai pohár, kelyhek, tányér, kannák s ide a harangok is. A templom, mellett igen fontos szerepe volt a czinteremnek, azaz a templomot körülvevő kerítésnek s a rajta belül levő üres térségnek, mely némileg erősséget is képezett s ha emelkedett helyen s erősebb kökerítéssel s időközti lakásra alkalmas helyiségekkel volt felszerelve, várnak, kastélynak is (Dés, Marosvásárhely, Nagyenyed) neveztetett.

A XVI. században, sőt még a XVII-ikben is, az oly sűrűn lakott székelyföldön ritkaság számba ment az olyan egyházközség, mely egyetlen politikai községet foglalt magában. Többnyire több falunak volt egy temploma, a mikor a templommal biró hely a mater ecclesia volt, a hozzátartozók pedig a filiák. Együtt megyének neveztek, megkülönböztetésül a falutól. Volt megye, mely 5—7 falut is foglalt magában, mely faluk közül egyik-másikban a r. kath. világból még kápolna is állott fenn. Az ilyen megyékben rendszerint minden faluban volt a templomnak földje. A templom-földeken kívül, a mennyiben ezek jövedelme a templom és czinterem építésére elegendő nem volt, a hivek még meg is adóztatták magokat azon kívül, hogy a kézi és igás napszámokat a — rendszerint — szerződésben meghatározott arányban szolgáltatták, úgy

* Nagyon érdekes képet mutat az egyházközségi vagyonekezelésről a nyárádszentannai megyebirói számadáskönyv, mely 1627-től foglal magában adatokat. L. Magyar Protestáns egyháztörténeti Adattár 1902. 30. s köv. l.

hogy mindig meg volt állapítva, hogy a czinterem kerítéséből melyik falu melyik részt tartozik megépíteni és rendben tartani.¹

Az egyházközség anyagi ügyeinek élén a vidéken egyházközségek találkoznak, kik az egyes falukban, úgy mint a több filia s egy materből álló megyékben is, megyebíráknak neveztetnek. Ők kezelték a templom pénzét s egyéb vagyonát. De ezenfelül ők gondoskodtak a pap és mester bérének kellő időben való beszolgáltatásáról is. Falu helyeken a bért a pap és mester többnyire személyesen vették kézhez az egyes hívektől, de van arra is eset, hogy az egyháznak az egészet összegyűjtve szolgáltatják át az illetőknek.² Az egyháznak «quasi ecclesiasticusoknak» tekintettek és némi közteher alóli mentességet is élveztek.³

Sok helyen található, hogy az egyházközségnek belső és külső telkei vagy felesen vannak, úgy hogy azokat jobbágyoknak adják ki haszonbérbe, vagy pedig egyenesen jobbágy telkei is vannak. Így az egyházközség mintegy földesuri jogokat is gyakorolt. Ezek a jobbágyak az egyházközségnek járó tartozásokon kívül még az egyházlátogatás alkalmával az esperesnek 1—1 frt fizetéssel tartoztak.

A városi egyházközségek eleitől fogva különböztek a falusiaktól belső szervezet tekintetében és más egyébképen is; mi a város alkotmányával, illetőleg privilegiumával, anyagi s szellemi és egyéb viszonyával áll összefüggésben.

¹ Lásd a Berekereszturi deliberatutumot Tört. Tár 1885. 785. l.

² Egyházközségek tételéről az országos törvényhozás is rendelkezett. Appr. Const. Pars V. ed. 51.

³ A megyebíráknak s egyházközségeknek a fejedelmek hadmentességét biztosítottak hivataloskodásuk idejére.

gésben. Erdélyben a nagyobb városok, a székelyföldieket kivéve, szász telepítésűek voltak s így a szászok jogaival is birtak. Azonkívül még megtartották azt a szerepet is, hogy a körülöttük elterülő faluknak, illetőleg vidéknek élete bennök összpontosult. Az erdélyi ref. városi gyülekezetek, azonkívül hogy a vidéknek központjai, szellemi tekintetben vezérei, világító lámpásai lettek, még egyéb sajátosságokra is tettek szert.

A városok, privilegiumaiknál fogva, a szabad lelkészválasztás jogával birtak már a pápás időben is és papjaikat csak megerősítés végett praesentálták a püspöknek. Ezen felül maga a városi communitas nemcsak hogy egyszerűen praesentáló patronus volt, hanem a gyülekezeti vagyonnak tulajdonosa is. A patronatusi kötelességekből kifolyólag a communitas gondoskodott mindenemű egyházi szükségletekről. A communitas pedig a maga kis és nagy tanácsa és hivatalosai útján működvén, az egyházi vagyonnak kezelése és a praesentatio is a tanács kezében volt. Így maradt ez a reformatio után is.

A protestánsná lett városi gyülekezet lelkészeit a tanács választotta és esetleg a fejedelem megerősítése alá terjesztette fel.* A hivek nagyobb száma több lelki gondozást igényelt, míg a város jogiszemély szerű egységével a gyülekezet egysége járt együtt. Ezért a városi gyülekezetnek rendesen egy főpapja volt, ki plébánosnak nevezetett. Ez volt a tulajdonképeni pap, a parochialis jogok birtokosa. Mellette működtek a káplánok,

* A szász földön lakó papok fejedelmi megerősítés alá tartoztak. Több ily megerősítő okmány található Teutsch Urkundenbuch I. kötetében.

vagy hitszónokok. A reformatio első századában még a ref. és unit. egyházban is feltalálható ez a megkülönböztetés.

A főtemplommal szemben a többi templomok és kápolnák csak kisegítő szolgálatot teljesítettek, hogy a hívek ájtatosságukat könnyebben végezhessék. Bennük rendszeren a plébános segédei végezték az istentiszteletet, kik akkor neveztettek különösebben káplánoknak, ha valamely kápolnához csatolt jövedelem képezte alapjavadalmukat. Különben rendszerint praedicatoroknak hívták őket. Bárhány templom lett légyen is: azok egy és ugyanazon főtemplomhoz, illetőleg gyülekezethez tartoztak. A káplánokat a plébános a pápás időben maga választotta maga mellé, de már a reformatio korában a magistratusnak is volt beleszólása. A magistratus választja és elbocsátja a praedicatorot. Azonban a plébános nem volt könnyen elmozdítható és rendszerint csak akkor változott, ha maga is akart.

A plébánosnak és káplánjának javadalma helyenkint különböző módon szolgáltatott ki. A rendes különbséget az képezte, hogy vagy meg volt határozva, hogy mely kápolnának vagy oltárnak jövedelmét veszi a káplán,¹ vagy az összes javadalmat a plébános élvezte és a káplánokat ő tartotta.² Kolozsvárt míg az egész egyház unitárius volt, egy plébános mellett 4 praedicator működött; ezenkívül mivel a szentpéteri — külvárosi — gyülekezet külön plébániát alkotott, ennek külön plébánosa volt.

¹ Szászvároson a plébános vette az egész dézsmát, az egyik káplán a szent Katalin, a másik pedig a Mindenszentek oltárának jövedelmét. L. Archiv N. P. XV. 273., 785., 464—5. l. stb.

² Ez volt az eset Kolozsváron, a hol azonban a dézma bérlete fejében a városi tanács átvette a káplántartást. Lásd Jakab Elek i. m. II. kötetében a megfelelő helyeken, főleg 215—8. l.

Gyulafehérvárott 1580. tájt Ilosvay Benedek volt a plébános és mellette 2—3 káplán működött.

Kolozvár példájából látjuk, hogy a plébános főjövedelmét, a dézmát, a város azon feltétellel bérelte ki, hogy prédikátorokról ő fog gondoskodni. Mikor 1571 --72 tájt Dávid Ferencz anyagi zavarok közé jutott, a város felajánlotta neki, hogy vegye vissza a dézmát, de fizesse a káplánokat. Ugyancsak Kolozsvárt látjuk azt is, hogy egyik-másik káplánnak meghatározott utczaszeri jövedelme volt, t. i. ez vagy amaz utcza párbérszerű fizetése, ez vagy ama káplán tartására szolgált.*

A székely városokban is megvan a plébános és káplán és pedig a város nagysága szerint a káplánok száma változó. Marosvásárhelyt 2—3 káplán volt, míg Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen 1—1, Székelyudvarhelyen hol 1, hol egy sem, hanem csak maga a plébános látta el a hívek lelki gondozását. Ez a külsőleg róm. kath. intézmény, a XVI. századból még a XVII-be is átment, de ezután változni kezdett.

Már a XVI. század végén teljesen eltűnik a plébánosnak káplántartási joga. A tanácscsal együtt és így közösen töltik be a kápláni állást s közösen bocsátják is el állásából a káplánt. A városi tanácsnak a választásba való befolyása mindig jobban erősödik, úgy hogy a plébános csak megkérdetetik. Ennek következtében a beállított káplán sulya, tekintélye is növekedik, úgy hogy lassanként a parochiális jogok már a plébánost és a káplánt egyaránt illetik. Ez nem a plébános jogán, hanem saját jogán végzi a lelkipásztorolás és igehirdetés összes teendőit. Ezzel úgyszólván a plébános és a káplán között

* Egyházfői számadások a városi levéltárban.

való jogi különbség is elenyészik. Mindössze a fizetésbeli különbségek maradnak fenn, a melyekhez járul az anyakönyvvezetés, a kor stb., a melyek alapján egyik pap elsőnek, a másik másodiknak stb. nevezetik, vagy néha ott, hol két pap volt, az egyik nagy, a másik kis pap nevet viselt leginkább azon okból, hogy fizetése az utóbbinak kisebb volt s így az állásra is ifjabb egyén választatott meg. A kis papot rendszerint succesio még nem illette a XVII. században a nagy, vagy első papságra, úgy hogy a nagy pap változása esetén ennek helyére más nagy papot választottak. Természetesen előfordult azért az az eset is, hogy a kis pap választatott meg nagy pappá, sőt esetleg valamely jeles rector is.

A ref. egyházban a plébános és káplán közötti viszony átalakulására lényeges befolyással volt az a körülmény is, hogy a XVII. század elején több olyan városi gyülekezet keletkezett, hol az unitárius egyház volt tulajdonképeni utódja a róm. catholicismusnak, a hol tehát az egyházközségi folytonosság nem volt fentartható, így p. o. Tordán, Désen, Kolozsvárt. Főleg a kolozsvári, 1608 tájt alakult, de ettől fogva rohamos gyorsasággal fejlődő ref. gyülekezetnek volt e tekintetben irányadó befolyása. Itt a plébánosság, főtemplom, templomvagyon, parochialis jövedelmek mind az unitáriusok kezében voltak és maradtak, úgy hogy a ref. egyház teljesen új alapítás volt, mely a régi róm. kath. egyházközséggel semminemű összefüggésben nem alhatott. Az óvári, tehát zárdái templom volt első temploma és az első időkben csak egy papja volt. Majd a papok száma 2-re, azután 3, sőt 4-re emelkedett. De ezek közül egyik sem volt plébános, hanem a legidősebb, ki többnyire egyszersmind kolozskalotai esperes is volt, viselte az első papi czimet;

a többi pedig 2-ik stb. pap, megválasztásuknak sorrendje szerint. Ez a példa aztán majd mindenütt követésre talált. Így látjuk, hogy Szászvároson is 1630 körül megszűntetik a káplánságot s Nádudvari Gergelynek Nádudvari András már nem káplánja, hanem «collegája».* Csak oly helyeken maradt még meg a nagy és kis pap közötti különbség, hol az utóbbi jövedelme nem volt valami nagy s így nem lehetett arra számítani, hogy huzamosabb ideig helyben marad. Így p. o. Fogarason, Sepsiszentgyörgyön, Nagyenyeden, Désen kis pap még a XVII. század végén is szerepel, pastor secundarius néven.

A papok különben a legtöbb helyen már a XVII. században egyenjogúak fizetés tekintetében is, kivéve ott, hol külön alapítás szolgált fizetések alapjául. Így Kolozsvárt egyenlő fizetése volt mind a 4 papnak, ellenben Fogarason, Szászvároson a régi különbségek még mai napig is fentartották magukat.

A városi hitegységnek megszűntével a városi magistratus egyházi befolyása is módosult, avagy egyenesen meg is szűnt. A magistratus tagjai természetesen a legtekintélyesebb polgárok soraiból választatván, nagy befolyással bírtak ugyan az egyházközség ügyeire, csak hogy ezt már nem magistraturalis jellegök, hanem különbeni tekintélyük folytán gyakorolták. Kolozsvárt egészen 1638-ig nem is voltak reformátusok a városi magistratus tagjai, tehát nekik egy egészen külön szervről kellett gondos-

* A szászvárosi ref. ecclesia története 1726-ig. Írta Nádudvari Péter. Mss. Erd. Muz. gr. Kemény J. kézirati gyűjteménye. Collectio Minor. Ms. Hist. Tom. XXVI. nro 5. Erdélyi Prot. Közlöny 1876. 20—22. l.

kodniok az egyházi ügyek vezetése végett, mit az u. n. consistoriumban, a presbyterium erdélyi őseben találtak fel. Ennek consistoriumnak a tekintélyesebb városi ref. polgárok voltak tagjai s azonkívül a lelkészek. Ennek állott aztán a hatáskörében a lelkészek választása, marasztása és elbocsátása is. A consistorium eme vonása arra mutat, hogy mintegy a városi magistratus örökösétül tekintetett, annak jogait vette át. Jellemvonásai: az önkiegészítés, a hivek összesége megkérdezése nélkül való intézkedés stb. ugyanerre mutatnak.*

A hitegység megszűnése mindenütt magával hozta az egyház ügykezelésének a polgári ügyvezetéstől való elválasztását, de csak ott vezetett teljes elválasztásra, a hol különböző hitvallású gyülekezetek lelkészszel rendezkedtek be p. o. Kolozsvárt, Tordán a XVII. században. Ellenben a hol egyszerűen más hitűek is voltak a városon, illetőleg annak magistratusában, ezeknek eliminálásával mégis csak a tanács kezében volt a vezető szerep. Így p. o. Marosvásárhelyen, Désen, Szászvároson, Déván, Nagyenyeden stb.

Hasonló alakulást mutat a városi egyházközség vagyoni helyzete is, mely a viszonyok szerint megfelelő változásokon megy át, míg a városi és egyházi község egységéből, a különválás után, a külön egyházi szervezet megalósul. A hitegység esetében a protestantismus alap-

* Egyházunkban a kolozsvári egyházközségnek volt legelőször a városi magistratustól független consistoriuma. Ilyennel bírt már újból való megalapítása óta. Utána Fogarason találunk consistoriumot 1620—29 tájt. A consistorium működését ennek jegyzőkönyvei mutatják a legvilágosabban. L. erre nézve a kolozsvári consistorium jegyzőkönyvét Tört. Tár 1896. 419. l. Prot. Közlöny 1895. 46. s köv. l.

elvének megfelelően, a külegyházi és polgári ügyek s vagyon kezelése teljesen együtt van. Ez volt Erdélyben is az első kezdet, melyet a különböző confessiók fejlődése megzavart ugyan a vagyonkezelés tekintetében, de a *ius advocatiae*, azaz az egyháznak adandó *seculare brachium* szempontjából még sem érintett.

Az egyházi vagyont, mint a gyülekezet tulajdonát, a hitettségét megőrizett városban a *magistratus* kezeli. A kezelésre külön hivatalnokokat, egyházfiakat (*vitrici, æditui*) állít be, kik mindennemű egyházi közjövédelmet beszednek és elszámolnak. Ezeknek működése azonban csak a *fabrica ecclesiae*-re vonatkozik s így csakis azon jövédelmek forognak kezükön, a melyek a templom épületével, felszerelésével s karbantartásával járnak. Így kezelésök alatt állanak a róm. kath. korból fenmaradt s leltározott egyházi felszerelések, melyek már nem használhatók (keresztek, monstransok, papi ruhák, missalék stb.), a harangozásból és templomi sírhelyekért folyó jövédelmek, ingatlanok jövédelmei, melyek között leggyakoribb városhelyeken a templom körüli boltok bére. A kiadások rendszerint kicsinyek, mint p. o. harangolaj, kötél stb., fontosabbak a javítások, építések.*

A lelkészkedő papság, tanítók s tanulók ellátására rendelt jövédelmek, sokszor még a fundáltak is, többnyire a városi hivatalosok által kezeltetnek. Kevés az, a mit a plebános vagy pap, vagy iskola közvetlenül vesz fel a jövédelmi forrásból. Így pl. a dézmabeli plébániai jövédelmet a város bírli s az ő dézmásai szedik fel. Ha, mint Kolozsvárt, dézma rendeltetett az iskolára, ezt a

* Az egyháznak számadásai teljesen egyenlő képet mutatnak Kolozsvárt, Marosvásárhelyt vagy Fogarason.

várost szedi be és sáfár polgárai számolnak róla, az iskolára tett kiadások szerint. A marosvásárhelyi iskolára adott cameraticum is a város kezébe folyt s ez fordítá az iskolára, mivel egyéb fedezetlenül maradt szükségait is ő teljesítette. Csak az alapítványi pénzüvodelmek, melyek személyiek voltak, jutottak közvetlenül a pap, tanító kezéhez. Így pl. a dési plebános és rektor az aknárról nyert 1000, illetőleg 600 kósó árát kezeikhez kapták. Ezek nem kerültek a városi közpénztárba.

A városokban tehát egyelőre az egyháziak csupán a templomvagyon kezelői voltak, de még ők is a magistratus által bízták meg e teendők végzésével. És ez így maradt néhol még a XVII. század közepén túl is. Ellenben, a hol ez a szakadás miatt nem volt lehetséges, mint Kolozsvárt, ott az egyházi vagyonkezelésnek más módja jött létre.

Mindjárt kezdettől fogva, hogy a kolozsvári ref. egyház megalakított, külön consistriuma és ez által megbízott külön vagyonkezelői voltak. Minő volt első szervezete: azt nem tudjuk. Bizonyára voltak az egyháznak külön inspectorai, vagy kurátorai, külön consistoriuma és számvevői. Ezek a szervek vezették úgy az egyházközségnek, mint az ezzel legszorosabban összeforrott kollégiumnak anyagi ügyeit. Sőt minden valószínűség szerint még a XVII. század dereka előtt ők intézték teljesen az iskola belső szellemi ügyeit is, ők voltak az iskolai gondnokság is.

A XVII. század 30-as éveiben kezdődik meg, hogy még oly helyeken is, hol a hitelgyesség fennállott, a városi tanácstól teljesen külön szervezet állítatik az egyházközség élére. Az első ilyen esettel Fogarason találkozunk, hol az egyházi ügyeknek nagyobb rendbe vétele

végett Bethlen Gábor inspectorokat állít be az egyház-községbe, kiknek kötelességek az egyház ügyei felett őrködni.*

Az inspectorok, vagy kurátorok alkalmazása az első lépés a polgári és egyházi község ügykezelésének elválasztására, a mikor nem a magistratus többé az egyház-község szellemi és anyagi ügyeinek legfőbb öre és kezelője, hanem az e célból beállított külön egyházi szerv. A fogarasi első inspectorok, kik közül kettő fő, kettő pedig ezeknek alárendelt «bíró» volt, kettős szereppel bírtak, t. i. mint vagyonkezelők és a szellemi életre felügyelők. Ez utóbbi tekintetben azonban épen nem a kálvini presbyteriumot képviselik, hanem csak összekötő kapcsok az egyházi és világi hatóság között az egyházi fegyelem gyakorlásához szükséges karhatalom kinyerése végett. Az egyházi fegyelem gyakorlása még mindig túlnyomólag a lelkész kezében van, ki ezt az isten igéjénél fogva reá ruházott kulshatalom erejével kezeli. De egyuttal, tekintve hogy a lelkész is gyarló ember és ezen hatalomnak kezelése igen sok visszásságra adott alkalmat, azért az inspectoratus, mely a század derekán kibővített már és számos mellék egyházi tisztviselővel gyarapított, a kulshatalom gyakorlásában a presbyterium szerepét veszi fel; mire legnagyobb hatással az ekkor folyó presbyterianus küzdelmek voltak. Fogaras, mint a fejedelemasszonyok birtoka, 1631-től Lorántffy Zsuzsánna kezében lévén, főleg az öreg Rákóczy György halála után a presbyterianismus melegágya, székhelye lett.

* Bethlen Gábornak Fogarason 1629 febr. 23-án kelt rendelete, melylyel az egyháznak két «főbíró» és két «substitutus bíró» rendel, — a nevezett egyházközség levéltárában.

Nagyban előmozdította még e szerepét az is, hogy Fogaras távol eső fekvésénél fogva egyházmegyéhez nem tartozott s így *canonica visitatio* sem működhetvén benne, az esperesi vizsgálat alatt álló gyülekezetek egyházfegyelmezési eljárása itt nem volt gyakorolható.

Az egyházi fegyelem gyakorlása ebben a korban még igen nagy jelentőséggel bírt. Gyakorlása a jó rend és az igehirdetés sikereinek biztosító eszköze gyanánt tekintett. Kezelése azokon a városi helyeken, hol a magistratus volt az egyházközségi előljároság is, rendszerint úgy történt, hogy a lelkész vagy valamelyik világi tag feljelentése folytán ismeretessé vállott esetre a magistratus szabta ki a büntetést; végrehajtásról azonban közvetlenül csak testi fenyték esetében gondoskodott. Az egyházi büntetés: az egyházkövetés, csak akkor szorult külön végrehajtásra, ha a vétkes vonakodott. Az urvacsorától való eltiltást, a tisztas temetés megvonását hasonlóképen a városi magistratus mondotta ki, természetesen a papsággal együtt, ennek panaszára, előterjesztése, javaslata alapján, de ő maga ügyelt fel arra is, hogy az megtörténjék. Az absolutiót a tisztán egyházi büntetések alól is nem az egyházi hivatalnokok, a papok, adták, hanem az ő előterjesztésekre a magistratus.

Ott, a hol consistoriumok létesültek, a büntetést ezek mondták ugyan ki, de végrehajtás végett, a mennyiben karhatalomra volt szükség, a világi hatóságot keresték meg. Így elrendelték az urvacsorától, a templomból kitiltást, az egyházkövetést és a mennyiben a vétkes vonakodott a megsértett egyház kiengesztelésétől, a világi hatóságtól kért *brachiummal* jártak el ellene. Oly bűnesetekben, melyek a polgári büntető törvényekbe ütköztek, egyenesen a világi hatósághoz fordultak. És a

hatóság köteles volt nekik a jogsegélyt megadni, a büntetést kiszabni, mivel ellenkező esetben az egyházi hatóság a fejedelemhez fordult, ki aztán a végrehajtásra a hatóságot büntetés terhe alatt utasította. Különben is az állam büntető törvényhozását teljesen uralták az egyházi felfogás elvei.*) Ennek nyomában ott voltak még aztán a törvényhatósági statutumok is, melyek gondjukat hasonlóképen kiterjesztették az erkölcsi életre és a közerkölcsiség és vallásosság védelméről a magok rendelkezéseivel is gondoskodtak, kiterjesztve azt az egyházközségek s a papok védelmére is.

Már az eddigiekből is látszik, hogy a városi és falusi egyházközségek között lényeges különbség állott fenn a reformatio után is, épen úgy, mint a reformatio előtt. De a különbség megvan a két idő között is. E a különbség a reformatio előtt csupán a városi patronatussal függött össze, de ebből az az exemptio is következett, hogy az ilyen egyház az archidiaconatusba nem is tartozott. A patronatusi jog a városi privilegiummal állott összefüggésben. Ez a privilegium és a pápás időbeli exemptio a reformatio után is megtartotta hatályát. Egyelőre csak az ily «civitates», privilegialis városok bírtak ezzel, majd mikor az alkotmány egyes helyeknek újabb mentességeket adott (taxáshelyek), ezek is igényelték maguknak a mentességet.

Mint ismeretes, a ref. egyházban még a legújabb idő-kig is voltak különös és kiváltságos helyzetben levő városi egyházközségek, melyek közönségesen *püspöki vizsgálat alatt állóknak* nevezetnek és jellemző tulaj-

*) Lásd alább a 12. fejezetet.

donságuk az, hogy nincsenek az esperes egyházlátogatásának alávetve, hanem bennük a püspök gyakorolja a canonica visitatiót. A püspöki vizsgálat alatti egyházak multja egészen a pápás korba nyulik vissza és összefüggésben áll a városi privilegiumokkal, a város patronatusával.

A későbbi külön helyzetnek legelső oka az volt, hogy a város, mint az egyházi ügyek vezetője, kezelője, nem állott semmiféle politikai vagy egyházi felsőbb hatóság alatt, hanem épen úgy, mint a megyék: közvetlenül a fejedelemnek voltak alárendelve. Szabadalmaik nem engedték azt, hogy felettük az esperes felügyeletet gyakoroljon, tőlük számon kérje az egyházközség vagyont, egyházközüli eljárásokat stb. Nem egyházi tekintetben volt meg a mentességük, de politikai különállóságuk menté fel őket az egyházmegyei joghatóság alól. Ellenben lelkészeik alatta állottak a rendes egyházi hatóságnak, mely alól magukat nem volt joguk kivonni. A szabad városok után a taxás helyek is erre az állapotr törekedtek és mikor a XVII. században már consistoriumokat állítanak fel saját kebelükben, habár elesett is az ok, mely miatt addig egyházlátogatásnak nem voltak alávetve, a consistoriumban újabb okot találtak az egyházközségek, mivel ekkép ők szervezve voltak, nem úgy, mint a falusi gyülekezetek.

Az ilyen egyházközségek már a XVII. században nagyra voltak eme jogukkal. Így pl. Patai Máté nagyenyedi pap és egyházmegyei esperes nem tudta keresztül vinni, hogy a városi egyházközséget, mely még ebben az időben (1660 tájt) a várossal össze volt forrva, megvizsgálhassa. Hasonlóképen látjuk, hogy Apáczai Kelemen maroszéki esperes engedélyt kér a marosvásárhelyi

tanácstól, hogy az egyházközséget megvizsgálhassa. De nem nyerhette meg.¹

Hogy mégis az ily egyházak se legyenek felügyelet nélkül, azért a püspöki vizsgálatnak vették alá, mi a XVII. században rendszerint úgy történik, hogy a püspök meglátogatván évenként egy-egy egyházmegyét, az ily helyeket jelölte ki a vidéki papság összejövételére s így ez alkalommal szerzett meggyőződést az illető egyház állapotáról is. Ily egyházak voltak a XVII. században Kolozsvár, Dés, Fogaras, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Déva, Szék, Ilyefalva. Míg Gyulafehérvár, mint fejedelmi és püspöki székhely is, minden visitatio alól mentes volt. A XVIII. században Kolozsvár már azt is követelte magának, hogy őt a püspök sem látogathatja meg, mivel közvetlenül a fejedelemnek, illetőleg a consistoriumnak volt alávetve.² A XVII. század folyamán még effélének semmiféle nyoma nem található, hanem csak annak, hogy esperes bennük nem visitál. Némely egyházközségek ezek közül, már nagyságuknál fogva is, szinte rendes esperesi székhelyek voltak s mivel még ebben a korban az egyházlátogatást az esperes személyesen teljesítette kísérőivel, így itten már azért sem volt

¹ Erd. Muz. gr. Kemény-féle kéziratár. Coll. Mai. XXIII 13. sz. Marosvásárhelyi egyházi levéltár.

² Lásd az V-ik kötet függelékét. A kolozsvári egyházmegye 1874. évi emlékiratának a fejedelmi korra való hivatkozása tévedésen alapul. Abból a tényből, hogy 1683-ban Kolozsvárt főconsistoriumi gyűlés tartatott, bajos dolog azt következtetni, hogy Kolozsvárt a generális visitatiót a fejedelem maga hajtotta végre. Hát Gyulafehérváron, Nagyenyeden és Fogarason, hol szintén tartattak eféle főconsistoriumi ülések?

egyházlátogatás. Azonban az ilyen egyházközség is az egyházmegye kebelében és területén feküdt, a minnek világos nyomait látjuk abból, hogy az illető községek vagyoni följegyzései az egyházlátogatási jegyzőkönyvben, illetőleg vagyonlajstomban (conscriptio nale protocollum) bent foglaltatnak pl. a széki, dési, udvarhelyi egyházmegyében, de a látogatás még ott sincs, — ha esperesi hely volt az illető — a hol nem volt privilegialis hely a város pl. Küküllővárt, mely 1629—48. esperesi székhely.

A városi egyházakat tehát így csakis papjaik közvetítették az egyházegyetemmel, mivel a püspöki látogatás csak ideiglenes és ritkán történő volt és rendszeres vizsgálattal nem járt, hanem inkább az egyháziak erkölcsi életére s a vidéki gyülekezetekben netalán felmerült egyes bajok eligazítására vonatkozott.

Ellenben a falusi gyülekezetek rendes, évenkénti egyházlátogatásnak voltak alávetve és ez az egyházlátogatás kötötte össze egy testté az egyházmegyebeli gyülekezeteket, ez intézte el a felsőbb jóváhagyást vagy rendelkezést igénylő ügyeket. Egyházmegyei gyűléseken való gyülekezeti képviseltetés s gyülekezeti ügyeknek ide vitele az egész XVII. század folyamán nincs gyakorlatban.*

A falusi egyházközségek gyülekezeti élete tehát nem olyan befejezett, mint a városiaké. Az esperesi egyházlátogatás, mint főhatósági ellenőrzés, kiegészíti azt. Hogy mennyire kiegészíti, azt legfőbbképen az egyházi fegyelem gyakorlásánál látjuk. Ugyanis az egyházi fegyelem alapja a kulcsok hatalma. Ez Luther és Kálvin

* Kivételt képeznek az affiliatio és anyásítás, melyek a partiális és generális zsinat elé tartoztak.

szerint a gyülekezetet illeti, míg a II. Helv. Conf. szerint, a lelkipásztorokat, a kik a gyülekezettel együtt tartoznak abban eljárni; A reformatio kezdetén, a róm. kath. szokásoknak megfelelően, a lelkész egyedül gyakorolta az egyházfegyelmet. Excommunicált, egyházkövetésre ítelt, eltiltott a templomtól és úrvacsorájától, a miből igen sok «inconvenientia» származott. A világi hatóság lett volna hivatva az ítéletet végrehajtani, a mi azt jelenti, hogy jobbágyokkal szemben a falusbíró adta a brachiumot. Minthogy pedig ezen eljárás mellett az egyházfegyelem komolyságát veszedelem fenyegette, mert pl. az egyházhelyes, vagy kisbirtokos nemessel és betelepedett polgárral szemben a falusbíró el nem járhatott, ezért a XVII. század elejétől az a gyakorlat jött szokásba, hogy a lelkész maga nem szabhat ki egyházi fenytékeket. Úgyde mellette nem volt oly egyházi testület (presbyterium, consistorium), melyre ezt a lelkésszel együtt állandóan bizni lehessen. Azért az egyházlátogatóság kezébe került, mely esperes, jegyző, assessorokból állott és a vármegyei hatóság részéről kirendelt *seculare brachium*, (vármegye embere,) állott mellette.

Így az egyházközségi életet, mintegy kiegészíti a *canonica visitatio*, mint a gyülekezeti egyház fegyelem gyakorlója. E minőségében rendszeren megkérdezi, hogy nincs-e a gyülekezetben botránkoztató életű ember: parázna, lopó, gyilkos, részeges, vagy a ki ilyeneket befogad. Nem dolgozott-e valaki ünnep vagy vasárnapon? Van-e, ki templomba nem jár, úrvacsorájával nem él? Van-e, ki «szombat ülő, zsidózó» ember? De ezeken felül épen a kálvini presbyteriumnak megfelelőleg az egyházfegyelmet a lelkészre, mesterre s ezek családjára is kiterjeszti és ezek erkölcsi magaviselete felől a gyüle-

kezetet kérdezi meg. A hallgatók erkölcsi s vallásos kihágásai megbüntetéséről a *seculare brachiummal* együtt intézkedik a *visitatio*, míg az egyháziakat vétségökért meginti, vagy ha az nagyobb volna, az egyházmegyei zsinatra idézi, sőt esetleg állásából is felfüggeszti a jövő zsinatig.*

Az egyházi fegyelmen kívül kiegészíti a *visitatio* a falusi egyházközségi életet még a tekintetben is, hogy a meghozott intézkedéseknek, melyeket a községi előjáróság nem tudott foganatosítani a maga határozatával, intézkedésével, a *seculare brachium* közbelépésével súlyt és nyomatékot ad, azok végrehajtásáról gondoskodik.

Ezeken túl terjedőleg az egyházlátogatás az egyházközségi életnek már nem kiegészítője, hanem felügyelője.

A gyülekezetnek adott ezen jogosítványokból önkénynt következett, hogy a magánjogi *patronatus*, mint egyházi jogosítvány, kánonjogi alakjában megszűnván, mint kötelezettség sem maradhatott fenn reáljogi formában, t. i. úgy hogy a *patronust* «*fundus, dos, ædificatio*» stb. kötelezze. Csakhogy a *patronatus* sokkal erősebben gyökeret a magyar közjogi viszonyokban, semhogy teljesen el lehetett volna törülni, meg lehetett volna szüntetni. Átalakult tehát más formába, melyben a régiből még mindig vannak elemek, de azért mégsem a régi többé.

A *patronusnak* egyik legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy ő hitsorsos. A nem hitsorsos földesúr nem is

* E tekintetben az udvarhelyi egyh. megye jegyzőkönyveiben találhatók a legrészletesebb utasítások.

patronus, semminemű patronusi jogai és kötelezettségei nincsenek. Azonban ez az alaptétel sok változáson és alakuláson ment idővel keresztül, úgy hogy ref. egyházunkban még mai napig is van reál teher gyanánt a birtokhoz tapadó patronatus. A dolog megértése végett tudnunk kell azt, hogy tulajdonképen a patronatusban levő kötelezettségek kétfelé oszthatók, azaz két elemet foglalnak magukban. Az egyik részt a *dos*, azaz a fizetéshez való hozzájárulás foglalta magában, míg a másik a *fundust* és az *ædificatiót*. Amaz évről-évre járó, emez állandó természetű *patrocinium*. Hogy valaki patronusnak tartassék és az alább ismertetendő patronusi joggal birjon, ahhoz mindenek előtt a hitsorsosság az, a mi megkívántatott; de ezen felül a «*dos*» is. A *dos*nak nagysága részben a patronus bőkezűségétől függött, de minimalis határa mégis meg volt állapítva, t. i. hogy még a jószágtalan nemes ember se vonhatja ki magát a papbér fizetése alól, hanem fizetni tartozik. A fizetés minimuma egy közönséges jobbágy fizetése.* A maximuma természetesen nem volt meghatározva. Olykor igazán fejedelmi *patrocinium*okkal találkozunk; pl. Küküllővárt a Rédeiek udvarából a prédikátor 100 frtot, 100 kalangya búzát, 100 veder bort, a Küküllőn levő malomtól sabbathalét, két hízott makkos ártányt és négy bárányt kapott. Ezenkívül természetesen élvezte a parochiális örökséget s a hivek szolgáltatásait és a stólát. Az efféle jövedelmek

* Véleményem szerint *Dósa Elek* — i. m. 186. l. — nem helyesen vonja az *AC. Pars V. ed. 46*-ot «a patronus» fogalmának magyarázatába. — A marosszéki *constitutio* 15 kalongya minimalis fizetésre kötelezi a patronust. *Kolozsvári-Óvári Corpus Statutorum* I. 43. l.

azonban tisztán a patronus jó tetszésétől függöttek és így idővel változhattak vagy meg is szünhettek pl. más vallású patronus alatt. Kivételt csak az képezett, ha valaki örök időre s a birtokosra tekintet nélkül rendelte kiadatni a patrocíniumot, a mikor az reál teherré váltott. Ámbár ilyen reálterhű patronatus is elég gyakran fejlődött az idők folyamán, de könnyen el is enyészett azon esetben, mikor a birtok a fiscusra szállott és az ezen kikötés nélkül adományozta tovább a birtokot.

A patronus kifejezés az erdélyi jogban nem egyházjogilag vétetett, hanem egyjelentőségű volt a földesurral. A földesúrnak tehát fennállott az a kötelezettsége, hogy a hitsorsos lelkésznek fizessen. De ezenkívül fennállott még az is, hogy a birtokán levő bármely felekezeti templomot építeni segítsen. Nem hárult ugyan teljesen reá a teher, de tartozott ebben birtoka arányában részt venni. Ha ki ezt nem cselekedte volna, erővel is reá kényszerítettett.

Viszont a hitsorsos patronusnak joga volt beleszólani a papválasztásba, a pap marasztásba, úgy hogy a község a patronus nélkül el nem járhatott semmi tekintetben. Nem a patronus választja ugyan a papot, hanem a községgel együtt választja. De mivel ő volt az erősebb fél, mégis leginkább az ő akarata érvényesül. A patronusnak ezenkívül, ha a gyülekezet lelkésze nem valódi nemes ember és maradékok nélkül elhalálózva ingatlant hagy maga után, joga van a hagyaték becsárának az egyház számára való letétele után, ezen örökséget magához váltani.* De mindezeknél nagyobb joga is fejlődött idővel a

* A patronusokról intézkedett az AC. I : 1 : 3, 8; I : 5 : 1; I : 6 : 1, 2; — C. C. I : 1 : 3.

patronusoknak, mely őket az egyház közkormányzatában való részvételre jogosította. Ugyanis az Aprobáták (I : 1 : 3) szerint a fontosabb egyházi reformok kérdésében akár szertartásiai, akár szervezeti legyenek is azok, minden egyes vallásfelekezetnek papsága csakis a maguk religiójában levő főmagistratusoknak és patronatusoknak egyenlő tetszésekből járhatott el. Ebből fejlődött ki idővel a főconsistorium.

6. Az egyházmegye.

Az egyházmegye mai egyházjogunk szerint több egyházközségnek az egyházi közigazgatás, kormányzás és rendtartás céljából egy «felsőbb hatósággá egyesülése.» (Et. 34. §.) A XVI. század végén és a XVII. század elején még nem annyira az egyházközség, mint inkább a lelkipásztor volt a fontosabb elem és ezeknek egy fensőbb hatóság, az esperes alatt való egyesülése az egyházmegye. A róm. kath. archidiaconatus fogalma még mindig fenntartja magát, t. i. hogy az archidiaconus a papság felügyelője, feje, ezeket rendben tartja, ezeket látogatja s tőlük veszi jövedelme egy részét is. Ennek felel meg az erdélyi ref. első kánonos könyv, — a Tasnádi Veres Mihály féle kánonok 37-ik articulusa, midőn elrendeli, hogy minden egyházmegye esperesei egy bizonyos katalógusba írják fel az alattok való *prédikátorok* nevét, hogy az esperesek között zavar ne legyen és kiki csak azokat igazgassa, kik neki alája vettek.* A lelkész tehát a fő, erre terjed ki elsőben is a senior felügyelete és csak azután jön az egyházközség, melyről a lelkész neveztetik.

Mint már említettük, az egyházközségek csupán az egyház-látogatásnál fogva függték össze az egyházmegyével. Ellenben a lelkészek összesége alkotta az egyházmegyei hatóságot. Az ő gyűlésök, a synodus partialis az, mely legteljesebb képvisellete az egyházmegyének, a

* Bod Péter Historia Eccl. Hung. II. 382. 1.

melynek képében viszont, bizonyos esetekben a consistorium, azaz a papság képviselése, jogosított eljárni. A pap a gyülekezetben, az egyházközségben, bármily fontos személyiség legyen is: állása jellemét legteljesebben az egyházmegyében mutatja meg. Itt már ő nemcsak igehirdető, nem csak lelkipásztor, hanem az egyházi rend tagja, — rend (status). A gyülekezet választja ugyan, de az egyházi rend képviselőjének — első sorban a seniornak — joga azt megengedni, hogy valaki lelkészszé választassék. Ő az, ki megengedi, hogy a gyülekezet választottja egyházközségét elfoglalhassa. Ő az, ki a megválasztottat a generalis synodusra felavatás végett viszi. Ő az, ki a pap felett felügyeletet gyakorol otthon, gyülekezetében az egyház-látogatás alkalmával és biráskodik a partialis synoduson. Az esperes örködik, hogy a pap megkapja fizetését, a papi fizetést ne csonkítsa, hogy az előd kielégítése előtt az állást el ne foglalja, hogy a papi fizetést csonkító, ki nem szolgáltató egyház papot ne kaphasson. Ugyan ezek a mesterre is állanak. Az esperes ezen teendői pedig tulajdonképen az egyházmegyei papság összességének a teendői, mivel őt a papság választja a jórend fentartása, a papság kormányzása s felügyelete, a papság érdekeinek megvédelmezése végett. A senior tehát a papság képviselője, védelmezője.

Az egyházmegyének ezek szerint nem csak igazgatása papuralmi, hanem maga az egyházmegye mindenestől fogva papuralom. Ezen vonása onnan származott, hogy a papság rendi jelleme és az archidiaconatusi kormányzat a r. kath. egyházból a magyar törvényeknek megfelelően, illetőleg a protestantismus papi fogalmának megfelelő változtatásokkal, egyszerűen átvétetett.

Az egyházmegye csakis mint a papok gyűlése, vagy

a papok képvisellete létezik. Tulajdonképeni teendője az egyházi vagy papi iurisdictiono gyakorlása, mely a Tripartitum és a Corpus Juris szerint a papság felett való bíraskodást és a világiakra vonatkozó egyházi törvénykezést foglalja magában, vagyis más szavakkal, az egyházmegye-mint hatóság: «szent-szék.» E nemű minőségében mindazon ügyeket intézte, melyek a törvénynél fogva a szentszékek elé rendeltettek. A hit és erkölcs körüli ügyek, egyháziak felett való bíraskodás, az egyházi vagyon, a házassági ügyek és járulécai közül a gyermekek törvényességének kérdése: ezek voltak a szentszék jogkörébe tartozó dolgok még a XVII. században is.

Az egyházi törvénykezés kezelése az egyházmegyét, mint egyházi bíróságot, inkább az egyes hívekkel fűzte össze, mintsem az egyes egyházközségekkel. A hívek a szentszék elé tartozó ügyekben közvetlenül az egyházmegyei hatóságtól függöttek, mely függés, tekintve a szentszékek jogkörének még mindig eléggé kiterjedt voltát, nem is épen valami ritka összeköttetést eredményezett. Az egyházmegyei hatóságnak bírósági természetéből folyt az is, hogy még az egyházközségi ügyekkel is inkább mint bíróság foglalkozott, nem pedig mint administratív hatóság. Ha p. o. két szomszédos egyházközség közös lelkészt tartva, illetőleg egy megyét képezve, a terhek viselésére nézve egymással meg tudott egyezni: az egyesség legfőlebb azért került az egyházmegyei hatóság elébe, hogy hitelesítések s jövőre való fenmaradásához a kellő nyilvánosság megadásáék, de nem úgy, hogy a felsőbb jóváhagyást igényelte volna. Építkezések, cserék, átalakítások nem terjesztendőek fel jóváhagyás végett, hanem csak a szükséghez képest mutattnak fel a megfelelő okmányok, ha t. i. az eset vitássá

válott s bíraskodás alá került. Ellenben ha az egyesség megbontatott, vagy nem is sikerült azt megkötni valamelyik fél túlkövetelése, vagy csekély hozzájárulási készsége miatt, az ügy azonnal peressé vallván, a szent-szék benne, mint egyházi vagyont illetően döntött, illetőleg bíraskodott.*

Az egyházmegyei hatóságnak a mai adminisztrációhoz legközelebb álló teendője az egyházmegyei látogatás volt. De hogyha ezt a cselekményét is jól megvizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy az sem egyéb, mint annak megvizsgálása, hogy az egyházközségben nem merült-e fel oly ügy, mely az egyház bírói beavatkozását igényli. Midőn a lelkipásztor, tanító s ezek családja, valamint a hallgatóság magaviseletéről tudakozódik, az egyházlátogatás bíró-sági minősége egészen világos lesz. Az egyházi vagyont is azért veszi számba, hogy valami nem idegenített-e el jogtalanul az egyházi személy, hallgatók vagy valami külső ember részéről és nincsen-e szükség az illetőt ítéletesen a restitúcióra kényszeríteni.

Az egyházmegye közigazgatási tevékenysége a lelkészekre vonatkozó hatásköréből fejlődött ki. Ennek ott van az első nyoma, mikor az esperes még felavatás előtt megengedheti valamely lelkésznek a működést (exmisio) és mikor tanítót engedélyez a gyülekezet számára. Tekintettel arra, hogy a lelkészek felett való felügyelet az egyházmegye hatáskörébe tartozott, hamarosan kifejlődött az esperesi consensus és dimissio, melyeknél fogva bármely egyházközségnek, mielőtt lelkészt hívott, illető-

* A különböző egyházmegyei és községi levéltárakban nagy számmal maradtak fenn ilyen okmányok, melyek az anya és fiók — illetőleg társegyházak viszályára vonatkoznak.

leg beállított volna, az esperes jóváhagyását kellett ki-nyernie, nehogy letett, vagy felfüggesztett egyén helyez-tessek hivatalba. Különösen szükség volt a consensusra a más diocesisből, vagy kerületből jövő papokkal szem-ben, kik csakis úgy alkalmaztathattak, ha rendben levő dimissionalisukat vagy commendatoriájukat az esperes-nek bemutatták. Így az esperes a megyéjéből távozó lel-késznek, ha ellene jogerős ítélettel kiszabott büntetés fenn nem forgott, vagy ha kereset alatt nem állott, dimissiona-list — elbocsátó levelet — adott.* Idővel a consensusból kifejlődött a dislocatio, a papoknak más gyülekezetbe való át helyezése, a mi az egyházmegyei hatóságnak egyik rendes foglalkozása lett s tavaszi gyűlései, melyeken a dislocatio történni szokott, helyosztó gyűlést nevet is nyert némely helyen.

Különösen az erélyes Geleji püspöksége óta tapasztaljuk, hogy az egyház s így az egyházmegye adminis-tratív teendői szaporodnak, az egyházközségi independ-entia mind többet és többet veszít jellegéből. Az 1633. évi enyedi zsinat rendelí elöször, hogy a superintendensnek és seniornak legyen hatalma az atyafiakat azon gyüleke-zetekben megtartani, hol azok munkája hasznosnak lát-szik, még ha azok kedvezőbb meghívást kaptak volna is. A papokat helyükről elmozdíthatják és oda helyezhetik, a hol hasznosabban szolgálhatnak. Az engedetlenek, mint esküjüket megszegők és csak saját javukat nézők, hiva-taluktól teljesen, az egész ország területére nézve, meg-fosztassanak. Ugyanezen zsinat az egyházmegyéket ú. n. tentamen tartásra utasította, azaz hogy a felavatandókat előzetesen gyűléseiken megvizsgálják és csak azokat alkal-

* Lásd a Canones Ruberiani 13. és 18. végzését.

mazhassák a generálisig s csak azokat hozhassák felavatóra, kik a tudományban és erkölcsökben már megvizsgáltattak.¹

Az istentiszteletre vonatkozó tilalmak, mint a templom kivül való keresztelés, a keresztelés halogatása, temetésnél a rithmizálás, a sok prédikálás, a túlságba vitt harangozás eltiltása felett való felügyelet, mint a mely dolgok csak lassan távolíthatók el a közszokásból, nem a bíraskodás, hanem az administratio cselekvényei lettek, melyeknek foganatosításáról az egyházmegye gondoskodott.²

Az 1642. évi enyedi zsinaton találkozunk először egyházmegyei pénztárral, mikor elrendeltetik, hogy minden egyházmegyének záros szekrénye legyen pénzeinek és leveleinek tartására. A pénztárról ugyanezen zsinat különös módon gondoskodott, midőn egy 20 pontu fegyelmi szabályzatot hozott a lelkészek ellen, melyek mindenike pénzbüntetést állapít meg. Azonban a gyakorlatban ezen pénzbüntetéseknél úgy morális, mint gazdasági tekintetben czélszerűtlen volta hamarosan kitűnván, már az 1646. évi enyedi zsinaton a pénzbüntetés teljesen el is töröltetett.³

Az egyházközségek gazdasági ügyei felett az egyházmegye felügyelő és számvételi hatóságát az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat állapítja meg, midőn concret eset alkalmával kimondja, hogy régi szokás szerint, az egyház erdejéből az egyháznak a faluval együtt «Ecclesia híre nélkül is» eladhatnak öt, hat, vagy tíz szálát is,

¹ Révész. Figyelmező 1872. 76. l.

² U. o. 89. l.

³ U. o. 473—5. l.

«de valami nagy darabot, vagy számos szekér fát esperes híre nélkül el nem adhatnak, sőt arról is a mit eladtanak, az espereseknek a brachium előtt tartoztanak számot adni az esküdt emberek a visitationának idején.»* És valóban az 1648. év-tájt a küküllői egyházmegye protocoluma mutatja, hogy a felhasznált, vagy elhelyezett tőkéről a visitatio rendszerint számot vesz. Csakhogy még ez a rendelkezés is az egyházi vagyon felügyelete felől fentebb mondottak fogalma alá esik, miután a rendszeres egyházközségi számadások, melyek költségvetéssel vagy a nélkül, az egyházi bevételek és kiadásokról rendszeres képet nyújtanának, nem csak itt, de még a polgári községekben és vármegyékben sem képezik hatósági felülvizsgálat tárgyát, hanem mint egyszerűen kebli ügyek tekintetnek, a melyek tekintetében a megbízottak csupán megbízóiknak felelnek. Az egyháznak is nem az egyházmegyének, vagy a visitationának, hanem az egyházközségnek tartoznak számadással, a mit a község megbízottai előtt teljesítenek. Az egyházmegye említett számolatása nem a folyó bevételek és kiadásokra, hanem az egyházi vagyon állagát képező tőkékre vonatkozik, akár adakozás, hagyomány, vagy eladásból keletkeztek is azok.

Midőn az 1646. évi enyedi zsinaton a presbyterium felállítása elhatározottatott, ezzel sem volt célba véve az egyházközség és egyházmegyék közötti viszonynak megváltoztatása, azaz az egyházközségeknek az egyházmegyei kormányzatba való befolyásának biztosítása, hanem csupán az egyházközségi egyházfegyelem gyakorlására megfelelő szerv beállítása. Azonban ez az intézkedés csak néhány

* Az udvarhelyi egyházmegye jegyzőkönyvében I. 19—25. l. V. ö. Erd. orsz. gyűl. emlékek XI. 200. l.

hetet ha élt, mert a közvetlen reá következő szatmárnémeti zsinat, 6-ik kánona s így ennek nyomán a Geleji kánonok 99-ik articulusa is, azokat jogi hatályuktól teljesen kivetkőztették.

Általában véve az egyházmegyei igazgatás jellemére vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy abban ugyanazon vonásokat találjuk fel, mint a polgári közigazgatásban, a megyék és székeknél. Itt is a bíraskodási ügyek nem csak túlnyomóak, hanem szinte el is nyelik a vármegye tevékenységét. A közigazgatásban aránylag igen kevés a teendő és a mi van, az sem igen fordul a gyűlési hatóság elé, hanem a megfelelő közegek által a helyszínén szokott végrehajtatni. A mint a községeknek nincsen rendes háztartásuk, nincsen az egyházközségeknek sem és ennél fogva a mint a vármegyei hatóságnak nincs erre vonatkozó ténykedése, alig van valami az egyházmegyének is.

Az egyházmegyének rendes (ordinarius) hatóságát az egyházmegyei vagy partialis zsinat alkotta, mely az egyházmegye összes lelkészeiből állott. Még mielőtt erre nézve valamely ismeretes közhatározat lett volna, a gyakorlat már behozta, hogy azon minden lelkész büntetés terhe alatt köteles volt megjelenni. A kik valami oknál fogva elmaradtak, az esperesnél vagy előzetesen, vagy utólagosan ki kellett, hogy mentsek magukat. A partialis zsinat ambulans természetű volt: bejárta az egész egyházmegyét, most ez, majd ama községben tartatván meg. Az ellátás terhe azonban csak annyiban nehezedett az egyházközségre, hogy illendő árért köteles volt asztalról gondoskodni. Eleinte kiki saját maga látta el magát a partialis gyűléseken, majd asztalpénzt (mensaria) voltak kötelesek összeadni a megjelent atyafiak. Különös gond

volt arra, hogy a helybeli atyafi túl ne terheltessek. Kánon védelmezte a helyi lelkészt attól, hogy tisztársai fel ne éljék és egy-egy partialis anyagilag tönkre ne tegye. A kit akart, asztalához meghívott, de senki sem követelhetette, hogy ő is a megtisztelték közé tartozzék. Az ezen viszonyokból felmerülhető kellemetlenségek okozták épen azt, hogy a saját zseben való zsinatolásról a közös asztalra tértek át, hol az egész atyafiság együtt étkezett. Természetesen a leleményesség így is megkönnyítette a szent fraternitás dolgát, mert eltekintve attól, hogy egyik-másik egyházközség ingyen gazdálkodott nekik, ezen kívül az esperes mindig tekintettel volt a folyó ügyekre, a folyamatba indított perekre, a mikor sorban o]y gyülekezetekre került a gyűlésezés, hol valamely módosabb peres személy pere gyors elintézését igényelte, a mikor természetesen a közös asztal költségei sem rugtak valami magasra. Akárhányszor megtörtént, hogy valamely hatalmas patronus vagy patrona egyenesen meghívta a synodust, hogy az ő vendégei legyenek. Hogy ez az eljárás az igazságszolgáltatás ügyét, ha épen meg nem hamisította is, — mit feltenni nem akarunk — de elő sem mozdította: az könnyen elgondolható.

A partialis a szükséghez képest többször, vagy kevesebbszer tartatott. A semipartialisok, mikor csak valamelyik vidék, — az egyházmegye egy járása — hívatott össze, valamint a szükséghez képest tartott consistoriumok, nem különben még maga az egyházlátogatás is, mely sokszor székezéssel volt egybekötve, a partialisok tartására hátrányos hatással voltak, Ezért az 1634. évi marosvásárhelyi generális zsinat a partialisokat szabályozta s számukat legalább háromban állapította meg, megengedvén, hogy a szükséghez képest többet is tart-

hassanak.* A rendes határidők márczius és november első fele és a generalis zsinat előtti idő, a pünkössti csonkahét, voltak.

A partialis zsinat istentisztelettel kezdődött, melyet az atyafiak felváltva, sorrendben végeztek, kötelessége lévén a kijelöltetek, hogy a cœtust «sua docta et elaborata concione exornállya sub pœna flor 3.» Mindenkinék meg kellett jelenni már a beszédre, hogy midőn az istentisztelet végeztével a templomból távozva, a partialis rendes helyére, — paplak vagy iskola — átmentek és a katalógus felolvastatott, ennek olvasásán ott legyenek. Továbbá végig ki kellett tartaniok a gyűléseken is és különösen tiltva volt, hogy senior híre nélkül akár a házból is a faluba vagy városba távozzanak.

Az egyházmegyei gyűléseknek tárgyai a generális zsinat végzéseinek kihirdetése, végrehajtása-, 1633. óta az előzetes papi vizsgálat megtartása-, a lelkészek erkölcsi- és hit élete ellen felhozott panaszok elintézése, fegyelmi ügyek, — a lelkész-alperes ellen beadott keresetek, egyházi vagyon feletti viszályok, végül a leggyakoribb és legfontosabb dolgok: a házassági pereknek elintézése voltak. A partialis zsinat túlnyomó birói foglalkozását mutatja már elnevezése, a «szentszék» is, mely alatt per eminentem biróságot kell érteni, továbbá ugyanezt mutatja a szentszékek múltja is, minthogy közigazgatási ügyekkel a kánonjog szerint sem a múltban nem foglalkoztak, de nem foglalkoznak e korban sem.

A közigazgatási tevékenység körében tehát csupán a

* Ezen marosvásárhelyi zsinat végzéseit lásd a görgényi e. m. jegyzőkönyvében I. 332. l. Összefüggnek velök a Benkő Synopsisában levő constitutiók is. Révész Figyelmező 1872. 77. l.

közzsinati végzések kihirdetése és végrehajtása marad, mely utóbbi, ha nem papra vonatkozott, akkor az esperes által a helyszínén hajtatott végre, ha ugyan az érdekeltek a közzsinnattól közvetlen értesítést nem nyertek és maguk végre nem hajtották. Továbbá a lelkész-választás körüli ügyek említhetők itt fel, mint az előzetes vizsgálat, az exmissio, vagy dislocatio stb. — Egyebet aligha találunk e körből. Hanem annál inkább a bírósági hatáskörből. Azonban meg kell még emlékeznünk a partialis zsinatok statutum alkotásáról is, a melynek bár a XVII. század végéig nem sok példáját látjuk, de tényleg még is fennállott, működésben volt az. A statutum alkotás a Tripartitum szerint minden testületnek joga, csakhogy a felsőbb hatóságok által alkotott jogszabályok tartalma által annyiban kötve van, hogy azokkal ellenkező statutum nem alkotható.* Ezt kellett megtartani a partialis zsinatoknak is. A partialis zsinat is corporatio, tehát több mint bíróság, mint szék, mely ítéletekkel foglalkozik: ő jogalkotó is. Csakhogy e működése igen-igen szűk körű. Szűkkörűnek kellett lennie már azért is, mivel működése két legfontosabb tárgyára, a papság személyi, hivatalos és fegyelmi ügyeire, továbbá a házassági ügyekre nézve a generális zsinat hozta meg a szabályokat s itt neki teendője alig van egyéb, mint a szükséghez képest ismételni a kánonokat. A mi kevés közigazgatási tevékenysége volt, arra nézve is vagy a kánonok, vagy a generalis visitatio rendelkezései, a milyenek az ilyen alkalommal, mint jogszabályok, alkottatni szoktak, voltak az irányadók. Innen van az, hogy egy-egy partialis statútum igazán alig mond valamit. P. o. az 1665. évi küküllői egyház-

* Hármaskönyv III. rész 2. czim.

megyei statutum tiltja vasárnaponként a vadászást, az ifjuság tánczolását és a tánczos társasjátékok; megrendeli, hogy a papok istentiszteletkor és általában a templomban bő, köpenyszerű tógát viseljenek és végül, hogy a senior tudta nélkül más egyháznak, mint a melyben szolgálnak, magukat le nem kötelezhetik.¹

De nem lehet még egy dolgot figyelmen kívül hagynunk, mint a mely úgyszólván szinte elvette az alkalmat a partialistól a statutum alkotására. Ez pedig az, hogy nem csak az országgyűlésnek voltak számos, az egyházi életbe vágó intézkedései, törvényei, hanem még a megyei hatóságok is foglalkoztak ily tárgyakkal.²

Így aztán természetes, hogy az egyházmegyei hatóságnak alig maradt valami ügy, a melyben neki magának kellett volna statutumot hozni. Fontos semmi esetre sem. A kálvini egyházfelfogás, mely az egyházat és államot egy patriarchalis egységbe olvasztotta össze, teljes mértékben megvalósult Erdélyben, midőn az egyház maga csak a saját, tisztán egyházi körében és pro foro interno jár el; ellenben minden oly ügy, mely a polgári hatóság beavatkozását igényli, — ide számítatván még az egyházi vagyont, a papi fizetések stb. is, mint a melyek nem az egyházi rend rendelkezése alatt állanak — nemcsak hogy ezen hatóság által végeztetik, hanem jogviszonyai is ez által szabályoztatnak. Az egyházi és állami hatáskörök eme szétválasztása, az egyházzal való theocraticus felfogás mellett, a melyhez még a papismusból fenmaradó hierarchia is járult, tulajdonképen egyháznak, egyháznak csupán a papokat, a templomot és a közvetlenül

¹ A küllői egyházmegye legrégebbi jegyzőkönyvéből 106. l.

² Lásd fentebb az 59—61. lapokat.

ezekhez tartozó dolgokat tekintette, ellenben minden más már a «világi» jelző fogalma alá esett.

A partialisnak bíraskodására visszatérve, az épen most említett felfogás sajátos következménye gyanánt kell kiemelnünk azt is, hogy tulajdonképeni perjog, vagy peres eljárás az egyháznak egyik forumán sem fejlődött ki. A kánoni jogot nem fogadták el; új eljárást a szentírásból meg nem állapíthattak. Azért, mivel maga perfolymat, — de nem egyszersmind a per tárgya is — világi jellegű, tehát a közönséges perjogi formák voltak alkalmazásban. A bíróságra nézve egyházi elvek voltak az irányadók; de már a határidők, perbeli személyek képviseltetése, kereset, pergátló és ügydöntő kifogások, fellebbezés, perújításbeli jogorvoslások szabályai stb. a polgári per jogból vették át. Azonban tekintettel a polgári peres eljárás vontatottságára és másfelől a házassági perekben fenforgó magasabb ethikai szempontokra, olykor perjogbeli intézkedéseket tesz maga az egyház is, p. o. hogy «per non venit» sententiát a partialis nem mondhat, de három terminusnál tovább az ügyet nem is halaszthatja.*

Az egyházmegye hivatalosai is mindnyájan a róm. kath. archidiaconatusból nőttek ki. Így természetesen tulajdonképen egy rendes hivatalnok volt, t. i. az archidiaconus, ki a hazai jog szerint a fejedelem által neveztetett ki. Azonban a protestantismus ez útról hamarosan letért. A szász káptalanok már eleitől fogva maguk választották dékánaikat. A magyar egyházban pedig a reformatióval az első lépés az volt, — mint Dávid Ferencz emlékül fenhagya — hogy a csehek módjára, az atyafiak választák

* Az 1634. évi marosvásárhelyi zsinat 6., 7. végzése. Benkő Synopsis. Révész Figyelmező 1872. 77. l.

az esperest, a ki nem is neveztetett többé archidiaconusnak, hanem seniornak. A seniornak ilyen szabad választása egészen a XVII. század közepéig, Geleji püspöksége koráig, meg volt.¹ Az 1639. évi marosvásárhelyi zsinat rendeli el először, hogy «meghalt senior helyében püspök híre, engedelme nélkül, ha hivattatik is, senki ne menjen. A meghalt senior helyében akarván mást választani, előre a voxokat két atyafiak által küldjék a püspökhöz.»² A Geleji kánonok a püspök beleegyezése mellett a többi esperesek beleegyezését is igénylik a választás érvényéhez. A megválasztott senior a püspöktől már a XVI. században megerősítettet. Felavatása a generalis synoduson történt, ünnepélyes szent eskü letétele után, kéz felvétellel.³

Mínthogy a partialis synodus első sorban szentszék, — az egyházi bírászkodás pedig megkívánta, hogy a bírászkodás bírótársaknak, assessoroknak alkalmazásával történjék és hogy a határozatok és ítéletek feljegyeztesenek: rendes assessorok és jegyzők választottak a synoduson a kebli atyafiak közül, kik feleskettvén, a seniorral együtt alkották az egyházmegye tisztikarát, azaz tulajdonképeni bíróságát. Tehát az egyházmegye első és ősi tisztségei az esperes, az assessorok és a jegyző. Ezen kívül gondnokok, pénztáros, ellenőr, ügyész, előadók stb. egyáltalában nincsenek, mivel a gondnokot a hierarchiai szervezet még be nem vette; a mi kis pénze

¹ Bod Péter Polikarpus 50. l. V. ö. Révész Figyelmező 1872. 8. l. 1624. évi enyedi zsinat 2. végzése felhatalmazta a dési egyházmegyét, hogy seniort válasszon magának.

² Benkő Synopsisa. Révész Figyelmező 1872. 81. l.

³ Bod P. Polikarpus 50. s az 56. kánon szerint.

volt az egyházmegyének, azt az esperes, vagy jegyző őrizte, a többi, ma meg levő hivatalokra pedig szükség egyáltalában nem volt, mert még a házasság védői intézmény sem ismeretes, a XVIII. század előtt egyházunkban.

Az említett tisztikar, habár eredeténél fogva inkább bírói collegium, az egyházi igazgatásnak is élére került. Az egyházlátogatáskor az esperessel jelen kellett lenni a jegyzőnek, hogy a szükségeseket jegyzékbe vehesse, — jelen néhány assessornak is, mert az egyházlátogatóság nem annyira felügyelő hatóság, mint inkább ambulans bíróság. Minthogy az egyházmegyei tisztikar tagjai a kiválóbb, a tanultabb papok közül választottak: szavuk, véleményük súlylyal bírt a gyűlésben is. Tehát gyűlésen kívül is őket hívta magához a senior., valahányszor súlyosabb esetekben kellett intézkednie, a mikor véleményökkel magát is fedezve tudta.

Az egyházmegye élén álló senior semmiféle rendi fokozattal nem bírt a többi papok felett, minthogy ilyet a ref. egyház nem is ismert; de még a róm. kath. hierarchiában is az archidiaconátus nem rend, csak hivatal. De az az állás, melyre az atyafiak bizalma a seniort emelte, saját jog és hatáskörrel bírt, a mely a betöltőre szállott által. Így a senior tekintélylyel bírt az egyházmegyében, sőt hatalommal is úgy az atyafiak felett, mint a már említett egyházi fegyelem gyakorlási módnál fogva, még a hívők felett is. A mi igazgatás és kormányzásszerű cselekmény csak előfordult az egyházmegyei életben, az a senior feladata volt mind. A kánonok csak azt kívánják, hogy az atyafiakat is, főleg ezek tekintélyesebbjeit hallgassa meg. De mint a polgári kormányzatban ez időben a hivatalos személyiség, mint egyes hatóság, többnyire a helyszínén maga igazítja a teendőket, hasonló képen jár

el a senior is, de a már említett segédkezés alkalmazásával. A bírósági ügyekben ő elnök s az assessorokkal együtt ítél, de az igazgatásban már csak véleményüket hallgatja meg. Az évenkénti egyházlátogatás és az évenként háromszor tartott partialis synodusok mellőzhetővé tették a gyakori kiszállásokat, annyival inkább pedig, mivel az egyházközségi élet kevésbé volt bonyolult és nagyobb függetlenséggel is bírt, mint manapság, a felsőbb hatóságoktól.

A seniorság azonban lényegesen különbözött az archidiaconusságtól, mert nem annyira kitüntetés, jövedelem, mint inkább hivatal és kötelesség volt. Nem jártak vele fekvők, nem cathedaticum és más nemű, tizedbeli stb. jövedelmek. Az állás megkívánta az egyházmegyében való lakást, az állandó jelenlétet. Az enyedi egyházmegye seniora nem lakhatott Háromszéken. A római egyházban ez másképen volt, mert az archidiaconusság inkább jövedelemre alapul szolgáló cím volt s így lehetett Kolozsvári Péter törpényi plébános az Erdélyen kívül fekvő Ugocsának is főesperese, mert a jövedelmeket azért élvezhette, ha oly messze lakott is. Azonban a ref. senior sem ingyen szolgálta egyházát. Ha nem voltak fundált jövedelmei, voltak sportulái, napdíjai stb., főleg a bíraskodásból befolyó díjából járó rendes hányadai. Ezek az esperességet még kívánatossá is tették és nagy részben e miatt kellett a XVII. század közepén a választáshoz a püspöki beleegyezés s a seniorum collegium jóvá hagyása. Kissé tágabb lelkiismeret mellett a házassági bíraskodás igen jövedelmező «üzletté» is válhatott a kapzsi senior kezében. Azonban a kor jellemzésére felemlíthetjük más oldalról azt is, hogy a mennyire a seniorok neveit ismerjük, ezek csaknem kivétel nélkül külföldön

járt, tudós, gyakran irodalmilag is működő jeles férfiak voltak s papi státusunkban a demagogiának semmi nyoma.

A házassági s általában egyházi törvénykezés díjai, a fejedelmi tábla, vármegyei bíróság és káptalani kiadványok mintájára, határozott összegben voltak megállapítva. A bírósági tarifa ezen megszabását a jogszolgáltatás érdeke kívánta meg. A megállapítás generális zsinatból történt s minden egyházmegyében kötelező volt. Jelleme ugyanaz, mint a polgári bírósági taxáké, t. i. hogy még a lélekzet vételt is megfizettették. Az első ismert ilyen taxa-szabályzat, mely «Observationes consistorii ecclesiastici» címet szokott viselni, a XVII. század derekáról való s valami 26-féle czímen számít fel díjakat a bíróságnak, illetve egyes tagjainak.¹

A díjak egyrésze tisztán az esperesnek, másrésze a jegyzőnek esett. Amaz rendszerint a per kezdetbeli cselekvényekkel (p. o. pecsétváltás), az utóbbi az írásbeli munkákkal áll Összefüggésben. A perbeli cselekvényekkel, valamint az ítélettel összefüggő díjak az esperes, assessorok, jegyző között oszlottak meg. A XVI. század végén s a XVII. század elején, mikor még nyilvánvaló házasságtörés (manifestum adulterium) esetében a partialis (alszék) ítélete nem is volt felebbezhető, a divortiumért az alszéken fizetett díj $\frac{1}{3}$ -a a püspököt illette (rettegi kánon).² Idővel a díjak mind jobban csigáztattak, úgy hogy míg a XVII. század derekán a seniornak pecsét váltásért két dénár járt, a XVIII. század elején ez már 14 dénár lett.

¹ Ezen «Observationes consistorii ecclesiastici» minden egyházmegyei bírósági protocollumban feltalálható. Rokonságban áll az Appr. Const. IV. részének végén látható tarifával.

² Benkő Synopsisa. Révész Figyelmező 1872. 7. l.

Minthogy ha az ügy felebbeztetett és az ítélet megváltoztatott, változtak a díjak is: így az egyházmegyék jövedelme, főleg a senioré, a püspökével szemben csökkent. Ezért erősen küzdött az egyházmegye a hivatalból való felebbezés ellen s még az 1676. évi gyulafehérvári zsinat is azt határozza, hogy «a partialis deliberatumát el lehet a püspök eleiben vinni, de nem azért, hogy finalis sententiát pronuncijjon.»¹

A kánonok szerint a papokra s mesterekre kiszabott birságok egészen az esperest illették. Ezért a «pœnába incurraló» egyháziakat az esperes idézte meg a szentszék elé s ő volt ellenök a közvádló. A visitatióból és törvényből származó jövedelmeknek csak fele illette az esperest, fele pedig a birótársaké volt. Ezeken kívül még voltak egyéb pœnák és mulcták is, melyeknek mind sajátos megoszlási természetük volt. De azért ha ezeket is figyelemmel kísé-
rjük: végeredményül csak azt mondhatjuk, hogy az egyházi tisztviselők ily című jövedelmét a régi fundált javak helyett egy még veszedelmesebb váltotta fel. Amaz a birtokszomjat, a kapzsiságot növelte csupán, ez pedig igen alkalmas volt a lelkiismeret megrongálására, a közerkölcsiség, a jogrend megbontására. De e tekintetben az egyház csak ugyanazon hajóban evezett, mint a polgári hatóságok, mivel ottan sem voltak rendszeres fizetések, hanem csak kiszállásokért járó, birságokból és törvénykezésből folyó díjak. Főbiró, alispán, vármegyei assessorok s jegyzők épen olyan javadalmazási forrásra voltak utalva, mint az esperes, assessorai s jegyzője.²

¹ U. o. 478. l.

² L. Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. kötetében «A vármegyei intézmény története Erdélyben» című dolgozatomat.

A mint többször említettük, a canonica visitatio és a partialisok mellett nem igen sok teendő maradt még fenn, a melyek a közigazgatásban elintézésre vártak. Ha ilyen, az egész egyházmegyének tudtára adandó dolog merült fel időközben, valamint mikor a rendes zsinattartás ideje elérkezett, akkor látjuk megindulni a régi közigazgatásnak olyan fontos eszközét a «currentst.» Az esperes, az összes atyafiakhoz szóló levélben elmondja a tudnivalókat, p. o. a püspök, vagy generalis synodusnak halasztást nem tűrő rendeletét, vagy a legközelebbi partialis helyét, idejét és aztán a levelet körútra indítja egyházmegyéje papsága mellett. Az akkori postai és közlekedési viszonyok mellett ez az eljárás a közigazgatáshoz szorosan hozzá tartozott. Nagy egyházmegye, mint p. o. a szolnok-dobokai, vagy később a széki, a marosi, 2—3 cursusra volt beosztva és 2—3 currens indított meg benne, hogy gyorsabb legyen az értesítés. A currens hátára sorban fel voltak jegyezve a cursus ekléziái. A vételt elismerni s a következő helyre küldeni a pap kötelessége; maga az elvívés legtöbb helyt a tanítót vagy egyházfit terhelte. Ha a currens valakinél elveszett, vagy fenakadt, szigorú büntetésben részesült az illető.* Hogy a currenssek egy, e célra rendelt egyházi jegyzőkönyvbe bejegyeztessenek: az még nem volt szokásban, mivel azok úgy sem foglaltak magukban megtartandó rendelkezéseket. Csak a közigazgatási eljárás fejlődése és tökéletese-
désével kezdődött meg a currenssek protocollálása.

* A currens vételének feljegyzését az 1681. évi tordai zsinat is elrendeli. Benkő Synopsisa. Püspöki és esperesi currenssek olvashatók a Prot. Közlöny 1886. évf. 428—9. lapjain. — A currensre vonatkozó első szabályzat a Ruberiani Canonesben (32. c.) található.

Az egyházmegyei hatóságnak, illetőleg esperesnek ősi teendője tulajdonképen az egyházlátogatás, a *canonica visitatio*. Célja a gyülekezeti lelkipásztorok, valamint az egyházi vagyon felett felügyelni. E végből a r. kath. archidiaconusnak kötelessége lett volna a gyülekezeteket és plébánusokat sorra látogatni. Csakhogy ő ezt nem tette, hanem csupán az archidiaconusi javadalmat szedte fel. Most a reformációval az archidiaconusok ezen joga a seniorokra szállott és az egyház, valamint tanban, úgy e téren, a szervezetben is reformálta a hibákat. Az esperes nem kap külön esperesi javadalmat, hanem igenis köteles az egyházlátogatást végezni, minden évben felkeresvén a reája bízott lelkészeket és ezek gyülekezeteit, azaz megvizsgálni évenként egész egyházmegyéjét. Ő a vizsgáló, ehát épen ezért ő nem is vizsgáltatik.

A vizsgálat teljesítése az esperes joga. Azonban, mint az egész egyházalkotmányon, úgy itt is átlátszik már homályosan, hogy az egész kormányzás nem egy vagy más hivatalnoké, renddé, hanem az egyházé. Ez abban nyer az egyházlátogatásnál kifejezést, hogy a senior assessor társaival *visitál*. Küzd tehát, és pedig még mindig diadalmasan, a róm. kath. felfogás a protestánsal, mert a Ruberiána kánonok szerint az egyházlátogatás arra vonatkozik, hogy az esperesek «alattok levő papokat meglátogassanak, kémleljenek minden esztendőben az ő igaz hitük szerint.»

A papság és mesterek megvizsgálása lévén a cél, eleinte csak röviden kérdezték meg a gyülekezet tagjaitól, hogy meg vannak-e elégedve a pappal, deákkal, vagy van-e és micsoda kifogás ellenök. A felelet jegyzőkönyvre vétetett, hogy jövőre is bizonyságul szolgáljon és hogy annak alapján a szükséges intézkedés megtétessék. Idővel

ezek a kérdések részletesebbekké lettek s az egyházlátogató számára előírtak. Kiterjeszkedvén az istentisztelet körében végzendő összes cselekményekre, a társadalmi életre, a családra, a rektornál az iskolában való forgolódásra is.* Kérdő pontok tétettek fel, a melyekre adott feleletek külön-külön vétettek jegyzőkönyvre.

* Az udvarhelyi egyházmegyében használt kérdőpontok közül 18 vonatkozott a papra, 5 a mesterre, 4 a papnéra és mesternére, 15 pedig a hallgatókra. Ilyen kérdések a *papról*: 1. prédikálja-e az Istennek igéjét szorgalmasan? 2. A próféták, apostolok, evangelisták igéit hirdeti-e? 3. Ezekkel ellenkező új tudományt nem hirdet-e? 4. Vasárnapokon kétszer prédikál-e? 5. Köznapokon kétszer harangoztat-e és a szomorú időkhöz illendő könyvUjtestamentumból? 7. Maga dolgaiért emitt-amott járván, az Istennek szent szolgálatját nem mulatja-e el? 8. Kiszolgálja-e a keresztséget, tart-e ahhoz illendő tanítást a keresztség előtt; templomban keresztel-e? 9. Keresztleletlen gyermek nem halt-e meg az ő keglme gondviseletlensége miatt? 10. Az urvacsoráját hatszor esztendőnként kihirdeti-e, egy héttel előre közhírré teszi-e, tanít-e szép előkészítő prédikációval az előtt; valakit, a kít az előtt meg nem intett, az Ur asztalától nem pirogat-e el? 11. A leányokat tanítja-e? 12. Halott temetésekre elmegyene s a hol kívántatik prédikál-e? 13. Betegeket látogat s vigasztal-e? 14. A házassulókat kihirdeti-e, templomban esketi-e meg; egyenetlen házassok, ugymint igen vénet vagy ifjat nem köt-e egybe? 15. A templomból valakit maga autoritásából nem tilt-e ki? 16. Nem részeges és kevély-e? Ruházatjában magát illetlenül nem viseli-e? Felső ruha nélkül tomlomba s temetésre megyen-e? 17. Nem tánczó, szitkozódó, esküvő vagy feslett erkölcsű-e? 18. Nem tartja-e gyanus személyekkel barátságát; vasárnapokon ide-amoda nem jár-e, vagy nem dolgoztat-e? — *Examen de Pastrice (et uxore Rectoris)*: 1. Prédikátornéhoz illendő szelídséggel viseli-e magát? Nem háborgó, veszekedő, házaló vagy bemondást hordó-e? 3. Nem szitkozódó, feslett erkölcsű-e, nem tartja-e ilyenell barátságát? 4. Templomba eljár-e; él-e

A hívek erkölcsi s hitéletére vonatkozó *visitatio* tulajdonképpen *subsidiarius* jellegű a lelkész kulcshatalma mellett, melynek hogy nagyobb nyomaték adassék ott volt a *seculare brachium*.

urvacsorával? Láta e kegyelmetek tánczolását? Tubákos vagy dohányos-e? *De Rectore*: 1. Eljár-e templomba, s a harangozásban függ-e a prédikátortól? 2. Tanít-e; urvacsorával él-e? 3. Nem részeges, átkozódó, házaló-e? Guzalyosba, korcsmába nem jár-e? 4. Tánczolását, ugrálását, gyanus barátkozását nem látták-e? 5. Prédikátorával szép békességben él-e; becületét megadja-e kegyelmeteknek; nem pipázó vagy portubákos-e? stb.

7. Az anyaszentegyház.

Mint általában a tanban, úgy a szervezet kérdésében is a protestantizmus magát a tiszta keresztyénség örökösének tartotta. Az egyháztól nem szakadt el, sőt ellenkezőleg, az igaz egyház nála élt, miután azt a pápaság visszaéléseitől megtisztította. Azért az egyházi intézményeket nemcsak kisebb részeiben, hanem általánosságban is megtartotta nálunk, úgy a mint a történelem folyamán kifejlődött, eltávolítván belőle a szentírással ellenkező kinövéseket, visszaéléseket. Református őseink magukat «katholikusoknak» tartották s nevezték,* az igazi katolikusoknak, de a kik nem rómaiak, nem pápások. Így egyházuk is a «catholica sancta mater ecclesia», csakhogy a lélekbeli közösséggel megelégedve, a földi szervezet részleteinek területi határait egy-egy ország vagy nemzet határain nem terjesztették túl.

A református egyház Erdélyben a tartományi határon belől kerekítettett ki és a mint már előadtuk, sajátos fejlődési menetén keresztül haladva, az unitáriusoknak 1576-ban történt kiválása után, mint «az erdélyi magyar egyház» örököse, nem szoros confessionális

* Az egervölgyi hitvallás ezíme «Confessio catholica». Az anti-trinitarius harcok idejében a reformátusok mindig katolikusoknak nevezik magukat. Lásd a gyulafehérvári tíz napos disputatio mindkét leírását.

határok között, hanem egyéb, csupán a történeti mult által indokolt keretben él és működik. Hogy kebelében lutheránusok és unitáriusok, sőt a görög-keleti ritushoz hajló, félig református oláhok is megférnek az orthodoxusokkal, annak oka az, mivel bár az egyház az üdvre praedestináltak összesége, de azért a látható egyházban a hitre praedestináltak és kárhozatra fenhagyottak, a hívők és hitetlenek, minden körülmények között úgyszólván fennmaradnak egymás mellett. Habár a református vallás az igaz vallás, az orthodox tan: de a kik nem vallják is teljesen, sőt még ha ellene mondanak is, a megtérés-, az igazság elismerésének reményében abban meghagyandók.

Azonban a református egyház a maga teljességében még sem folytatása a római katolikus egyháznak, illetőleg az erdélyi országos egyház, az erdélyi római katolikus püspöki megyének. Ez nemzetiségek szerint két darabra szakadt. A magyar rész pedig először a politikai beosztás szerint, ismét kettőre, t. i.: a tulajdonképeni erdélyire és a partiumira; viszont az erdélyi, állami beavatkozás nyomán, confessio szerint reformátusra és unitáriusra. Alig húsz esztendő lefolyása alatt megy végbe e változás, mely a protestantismus elveinek, főleg a láthatatlan egyház igazán katolikuságának tana hatása alatt a látható egyház területi kialakulására ható összes tényezőknek jogosultságát érvényre juttatja a pápai circumscriptionalis bullák felett. A helyi, a látható egyházi testek alakító erői: a nemzetiség, a politikai viszonyok és a confessio.

De ha ennyiben érvényesült is a protestáns felfogás, ott maradt és megmaradt a successio. Bármint daraboltnak is a látható egyház földi szervei, ezeknek minde-

nikét ugyanazon jogok illetik, mint a római katolikus egyház megfelelő alkatrészeit, tehát a seniorátusok egy bizonyos körét, a superintendentiát, egy valamely rész területen az egyházat, mint a római katolikus püspöki megyét. Ez ugyan sohasem volt világosan kifejezve, de még mai napig érezteti hatását a kerületek autonómiájában az egységes magyar református egyházzal szemben, a mi nemcsak ezen kerületek egykori különállásában, hanem ezen különállás okában, a püspöki diocesis utánzásában is leli magyarázatát. Még a tiszáninneri kerület esperességeinek 1735-ig való különállása is kapcsolatos ezzel a ténnyel, miután épen a «püspöknek», mint olyannak nem létezésén alapult. És ezért nem jöhetett létre minden kísérletek daczára sem, egész a legújabb időkig, valamely nagyobb egyházi test, mint az egyházkerület, habár akár a török hódoltság alattiak, akár az erdélyi fejedelemség alatt állók, akár a király területén lakók megtehették volna egymás közt. Püspöki megyénél nagyobb egyházi testet a magyar törvény nem ismert.

A mai protestáns egyházalkotmánynak főjellemonása, a democratismus, t. i. az alsóbb elemeken felépült felsőbb hatóságok fokozatos keletkezése, teljesen hiányzik az első egyházi szervezetből. Az nem alulról felfelé épült, hanem felülről lefelé, akár a római katolikus egyházban, hol a püspök az egyház. Azonban annyi különbség még is van, és ez lényeges, hogy a protestantismus által elismert püspöki jogok birtokosai: a papság, a maga összességében veszi át az egyház kormányzatát. Ugyancsak a papság az, mely a maga kebeléből superintendenst választ magának.

Geleji aristocratico-democraticusnak nevezi ezt az egy-

házi szervezetet. Ez talál is annyiban, hogy a papság túlnyomó részvételénél fogva aristocraticus, a mennyiben a világiak szinte kizáratnak belőle; democraticus pedig azért, mert mégis csak az összes papság választja a püspököt, az összes papság képezi a generalis zsinatot és intézi az egyház mindennemű ügyeit, Felülről lefelé épül az alkotmány azért, mivel alapja a generalis synoduson összegyülekezett egész papság, melynek az egyházmegye, vagyis partiális synodus csak a jó rendtartás végett beállított alantás közegét képezi; végül az egyházközség, mint olyan, az egész szervezetre nézve kormányzati szempontból nem is létezik, annak csakis papja számít az egyházi szervezetben.

Az egyház, bármennyire ellenkezett is ez a protestantizmus alapelveivel, szervezetében tulajdonképpen az egyházi rend szervezete. Nem annyira az összes egyházi ügyek czélszerűbb intézésére, mint inkább az egyházi renddel járó rendi kiváltságok és az egyházi rendet törvény (állami törvény) szerint megillető jurisdictio czélszerűbb gyakorlására szolgáló tagozat; akár csak a római katolikus egyházban. De tekintettel az egyházközségnek jogi életére: ebből a helyzetből az is következik, hogy az egyház igazában bifurkált szervezettel bír és kettős életet él, t. i.: az elsőt, mint a híveknek összesége az organizált egyházközségekben és a másodikat, mint a papságnak összesége, a felsőbb egyházi szervezetben. A kettő közötti összeköttetés szervezeten kívül igen laza, mivel a pap a felsőbb hatóságokban nem gyülekeztetést képviseli, hanem saját jogán, saját magát. És ez a laza összeköttetés is az egyházközség nagy inferioritására mutat, mivel az egyetlen kapocs, mely a canonica visitatióban áll fenn, az egyházközségtől semmiben sem

függő, nála nélkül létre jött viszony. Mert bár az egyházközség választja, de azért nem ő küldi ki a partiálisba és a generálisba a papot; tehát a pap, kit a papok egyeteme tett pappá, választ saját magának, az egész papi rendnek, de egyszersmind az összes gyülekezeteknek is felügyelőket, kormányzókat, birákat: espereseket és püspököket.

A községeknek papválasztási, a papoknak esperes és püspök választási joga daczára az egyházkormányzás és az egész egyház alkotmánya hierarchikus. Így fogadta azt el a pápás időben a Corpus Juris, a Tripartitum és így hagyta azt helyben a Helvetica Confessio. Isteni jogon birja és követeli magának a papság ezt a jogot. És ez a legfontosabb vonás a református hierarchiában. Mert hogy a kánonjogi hierarchiai fokozatok mellőztettek: ez a hierarchiának ilyen voltán épen olyan keveset változtatott, mint az, hogy a beállított magasabb tisztviselők, választás útján jutnak hivatalukba és nem kinevezés által. Mindenesetre érdekes jellemvonása a kornak, hogy ezt az állapotot a papság — a vallás igazságai-
val, a szent könyvvel, az őskeresztyénség szervezetével, nemkülönbén a külföldi református egyházak eltérő alkotmányával is ismerős papság — védi, oltalmazza és a világiak részéről jövő befolyás, majd ellenhatás alakítja át.

Az egyház legteljesebb képvisellete, a papság egyetemének gyűlése, a generális zsinat, mely 1623-ig minden évben kétszer, attól fogva pedig évenként egyszer tartott* A zsinat tárgyai az egyházi törvényhozás,

* Az 1623. évi marosvásárhelyi zsinat határozata. Benkő Synopsis. Révész Figyelmező 1872. 8. l. Még az 1620. évi enyedi zsinat a kétszeri zsinattartást meghagyta. A téli zsinat rend-

papok megvizsgálása és felavatása. A két rendes tárgy mellett ott szerepel még az egyházi törvénykezés, melyet a generális zsinat alkalmával végeznek, de nem a zsinat, hanem a püspök és a «seniorum collegium», azaz a consistorium, az egész egyháznak szűkebb körű képviselője.

A zsinatnak ilyen összealkotása és működése teljesen azt a képet mutatja, mint mikor a római katolikus püspök papjait évenkénti zsinatra hívja össze, melyen törvények hozhatnak és papok avattatnak. A szentszék természetesen ekkor is működhetik ugyan, de mert tagjai többnyire a cathedrális egyház helyén laknak, működhetik időközben is; a mi már a református egyházban csak úgy volt lehetséges, ha minden szükséges alkalomra a consistorium összehívott. Sajátságos módon hasonlít a zsinat még a római katolikus püspök által tartható lelki gyakorlatokhoz is, melyekre a megyés papság össze szokott gyűjteni. Csakhogy a gyakorlat nem az elmélkedésre, imádkozásra, hanem a tanulásra, a tudománybeli készülésre és polemikus harckészésre vonatkozott. Az évi papi vizsgálatok úgy tartattak, hogy a jelöltekkel szemben bármelyik erre felszólított papnak ellenvetéseket kellett tudni tenni. Ezért a vizsga tételei előre meghirdetettek s minden papnak kötelessége volt arra előkészülni, hogy netalán ellenvetésre, kérdéstételre vagy védelemre felhivatván, kellőleg meg tudjon felelni.

Az egyháznak ezen generális zsinatán minden pap, minden mester, sőt a theológiát tanuló nagyobb diákok is kötelesek voltak megjelenni. Az esperes szedte őket

szerint Marosvásárhelyt, január hó első felében, vízkereszt napkor tartatott, a nyári pedig Nagy-Enyeden, szentháromság vasárnap utáni második vasárnapon.

számba s vitte a zsinatra s az ülészések alkalmával is ő ügyelt fel reájuk. A szükséghez képest idővel megállapított, hogy hány lelkész hagyható otthon, a kik a zsinat ideje alatt, a környékbeli gyülekezetekben, a szükséges templomkívüli lelkészi teendőket, főleg a keresztelest és esketést elvégezzék. Az 1635. évi enyedi zsinat szerint minden tíz papból legfeljebb kettő hagyható otthon, kik a partialis synoduson jelöltettek ki és azután a hazatérő lelkészek által gyülekezeteikben közhírré tettett, hogy generális zsinat idejében kihez kell fordulniuk sürgős egyházi szolgálat végeztetése végett.*

A papság összeségének ezen összejövele olyan sajátos zsinati jelleget mutat, a minek protestans elvi fundamentomai nincsenek. A papság rendi jogaival és egyházkormányzó hatalmával függ össze, habár a zsinaton ezen kormányzatból egyebet a püspökválasztásban való részvételénél nem is gyakorolt. Mindaddig, míg az összes papság tartozott megjelenni a zsinatokon, nincs is semmi nyoma annak, mintha ez a hierarchikus egyházi szervezet a protestáns elveknek valaminemű befolyást engedett volna. Midőn a zsinat képviseleti jelleget öltött, már ez nagy lépés volt előre és pedig ez a képviselet elvének az alkalmazása. A képviselet alkalmazásának némi elemeivel már 1620-ban is találkozunk, midőn meghatározottat, hogy a háromszéki egyházakból az eszperesek mintegy a papság harmadával compareáljanak a nyári synodusra, téiben pedig bizonyos delegátusokkal. A XVII. század második felében lett állandó gyakor-

* Canones Ruberiani 33. c. Az 1620. évi enyedi, az 1634. évi marosvásárhelyi zsinat végzései Benkő Synopsisában. V. ö. a 93. canonnal. Lásd még Lampe-Ember i. m. 718—19. l.

lattá, hogy minden egyházmegyéből csak bizonyos delegátusok mennek a generális synodusra az esperessel együtt, vivén magukkal az ordinálandókat is.

A generalis synodus rendje hasonlított a patrialiséhoz. Istentisztelettel kezdődött a szentháromság utáni második vasárnapon. Hétfőn a felavatandók vizsgálata vette kezdetét, melyet a püspök nyitott meg és néhány kérdés feltétele után valamelyik esperesnek vagy később rendszeren egy theol. professornak adván át az elnökséget, mialatt a vizsgálat tovább folyt a nagy közönség jelenlétében, a consistorium félrevonult s mint szentszék (főszék) hozzákezdett egyházi bírósági teendőinek elvégzéséhez. A vizsgálat és bírósági ügyek külön tárgyalása után a vizsgálatot sikerrel kiállottak felavatása következett és a további tárgyalások folyamán közérdekű határozatok hoztak, melyek szemben a pontokban foglalt s a rendbeállított kánonokkal, egyszerűen delibrátumoknak nevezettek vagy constitutio névvel jelöltettek. Ezek a constitutiók a kánonok kiegészítésére, pótlására szolgáltak. A kánonok közül a Ruberianák* a szathmárnémetiek s majd 1649 óta szinte a legújabb időkig a Geleji-félék szerepelnek. Ezeket egészítették ki a közben hozott constitutiók.

A generális zsinat és a püspöki szentszék egymáshoz való viszonyáról meg kell jegyeznünk, hogy bár a szentszék a közsinatból félrevonulva tanácskozott, azért az mégis a generális alkatrésze volt. Egyházjogunk a püspöki iurisdicciót nem vette át és a szentszéknek nem úgy

* Így nevezettek az 1606 jul. 2-iki marosvásárhelyi zsinaton Tasnádi Veres (Ruber) Mihály püspök elnöklete alatt hozott kánonok.

tekinti, mintha abban az alszéken az esperes, a főpapi széken a püspök ítélne, az assessorok pedig egyszerűen a tanácskozáshoz oda vont egyének volnának votum consultativummal: hanem a püspöki jogok az egész papsággal közösek lévén, a bíróság tagjai a papok delegátusai — mindannyian bírák. Csak a jó rend hozta ezt be, mivel a bíraskodás az összes papságot megilleti, de viszont a jogszolgáltatás rendje megkívánja, hogy ne határozatlan számú s tumultuáris gyűlés, hanem egyes beállított assessorok, bírák foglalkozzanak az ítélethozatallal. Ezért a főpapi szék nem külön intézmény a XVII. században, hanem magának a generális zsinatnak része. Az alpapi-székek, vagyis helyesebben a partiálisnak ítéleteivel meg nem elégedő fél a generálisra appellál, mely kifejezés csak ritkán cseréltetik fel a «püspök uram elé», vagy «püspök uram székire» való appellálás jelzésével. A Geleji-kánonok ugyan erősebb, illetőleg a rendi fokozatokkal bíró hierarchiára emlékeztető kifejezéssel, az esperesek és püspökök törvényhatóságáról beszélnek; de itt áll az, hogy a «potiori fit denominatio», mivel az esperesek rendszeren a partialis synodusok, a püspök pedig a generális helyett szoktak említettet. Hanem azért nyilván kitűnik, hogy a joghatóság nem az egyesnél, hanem a testületnél van. A köz nyelvhasználat természetesen még jobban megőrizte a régi pápás időbeli szólásmódokat, de ez még nem jelenti a jogi tartalmat. Ha például a felperes így kezdi allegatióját: «azért kellett N.-t esperes uram színe elé czitáltatnom» stb., ez még korántsem foglal az egyházi iurisdictionról fennálló protestans tanfoglalommal ellenkező tartalmat magában, mert az csak arra vonatkozik, hogy az esperesnek mint bírósági elnöknek pecsétjével történt az idézés s az esperes az elnök. Már

a megszólítás rendszerint szabatosabb: «Tisztelendő es-peres uram és az szentszéknek több vigyázó assessorii», stb. Ugyanez áll a püspök székéről. Azonban — mint az már említettett — a szentszék idővel, lassanként elkülönül a generálistól annyiban, hogy időközben is tartható és ezért úgy tűnik fel, mintha az egyházban külön intézmény s bíróság gyanánt működne. Geleji már 1638-ban megteszi a különbséget, hogy a peres félnek szabadon hagyandó, hogy az ő püspöki székéhez, vagy pedig a generális zsinathoz felebbezzon.»¹

A XVII. század első felében mutatkozó és folyton erősödő hierarchiai fokozati törekvések a bíraskodást a közigazgatástól elkülöníteni akaró irányzatukkal csak a rendes, az állami életben is tapasztalható fejlődési folyamatot mozdították elő. Ugyanis a XVI., XVII. században tapasztaljuk, hogy a vármegye területén a bíróságok kezdenek kialakulni és a vármegyei rendes congregatiókból külön testületté válni. Külön bíróság csak a róm. katolikus egyházban és az országos nagy bíróságoknál volt még csupán; mindkét helyen a személyes iurisdictióból fejlődve. Az alsóbb hatóságok bírósága nem volt külön testület. De azzá kezd lenni, még pedig a congregatio iurisdictiójának eszmei fentartásával, mint annak delegációja.² Ha az egyházi bíróság a hierarchiai rendi törekvések nyomán indul is a különállás felé, idő-

¹ Mohai Sándornak 1638 jun. 25. engedett perujítás okiratából a küüllői egyh. megye levéltárában «Liber ei relinquantur appellare sive sedem nostram episcopalem, sive nostrum contentum generalem».

² Lásd «A vármegyei intézmény története Erdélyben» cz. dolgozatomat Szolnok-Doboka vármegye monographiájának első kötetében.

vel, mikor a törekvések teljesen hajótörést szenvednek, megmarad ugyan különállásában, de nem a rendi, hanem a delegált iurisdictio alapján.

Az egyház másik ténykedési köre gyanánt a generális visitatiót kell felemlítenünk, de a mely még jobban magán viseli a pápás nyomokat, mint a generális zsinat. A római katolikus püspök — bár kötelessége — tulajdonképeni canonica visitatiót nem végez, hanem bérmaútjában keresi fel az egyes gyülekezeteket. A reformatio felelevenítette teljesen a canonica visitatiót és nem elégedvén meg az esperesi látogatással, a püspököt is egyházlátogatásra kötelezte. Ez az egyházlátogatás ma — bár a püspök végzi — mégis az egész egyházkerületé, mert legfőbb célja az, hogy a kerület a püspök által tapasztalt hiányok megszüntetése felől intézkedjék. Tehát a püspök mintegy a kerület kiküldöttje, de a mely kiküldetés neki, épúgy mint az esperesnek, állandóan hivatalához tartozik.

Azonban az erdélyi református egyház ezen korában nem egészen így áll a dolog. A generális visitatio nemcsak püspöki kötelesség, hanem püspöki jog is. Sőt nemcsak hivatalos állásából folyik, hanem egyenesen iurisdictiójával áll összefüggésben. Sehol sem áll a református püspök oly közel ahhoz, hogy hierarchiai rendi fok legyen, mint az egyházlátogatásnál. De ezen hierarchiai színezetnek ma már csak annyi nyoma van az erdélyi statutumokban, hogy a püspök jogai között ott áll: bárhová egyedül is kiszállhat s a hová kiszáll, ott a gyűlésen elnököl s a pap engedélyének kikérése nélkül istentiszteletet is végezhet.

Hogy a generális visitatio az egyház jogkörébe tartozik: az abban nyert kifejezést, hogy a püspök nem

egyedül végezte (92. canon), hanem «két-három maga mellé vett s az egész egyházat képviselő esperes társaságában.» De a püspöknök különös állása mégis kitűnt abból, hogy a látogatásnak egyik tárgyát az esperesek egyházainak meglátogatása képezte, a mikor a hívek az esperes, mint lelkész, felől kikérdeztettek; valamint abból is, hogy e visitálás közben «neki, mint a többi egyetemes visitoroknak hatalom adatik, hogy a nyilvános nősparáznaságban, vagy gyilkosságban, vagy valamely épen akkor elkövetett gonosz tettben bűnösnek bizonyultakat, ha csak elegendő jótállókat és kezeseket nem állítanak, legyenek azok lelkészek vagy tanítók, a szent korona ítéletéig bebörtönöztesse». Általában minden ügynél, mely a visitatió körébe tartozik, a püspök személye úgy előtérbe állítatik, hogy mellette a közegházi képviselőt szinte eltörlő.

A generális visitatióknak sajátos természete van, mely az esperesi visitatiótól megkülönbözteti. És ez abban áll, hogy míg az utóbbinál egyenlő súly van fektetve a lelkészek, a gyülekezeti tagok vallási és erkölcsi életére, valamint a gyülekezeti vagyon épségére: addig a püspöki látogatás csaknem kizárólag a papságra terjed ki. A vizsgálat székhelye az esperes székhelye, hová a lelkészek behivatnak. Itt a lelkészeket az esperes, mint ilyen, az esperest pedig a lelkészek magaviselete felől kérdezi ki a püspök. Ez a fő tárgy, mely mellett mellesken megkérdeztetnek a lelkészek gyülekezeteik vallás-erkölcsi és anyagi viszonyai felől, hogy nincsenek-e panaszaik, nehézségeik. A püspök más gyülekezetet, mint az esperesét, közvetlenül nem vizsgál, hanem csak, úgy közvetve szerzi meg azokról a szükségesnek látszó tájékoztatást. Van még a püspöki látogatásnak egy pontja,

mely a nagyobb iskolák megvizsgálására vonatkozik, miután az esperes hatósága alá csak a közönséges falusi vagy népiskolák tartoztak.

Ezen egyházlátogatásokat a községbeli hívek is felhasználták és elintézendő ügyeiket a visitatio elé terjesztették. Ha p. o. a partialis nem engedélyezte a társ egyházak elválását, a filia anyásítását, a hívek a gen. visitatiohoz fordultak, ha ez időnyereséget jelentett számukra. Minthogy a közigazgatás tökéletlensége mellett a hatóságok fokozatainak megtartása sem volt még elengedhetlen szabály, azért megtörtént az is, hogy a gen. visitatio első fokban intézkedett oly ügyekben, melyek appellationokban kerülhettek volna eleibe. Sőt a közelgő gen. visitatio előtt maga a partiális nem egy ügyet halasztott a visitatióra elintézés végett.

A generális visitatio, legalább eleinte, épen úgy mint a partialis visitatio, egyszersmind bíróság is volt. A partialis végzéseit, ítéleteit hozzá terjesztették s ő revidiálta, helybenhagyta vagy feloldotta azokat. Ezen kívül még szinte concurrált is a partiálissal, a mennyiben az általa megállapított szabálytalanságok esetében az ügyet nem utasította a partialis elé, hanem a kisebb jelentőségűeket azonnal ellátta, a nagyobbakat pedig a generális synodus elé utalta, a mivel tulajdonképen nem felsőbb fokú hatóság elé utasítás czéloztatott, hanem csak a bíróság plenuma elé terjesztés.

A közigazgatási ügyek tekintetében a generális visitatio csakúgy mint az esperesi, eljár, azzal a különbséggel, hogy nem épen a helyszínén. De így is elmondhatni azt, hogy egyik főfeladata volt a felügyeleten kívül a közigazgatásnak localis s finalis elvégzése. Ezért kerül oly kevés közigazgatási ügy az egyházi gyűlések elé.

A generális visitáció, a hatásköröknek a régi korban való elmosódottságánál fogva, nem csak közigazgatási dolgokkal foglalkozott a felügyeleten kívül, nem csak a partiális synodussal concurrált, hanem concurrált magával a generalis synodussal is. Ezt nem csupán a törvénykezésre értjük, a melynél még a bíróságok elkülönülni kezdő funciójára hivatkozhatnánk, hanem magára a jogalkotásra. Nem hozott ugyan kánonokat, mivel ezek alatt sajátos formába öntött s terjedelmesebb szabálygyűjteményt értünk, hanem igenis hozott constitutiókat.

Ha megnézzük némely generális visitáció deliberatumait, úgy fogjuk találni, hogy csak a cím s a keletkezés körülményeinek megjelölése mutatja meg, hogy nem zsinati határozatokkal van dolgunk. Geleji Katona István idejében is keletkeztek már ilyen deliberatumok, de még inkább később. A püspök által adott «responsák», melyek egyes kétes jogi esetben az esperesnek s az egyházmegyének adattak, mint a római pápák «dictata»-i feljegyeztettek s szinte kötelező szabályt alkottak; egyik egyházmegye protocollumból a másikéba irattak. Csulai, majd még inkább Veszprémi püspök korában valóságos egyetemes, vagy közérvényű conclusumok is hozattak. Így látjuk 1697-ben, az udvarhelyi generális visitációban, hogy az independeskedő atyafiak ellen, a püspök megtalálásának módjáról, a partiális megvendégeléséről, a supplantálóról, papok ruhájáról, a partiális jövedelme szétosztásáról a templomi székekről hozattak végzések. 1709-ben az udvarhelyi pap az ottani iskola egyik kurátorává tétetett stb.*

* Ilyen természetű deliberatiók, responsák, observatiók legnagyobb számmal az udvarhelyi egyházmegye két legrégebb

Az ily visitatio alkalmával tett deliberátumok olykor a generális synodus elé is terjesztettek és ott utólag jóváhagyattak. Így az 1694 marosvásárhelyi zsinat végzése között olvassuk, hogy «a széki tractusba esett visitatio deliberatuma confirmáltatik minden tractusokra nézve, úgy hogy valaki azzal nem fog élni, deponáltatik». A nevezett széki végzés pedig főleg az esketés, az egyházi fegyelem gyakorlása és a visitatio költségeire nézve hozott határozatokat.*

Az elmondottakból kitünik, hogy a generális visitatio az egyháznak egy sokkal bővebb hatáskörű szerve volt, mint ezt ma gondolnók, s mint a minő ma is. Természetesen a fő ez él a felügyeletnek gyakorlása és pedig a lelkészek felett való felvigyázás, az egyházmegyei kormányzat rendben vitelének ellenőrzése; de e mellett úgy tekinthető, mint a generális eklézsiának, azaz a szent synodusnak képvisellete, mely részben a kánonok alapján, de részben a gyakorlatban kifejlődött eljárásnál fogva, melyet a gen. synodus hallgatólag elfogad, kiterjeszti működését a tényleges közigazgatásra, a törvénykezésre, sőt még a törvényhozásra is. Ez a jellemvonás, melyet az esperesi látogatásnál hasonlóképen feltalálunk, az egyházmegye határai között, nem a mai szigorubb formai érzék szempontjából ítélendő meg s nem tekinthető a hatáskör átlépésének, hanem egyszerűen azon fel fogás eredményének, hogy a püspök, illetőleg esperes, a

jegyzőkönyvében találhatók, Geleji korától egészen Veszprémi püspökségéig.

Benkő Synopsisa. A széki e. megyében esett generális visitatio deliberatuma ma is meg van ezen egyházmegye legrégibb (1622-ben kezdődő) jegyzőkönyvében.

törvény szerint mellé rendelt assessorok hozzájárulásával, joggal bir rendelkezni a közdologokban. A mi manapság az egyházmegyei tanács és közgyűlés, az igazgatótanács és kerületi gyűlés viszonyában látható, ugyanazt kell feltalálnunk a XVI—XVII. század consistoriumainak és synodusainak viszonyában. Hogy ma törvény alapján részletesebben van szabályozva ez a viszony, ellenben régebben a szokás, a gyakorlat adta a szentesítést: ez épen nem lényeges különbség. Hasonlóképen nem az sem, hogy most a tanácsok egy meghatározott helyre gyűlnek össze az elnökség meghívására, régebben pedig inkább az egyházlátogatás alkalmával működtek. Sőt az utóbbi annyi előnnyel birt a mai felett, hogy az autopsia s a viszonyoknak alapos helyszíni megvizsgálása s a közvetlenség a sikeres intézkedést biztosította.

Ha az egyház ezen első kormányformáját szemügyre vesszük, nem tagadhatjuk, hogy benne a protestáns elfogás erősen össze van keverve a róm. kath. állásponttal. Az egyháznak a papok által való igazgatása, az egyházközségeknek és általában a hiveknek a kormányzásból kizárása, az egyházi törvényhozásnak a papság nagyobb (generalis) vagy kisebb (partialis) köre számára való lefoglalása, az esperesek és püspökök kezébe a hivek, sőt a lelkipásztorok felett is adott nagy fenytő hatalom: mind a régi kovásznak a maradványa. Hogy ez nálunk így történhetett, ezt egyenesen a magyar reformatiónak sajátosságából lehet kimagyaroznunk, mely egyfelől elfogadta a papság polgári rendi kiváltságát, fentartá teljesen a külön egyházi törvénykezést és elfogadta azokat az egyházi kereteket is, melyekben a pápaság

alatt élt az egyház. De azért igazságtalanok volnánk, ha be nem látnók azokat a változásokat is, melyek az egyházkormányzatban a reformatio által létesültek. Megszűnt mindenütt a felső fokozatokban a rendi hatalom. Az egyház igazgatása csak a papok kezében volt s ennél fogva aristocraticusnak nevezhető (akár csak a presbyteri igazgatás), de democraticus elemek sem hiányoznak, mivel esperes, assessorok, püspök stb., mindnyájan a papság választása következtében és azzal a hivatalos hatalommal bírtak, melyeket az reájuk ruházott. Ezért méltán volt aristocratico-democraticusnak nevezhető ez a kormány forma. De azért a hierarchicus jellemvonástól még sem menekedhetett meg, mert a papi renden épült fel a hivek kizárásával.

A mi az esperesi és püspöki hatalom működését illeti, erre azt kell megjegyeznünk, hogy bármennyire növekedett is, soha sem jutott odáig, hogy valami módon az átruházottságot tagadta s a ius propriumot az illetők számán, mint rendi fokozatot megillető jogot, követelte volna. Az egyház érdekében növekedett a hivatalos hatalom is, mivel épen ebben az időben a református egyház roppant nagy erővel terjeszkedett az unitarismus és róm. catholicismus rovására, mi azoknak visszahatását idézte elő. Ily körülmények között az egyház érdekében helyesnek látszott, hogy az egyházi hivatalosok nagyobb hatalommal ruháztassanak fel, főleg a tekintetben, hogy az alkalmas helyekre megfelelő egyének állíttassanak. Bár mennyire ellenkezik is a dislocálás alkalmazása a szigorúbb értelemben vett protestáns egyházkormányzati elvekkkel: mégis tény, hogy egyházunknak mai napság a legtöbb helyi sérelmei épen a miatt támadnak, hogy a kormányzó hatóságnak nincs

joga a megfelelő egyéneket az alkalmas helyekre állítani és még inkább abból, hogy nincs hatalma az alkalmatlanokat eltávolítani. A római egyháznak ez egyik fő erőssége. A mi felfogásunk szerint azonban inkább a közjónak kell ideiglenes kellemetlenségeket elszenvedni, mint sem eltűrhetlen zsarnokságot nyakunkra venni.

De a XVII. században még egészen másképpen értelmezték és alkalmazták ezen jogokat. Az évenkénti papmarasztás mellett a *dislocatio* nem is volt olyan sérelmes, sem a gyülekezetre, sem a lelkészre. Ezenkívül a reformatióról való ama felfogásnak, hogy t. i. az egyházjavítás és nem elszakadás a régi egyháztól, még ekkor meg volt az a hatása is, hogy lehetőleg kevés változtatással akarták az egyházat inkább *dogmaticum*-ban, mint formáiban átváltoztatni. S mellettük állt az a tény, hogy az Úr úgy sem adott egyházi igazgatási formát, hanem az épen azon 3—4 első század alatt fejlődött, melynek mint természetes és apostoli fejlődésnek dogmáit is átvitték.

A presbyterianismus részéről jövő ellenhatás átalakította ugyan az erdélyi ref. egyház szervezetét, de nem a kívánt irányba, hanem a *consistorialismus* felé.

C) Az egyházalkotmány változása.

8. Az independentismus és presbyterianismus.

A magyarországi és erdélyi reformatiót általában erős conservatismus jellemzi az egyház alkotmányi és a liturgialis téren. Igen sok hasonlóságot találunk nála annak a nemzetnek — az angolnak — a reformatiójával, melyhez állama alkotmányában is annyit hasonlít. — Hazánk öt százados életében a keresztyénség (ennek akkor uralkodó alakja a r. catholicismus) teljesen összeforrt az állam alkotmányával. Az egyház nemcsak a lelkiekben való sáfárkodásra hivatott intézmény, hanem az állami szervezetnek kiegészítő szerves alkatrésze lett, a melyre a törvények és törvényes intézmények egész serege vonatkozott, illetőleg volt felépítve. A reformatiónak pedig egyik alap gondolata az volt, hogy ő nem akar a régi alappal szakítani, hanem csak a meglévőt, de megromlottat megjavítani. Ezért a prot. egyházak is Werbőczy és a Corpus Juris alapjára állottak és szervezetökben és liturgiájukban épen úgy meghagytak mindent, a mi a szentirással nem ellenkező, mint az egyházi és államközi viszonyoknak régi törvények által szabályozott alappján. Midőn tehát nálunk a reformatió beköszöntött és alig egy negyed század alatt erőteljes gyökereket vert, az egyház szerepéről való felfogás csak annyiban változott,

a mennyiben a dogmaticumok a reformatio jelleménél fogva ezt szükségessé tették.

Mindenesetre jellemző, hogy sem Wittenbergnek sem később Heidelbergnek nem lett semmi hatása a magyarországi prot. egyház alkotmányára; pedig ifjaink a reformatio kezdetétől fogva kerek száz esztendőn keresztül ezt a két egyetemet látogatták, a hol a két prot. egyház sajátos és jellemző szervezetét oly alakban és teljességben kifejlődve láthatták magok előtt, a minőhöz hasonló odahaza teljesen hiába kerestek volna. 1610-ben van első nyoma, hogy Szilvásujfalvi Imre a fennálló egyház-szervezetet megtámadta. A támadás szelleméről az 1610. évi váradi zsinaton megállapított pontozatok a «Assertiones orthodoxas de potestate ecclesiastica»^{*} adnak felvilágosítást. Azokból láthatjuk, hogy a püspöki és esperesi hivatal szentírás ellenes volta s a kulcsok hatalmának a gyülekezetet képviselő presbyteriumok kezébe való bevitelle képezték Szilvásujfalvi tanait. A támadás azonban kevés követőre akadván, Szilvásujfalvi börtönnel, majd száműzetéssel büntetve, az egyház szervezete minden változás nélkül továbbra is a régi, a XVI-ik századbeli alapokon maradt meg, úgy a mint azokat Mélius az Articuli Maioresben lefektette.

Kanizsai Pálfi János volt az első, a dunántúli vidéke-

^{*} Lampe-Ember i. m. 339. s. köv. l. Megvan a Teleki-tékában Marosvásárhelyt is. Az independentismus ezen támadása még nincs kellőleg tisztázva egyháztörténeti irodalmunkban. Ennek legfőbb oka a források hiánya. Szilvásujfalvinak bizonyára több elvtársa is volt, mert különben érthetetlen lenne ilyen erős támadás egy ember ellen. Két ilyen elvtárs nevét ismerjük is. Az egyik Czeglédi János, a másik Szegedi Dániel volt. L. Sárospataki füz. 1857—8. 169., 178—9. l.

ken, ki a gyülekezetek körében (1616—32.) a presbyteriumokat kálvini, illetőleg a heidelbergi mintára életbe léptette.¹

De ez az irányzat még akkor nagyobb hódításokat nem igen tudott tenni. Azonban a 30-as évek végén egy olyan nagy mozgalom indult meg, mely közel félszázadon keresztül izgatottságban tartá a ref. egyházat és az erdélyi ref. anyaszentegyház alkotmányának lényeges átalakulásához vezetett.

Arról a presbyterianus és puritanus mozgalomról van szó, melynek megindítása Tolnai Dali János nevéhez fűződik. Tolnai és társai eszméiket Angliából hozták, hol a magyarországihoz sok tekintetben hasonló egyház-kormányzati és liturgiálig viszonyok uralkodtak és a hol a XVII. század elején az ú. n. anglikán egyház kormányzata és szertartásai ellen egy nagyon éles és radikális támadás, az independentismus és puritanismus keletkezett. Míg korábban a külföldön járt ifjak előtt az ottani és a hazai egyházi viszonyok között levő különbség fel sem tűnt, most mikor ennek a támadásnak közepében találták magukat, hamarosan meglátták a hasonlóságot, illetőleg különbséget és a harczok által felizgattatva, ők is a szentírás-ellenesnek tartott régi hagyománynak kiirtására törekedtek.

Tolnai D. János és társainak 1638-ban Londonban kötött szövetsége, melynek okmánya «Kegyesség formulája» czímet viselt,² a magyar- és erdélyországi református egyházak és iskolák reformálását tűzte ki feladatául. Az independentens eszmék hatása alatt elsőben is a püspökök és espe-

¹ Protestáns Szemle 1892. 419. s köv. l., 1901. 202. s köv. l.

² Sárospataki füzetek 1857—8., 169—70. l.

resék hivatalának megszüntetését vették tervbe; a puritanismus befolyására pedig a szertartásokat akarták módosítani. Mindezen törekvések alá megfelelő dogmatikai alapot is igyekeztek helyezni, hogy eljárásukat, céljaikat indokolják és az eddigi törvényes rendet és meggyökerezett szokásokat, mint íráselleneseket mutatták fel. Honi egyházukat az angollal, főleg épen a puritánus szertartásokat követő independens gyülekezetekkel összehasonlítván, azt teljesen elvilágiasultnak és benső kegyesség nélkülinek találták. Ennek a világiasságnak megszüntetése, a kegyes indulatoknak minden téren: istentiszteleten, gyűléseken, magaviseletben való diadalra juttatása lett a főcél. A püspökök és esperesek, a generalis és partialis synodusok — szerintők — csakis az adminisztrációval foglalkoznak, de a benső keresztyén élet megelevenítésére mit sem tesznek. Az az egyházi fegyelem, melyet a püspök s esperesek gyakorolnak, nem az igazi. Írásellenes zsarnokság az, ha az alattuk levő lelkipásztorokat kínzás és börtönbüntetéssel akarják a kegyes élet és jámborság útjára vezetni, vagy ott megtartatni. Általában elhanyagolják a kegyesség forrásait. Keveset foglalkoznak a szentírással, ritkán fordulnak és csak sablonosan könyörgéseikkel az Istenhez; a templomi istentisztelet gépies elvégzésével akarták papi kötelességeiket letudni, de aztán mitsem gondolnak azzal, hogy a hiveket otthon, házaikban is kegyes, vallásos életre szoktassák. Szóval a puritán és independens angoloknál ezen időben megszokott és otthonos igen sok jó mellett, rengeteg arrogantiát és álszenteskedést is magán hordó pietistikus törekvések vezették őket reform vágyaikban, melyeknek megvalósításához az egyház meglevő szervezetének felforgatása és szertartásainak reformálása volt kiszemelt eszközük.

A szövetséges társak egyike, Kecskeméthy Miklós, hazájába visszatérvén, a társulat világboldogító terveit s szándékát elárulta. Erre a tiszáninneri és túli kerületek Debreczenben (1638. szept.) zsinatot tartván, kijelentették, hogy a külföldi tanulókat csak úgy alkalmazzák egyházi szolgálatra, a kimenőket pedig csak úgy bocsátják el, ha magukat írásban kötelezik, hogy «az egyházba régóta bevett sarkalatos keresztyén hitágazatok, szertartások, gyakorlat és a sakramentumokra nézve magánuton s önhatalmulag mások botrányára változtatást vagy újítást» nem tesznek.* Tolnai és társai leginkább ezen két kerületből valók lévén, azért csakis itten találunk ilyen erősebb készülletet ellenük. De hogy az «összesküvés» hire Erdélyben is nyugtalanságot okozott, azt eléggé elárulja a püspöknek, Gelejinek, azon nagy munkája elé irt előszava, mely 1638 szeptember havában hagyta el a sajtót s a fejedelemnek ajánlatván «Præconium Evangeliumi» cz. alatt a lelkipásztorok számára egy a pericopák szerinti prédikációs könyvvel kívánt szolgálni. A mű ajánló levele a lelkipásztori hivatal jellemével, az igehirdetés módjával, de azon kívül egyenesen a magyar viszonyokkal is foglalkozik, midőn röviden elmondja a magyarországi reformatio történetét és aztán igazolja a magyar egyházakban szokásos s meggyökerezett egyházi hivatalokat. Ugyanazon szempontból beszél a püspök, az esperesek jogosultságáról, szükségéről s evangeliumi voltáról, mint a Hodászi Lukács és Tasnádi Mihály idejében Váradon (1610) készített «Assertiones orthodoxæ de potestate ecclesiastica». Lehetetlen félreismerni a czélatot, melylyel az újítók szándékai

* U. o. 171. l.

ellen a régi, meglevő alapokat védelmezi, igazolja már jó előre, mielőtt azok tényleg támadtattak volna.

Tolnai János már az 1638. évben hazajött és elsőben is egy körutat tett Magyarországi keleti részében, a Tisza-vidéken s Erdélyben, hogy egyfelől tájékozódjék a teendők felől, másfelől, hogy a róla elterjedt rossz híreket megczáfolja, magát a valóságban, eszméinek megnyilatkozását életében bemutassa, elvtársait összeszedje s főleg a világi elemet magának megnyerje. Különösen az utóbbi sikerült neki.¹ «Angyali kegyességnek és szentségnek ábrázatában mutatá fel magát», «Öltözködésében, szokásaiban, tartásában, szavaiban, kifejezéseiben, hosszadalmas könyörgéseiben, a rendes lelkészekre nem ritkán felerőszakolt, föllengzve emléből mondott, már rég betanult szekeres prédikációiban, maga volt a megtestesült kegyesség».

A világiak előtt folyton a papok hanyagságáról, restségéről, rendetlen életéről beszélt s azoknak világi szorgoskodását keményen megrovogatta.² «Nagy szána-kozással siránkozáék az egyház zürzavarán: rá hosszú könyörgései, mindenhol tartott házi tanításai, szemeknek forgatag jártatása, kezeinek terjengetése által csodálandóvá tette magát». «Ő nem csodálkozik, — mondá ottan-ottan — hogy a magyar nép a vétekben annyira elmerült, miután látja az egyházi szolgák gondatlanságát s romlott erkölceit.» És csakugyan, midőn Tolnai János a fejedelem által a sárospataki iskola igazgatójává neveztetett ki és az iskola egyházi előljárói előbb reversalist akartak tőle venni, Tolnai az iskolának zemplévidéki

¹ U. o. 174. l.

² U. o. 175. l.

világi patronusaiban már védőkre talált.* «Tolnai azért puritán — magyarázza az ellenkező esperes és papoknak a zempléni alispán, — mert tisztább életet kíván élni.» Szemőkre veté az akadékoskodóknak, hogy ők Tolnai és társai ellen azért viseltetnek gyűlöléssel, mert ezek «magukat egészen Istennek szentelték, ellenben ők magok a világi dolgokban forgolódván, hivatalukban kelleténél restebbül forgolódnak».

Tolnai Jánost a fejedelem kegye a sárospataki iskola élére állítván, a puritánok úgy tekintették ügyüket, mint nyertest, melynek teljes diadala csak idő kérdése. Épén azért el is bizták magukat és saját jótetszésükből sok oly dolgot kezdeményeztek, melyeknek az egyházi felsőség rendeletéből lehetett volna csak történniök. Számos jó szándék és nemes törekvés volt ugyan bennük, de oly formában nyilatkozott meg, mely közfelháborodást keltett ellenök. P. o. a nemzeti nyelvnek hangoztatása, az erre való nagyobb súlyfektetés kívánalma dolgában oly elvet mondottak ki, mely csak két század mulva öltött testet. A protestáns szabadelvűség dolgában is úttörőknek tekinthetők annyiban, hogy lelkiismeretüket holmi megszokott sablonok által nem engedték megkötetni. Igaz ugyan, hogy nem valloták Horatiussal «hanc veniam petimus, damusque vicissim».

A puritanismus fészke Tolnai Jánossal, tehát Sárospatakon, azaz a tiszáninneni vidéken volt. Úgy tetszik, mintha Geleji őt Erdélytől távol óhajtotta volna látni. Ott próbáltatik ki a veszedelem; de a védekezés azért Erdélyben is folyt. «Mert Tolnai Jánosnál — mondja Geleji — nagyobbak is vannak, csakogy azok okosbbak

* U. o. 345. l.

ő nálánál s hallgatnak; lehető, hogy alattomban animálják». ¹ A «nagyobbak», kikre itt Geleji czéloz: Medgyesi Pál és Bisterfeld voltak, kik közül az első nem titkolhatta, hogy a püspöki igazgatással ő is elégedetlen s a kálvini presbyterium felállítása érdekében buzgólkodott; az utóbbi pedig Medgyesi törekvéseivel határozottan rokonszenvezett. ²

A sárospataki puritánusok első ujítása a tankönyvek körül volt. Tolnai a Keckermann logikáját kiküszöbölte s helyette Ramus Péter dialectikáját tanította; a theológiát Amesius szellemében adta elő; a latin nyelvvel kevesebbet törődött s a zsoltárokat is magyarul énekelte, az ifjuság között pietista gyakorlatokat hozott be. Ezenkívül természetesen a püspöki s esperesi tiszt elleni eszméinek igyekezett minél nagyobb elterjedést biztosítani.

Még mielőtt a tiszáninneri vidékeken kitört volna Tolnai ellen a zivatar, Geleji előre igyekezett biztosítani a maga egyházát. Mivel az 1638. évi antipuritánus zsinatról az erdélyieket a tiszavidékiek nem értesítették arra őket meg nem hittak, tehát most az erdélyiek is magukban járnak el. Az 1639 junius 3-ára összehívott marosvásárhelyi zsinaton a rendes folyó ügyeken kívül több oly kánont is hoznak, melyek egyenesen a puritánusok ellen irányulnak. Az Alvinczi-féle latin grammatikának kinyomatása és a Keckermann-féle logikának a particulákban való kötelező használata elrendeltetik.

¹ U. o. 179. l.

² Geleji levele I. Rákóczy Györgyhöz az Uj Magyar Muzeuumban 1859. IX. évf. I. köt,

³ U. o. 1640 szept. 21-ről.

A papoknak meghívásához a senior és püspök beleegyezése szükséges föltételül jelöltetik meg. Az esperes-választásban a püspöknek közvetlen felügyeleti jog adatik. A püspöki hatalom növekedését előmozdítja az is, hogy az egyházi közpénzek kezelésére teljhatalommal ruháztatik fel.¹ Mikor az 1640. évben a Tiszán-innen Tolnai újításai már nagyobb zajt idéztek elő, Geleji azonnal készen van az egyház álláspontjának megállapításával a vitás szertartási kérdésekre nézve is. Az 1640. június 18. gyulafehérvári zsinat ismétli azt a rendelkezést, hogy senki . seniora hire s engedelme nélkül, hivatal mellett is, más eklézsiába ne menjen! Továbbá megállapítja, hogy «Com-mendatoria nélkül senkit sem kell recipiálni se eklézsiában, se oskolában». Majd intézkedik a keresztelés, esketés, temetés és urvacsora szertartásairól s a halálra ítélték végső vigasztalásáról. A keresztelés és esketés szükség esetében templomon kívül is lehet. Az urvacsorai jegyek pedig a szent vendégség után senkinek elfogyasztásra nem adhatók.²

Erdélyben a fontosabb kérdések, melyeket a puritánok feszegettek, már zsinatilag el voltak döntve, mikor a Tizamelléken még vitakoztak azok felett. Legnagyobb bosszúságot azzal okozott Tolnai, hogy a Keckermann logikáját önhatalmulag mellőzte. Tolnai István pataki lelkész, az iskola helyi felügyelője, miután a vakmerő puritanusokkal nem birt, a fejedelemhez fordult. Ez Geleji és a professorok tanácsát is kikérte, kik Tolnai János önkényes eljárását mindnyájan elítélték. Az erdélyi püspök

¹ Révész Imre: Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 1872. 76. l. Benkő Synopsisa.

² U. o. 80—1. l.

Tolnai János eltávolítását ajánlá, mire a fejedelem is hajlandónak mutatkozott.¹

A református egyházban megindult ezen zavar az ellenség, t. i. a r. katolikus- és jezsuita-párt malmára hajtá a vizet, mely kárörömmel mutatott reá a protestantismus gyöngeségére, folytonos újítási vágyára. A jezsuiták azonnal penna hegyére vették és «religiónk gyalázatjára fordították a dolgot, scissióra magyarázván azt». Rákóczy hamarosan közbe lépén, Váradon 1640 novemberében a két Tolnait s a tiszántúli és erdélyi papok közül többeket összehivott s a dolgot alaposan meghányván-vetvén, kijelenté Tolnai Jánosnak, hogy «ha akar hasznosan tanítani a pataki iskolában, mint anyjától, az ecclesiától s pataki ministerektől dependalni: jó; ha hol pedig nem akarja, töltse ki esztendejét s akár hová menjen!»² Tolnai engedelmességet fogadott ugyan, de mert nem bírta megtartani, azért az iskolát odahagyta.

Tolnai Jánosék fellépése azonban nem maradt hatás nélkül. Igazuk volt a tekintetben, hogy a papság meglehetősen elmerült a világi dolgokba. A só valósággal megízeltlenült. Természetesen olyan modorban, mint ők akarták, nehéz és veszedelmes lett volna a javítás; de annyi tény, hogy a létező bajokra a figyelmet felhívták. Az 1641. évi kolozsvári zsinat inkább csak a világi egyének felett gyakorlandó egyházi fegyelem, az egyházkövetés részleteivel foglalkozik, de már a következő évben a Nagy-Enyeden tartott zsinat 20 pontu fegyelmi törvénye alkotott egyenesen a lelkészek és családtagjaik

¹ Sárospataki füzetek 1857—8. 179. l. Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1875. 1388. l.

² U. o. 1443. l.

magaviseletének szabályozására van szánva s abban szigorú pénzbírság, — 3—24 frtig — volt kiszabva az egyes tilalmak ellen vétőkre. Az esperes, a lelkész hivatalos kötelességei, a papok, papnék s gyermekeik s a rektorok magaviselete, ruházata, mulatsága, egyházi jellegükkel meg nem férő foglalkozásaik mind büntetések, bírságok kirovásával szabályoztattak.* A pénzbírság, mint igen érzékenyen sujtó eszköz, alkalmasnak látszott a hivatalosok fogyatkozásainak megjobbítására, azonban a baj mégis mélyebben gyökerezett, sem hogy ilyen eszközökkel meg lehetett volna gyógyítani. Sőt a pénzbírságok még az immoralitas terjesztői is voltak. Ezért már négy év múlva a pénzbírság teljességgel töröltetett.

A puritanus eszmék, bár elég hívei akadtak, mégis nehezen hódítottak a nép conservatív természetébe, mely az egyszer megszokott szertartások megváltoztatásától rendszerint idegenkedni szokott. De azok a gondolatok és javaslatok, melyeket a puritánusok hangoztattak, nem voltak mindannyian elvetendőek. Az erdélyi egyház fejének, a rengeteg gyakorlati képességekkel megáldott Gelejinnek, volt elég érzéke ahhoz, hogy a hasznosokat, a jókat kiválogassa és meghonosítsa, habár a puritánok nyegle túlzásait gyűlölte is. Így ugyancsak az 1642 jun. 29. nagyenyedi zsinat behozta az istentiszteletbe a bibliaolvasást, «a többi református nemzetek szokása szerint», hogy t. i. minden nap délelőtt az imádság után egy ó-testamentomi, délután pedig egy új-testamentomi fejezet, minden magyarázat nélkül, felolvastassék. 1643-ban a marosvásárhelyi zsinat «a francia nótákra írott zsoltárok» éneklését, — egyelőre ugyan-

* Révész Figyelmező 1872. 83. l. Benkő Synopsisa.

csak hétköznapokon — megengedi, a mi által a gráduálnak és általában a szertartásos éneknek az istentiszteletből való eltűnését, szóval az egész szertartás átalakítását indítja meg. A komolyabb egyházas élet fellendítése végett az ifjúság és nép szokásos, vidám, — bár olykor durva — mulatozásait, a farsangolást, a kakaskirály tételt stb. eltiltják, a mivel már az angol puritanizmus komor erkölcsi felfogása kezd előtérbe tolni. Azonban viszont a puritánusokkal szemben a keresztség fontosságát védik, midőn 1642 elrendelték, hogy a ki újszülöttjét 3—4 nap alatt meg nem keresztelteti, minden szentségtől (templom, úrvacsora) eltiltatik. Holott a puritánok a keresztséget szinte feleslegesnek tarták a keresztyén szülék gyermekeivel szemben, mivel «ha a gyökér szent, az ágak is szentek.»¹ Tehát oly tant hirdettek, melyben a socinianusokhoz igen közel estek. Az egyesek önkényes szertartásváltoztatásaival szemben az 1644 enyedi zsinat elrendelte, hogy a ceremóniák egyformájuk legyenek és egy közönséges Agenda irattassék.²

Míg az 1644—45. évi háborúk tartottak, addig az újításokban is némi szünet s az egyház belső bajainál egy kis csönd állott be. Tolnai János, mint az ifjú Rákóczy Zsigmond tábori papja, el volt foglalva és nem tudott eszméi érdekében nagyobb tevékenységet kifejteni. De ugyanazon idő alatt történt a puritanizmus és independentizmus mellett a presbyterianizmus hatalmasabb fellépése és előtérbe nyomulása is, a mely mozgalomban már nem Tolnai János, hanem Medgyesi Pál, a fejedelemasszony udvari papja és Bisterfeld, a

¹ U. o. 1877. 340. l.

² U. o. 1872. 473. s köv. L. Az 1642—44. évi zsinatok

professor, viszik a főbb szerepet,* kiknek tekintélye és érvei előtt maga a hatalmas Geleji is meghajlik.

Az kétségtelen, hogy Medgyesi Pál, mióta a fejedelmi udvarba került (1638), a puritanizmussal rokonszenvezett, Tolnai János ügyének pártfogója volt. Vele sokban egyetértett Bisterfeld, a kinek viszont Rákóczy Zsigmondnál volt nagy befolyása. És így lesz előttünk érthető, hogy míg a fejedelem rajta van, hogy Tolnai állásától elmozdítottassék, addig fia pártfogásába veszi és papjává teszi őt. Azonban Medgyesi nem mindenben osztozott Tolnai nézeteiben, habár egyes szertartási kérdésekben (p. o. az úrvasoránál az «elemek» felemeltetése) a puritanizmusra emlékeztető elveket vallott is. Medgyesi Pál nem volt independes és nem volt puritánus: ő presbyterianus volt, ki a mellett azonban egyes puritán szokásokat igyekezett meghonosítani.

Az independentismus az egyes gyülekezeteket olyan önálló és egymástól független egyházi szerveknek tekintette, melyek ügyeiket úgy az anyagiakban, mint a lelkiekben egymástól függetlenül, végérvényesen, minden felsőbb hatósági beavatkozás nélkül intézik. Az independenseknél csak gyülekezeti hatóságok voltak, de gyülekezeten kívülieket s felettieket el nem ismertek. A gyülekezet ügyeit annak megfelelő szerve, a presbyterium, intézi és ennyiben az independensek tágabb értelemben a presbyterianus egyházalkotmány hívei, de a gyülekezetekből már nagyobb egyháztesteket nem hajlandók felállítani igazgatás, kormányzás és rendtartás céljaira. A presbyterium a gyülekezettel választja, fizeti, utasítja s el is bocsátja a papot, tel-

* Geleji levele I. Rákóczy Györgyhöz 1640 szept. 26. Uj Magyar Múzeum i. h.

jes szabadon. Intézi az anyagi ügyeket, melyekbe semmi hatóságnak, magának a papnak sincs semmi beleszó-lása. A presbyterium gyakorolja az egyházi fegyelmet az egész gyülekezet és így a pap felett is. Intézkedései végérvényesek, ellenök jogorvoslatnak helye nincs. Ilyen independenseknek tartják Tolnait és közelebbi elvtársait, kik a szertartásokban követett s teljesen az angol inde-pendensek mintájára végzendő rendszeres újításaikért puritánusoknak is nevezetnek.

Medgyesi presbyterianismusa másféle. Ő azt óhajtja, hogy az egyházi fegyelem gyakorlása magoknak a hívek-nek, illetőleg ezek választott képviselőinek kezeibe tétes-sék le és ne a papság kollégiumánál legyen. Minden gyülekezetben presbyterium alakítandó, mely egyházi eszközökkel örökdjék a gyülekezeti tagok erkölcsi és val-lásos magaviselete felett. Azonban a gyülekezeti pres-byteriumoknak felállításával a gyülekezetek nem lesznek egymástól és minden felső hatóságtól függetlenek. A gyü-lekezetek kisebb és nagyobb köre felett szükség van ha-tóságokra. Csakhogy ezek ne csupán papokból, hanem egyenesen a gyülekezeti presbyteriumok kiküldött kép-viselőiből álljanak, a gyülekezetek szabadságának, tevé-kenységének oltalmára és ne elnyomására szolgáljanak. A püspöki és seniori hivatal ugyan megmaradhatnak mint emberi rendelkezések, de az isteni eredetű presbye-riumnak hátrányára nem szolgálhatnak. A püspöki név maga egyházainkban nem alkalmas, hanem a süperinten-dens igen, mely nem egyebet, mint állandó, örökös, zsi-nati præsességet jelöl.*

Ha jól szemügyre vesszük Medgyesi álláspontját, azt

* Dialogus politico-ecclesiasticus 109. s köv. l.

fogjuk találni, hogy ő a skót és holland egyházalkotmányokat tartotta szemel előtt és a magyarországit úgy kívánta átalakítani, hogy az egyházmegyei és kerületi kötelek nem kormányzati, hanem csak tanácsadó, intő s figyelmeztető jelleggel birjon. A zsinat határozatai csak annyiban kötelezők, a mennyiben a gyülekezetek elfogadhatónak találják; de nem úgy, mint a képviselők többsége által hozott megállapodások.¹

A presbyteriumok felállítása érdekében folyt küzdelmek, viták és tanácskozások nem állanak előttünk tiszta képben, mivel azok a legnagyobb valószínűség szerint személyes beszélgetésekben tárgyalhattak az irányadó s vezető férfiak, főleg Geleji és Medgyesi, illetőleg Bisterfeld között. De az eszme hovatovább jobban éredett. Mikor Tolnai János és hívei a puritanismus túlhajtott követeléseivel 1646-ban a nyilvánosság elé léptek,² Erdélyben már teljesen el volt egyengetve a presbyteriumok és a diaconatus felállításának útja. Az egyházalkotmány fejlesztése azt az irányt mutatja, hogy az esperesi és püspöki hivatalok fentartásával és a papokból álló zsinat meghagyásával, a gyülekezeteknek nagyobb szabadság engedtetik. A gyülekezetekbe beállítandók voltak a presbyterek, az egyházi fegyelemnek, az egyház községi vagyon kezelésének gyakorlása végett, továbbá a diaconusok, mint a gyülekezeti szegényügy vezetői, kezelői. A magyar és külföldi ref. egyházalkotmány összeolvasztásának ezen szerencsés tervezetéhez vajjon hozzá volt-e kapcsolva a világiaknak a zsinatokba

¹ Isteni és Istenes zsinat. L. ismertetését a Sárospataki füzetek 1857—8. 352—4. l.

² Sárospataki füzetek 1862. 354. l.

való bevezetése is: ezt egyelőre nem tudjuk megmondani.¹

Míg így Erdélyben a presbyteriumok behozatala és felállításának útja szerencsésen előkészítettet, Tolnai Jánosék megmozdultak és a gönczi zsinaton, 1646 jan. 16-án puritanus kívánságaikat, mint egyházi statutumot összefoglalták. Ennek hírére egyszerre felzúdult ellenük a régi rendtartás és gyakorlat pártja és a tokaji (1646 febr. 14) kis zsinaton Tolnai esperesi és lelkészi hivatalától felfüggesztett s ügyének megvizsgálása a már ekkor tervbe vett nagy nemzeti zsinatra halasztatott.²

Az egyháznak békéje egyszerre fel lett dűlva a puritánok túlzásai és háboruja által. A fejedelem a veszély lecsillapítására 1646 jun. 10-re szatmárnémeti városába nemzeti zsinatot hívott össze, melyen a két tiszai kerület s az erdélyi egyház jelentek meg. A zsinat elnöke épen Geleji István, az erdélyi püspök lett.

A szatmárnémeti zsinattal a presbyterianismus ügye kiesett a tisztán egyházi természetű kérdések köréből. A fejedelmi beavatkozás nem csak az egyház főpatronusának, hanem egyszersmind a monarchának beavatkozása is volt. Így lett az egyházkormányi és autonóm úton eligazítandó ügyből egyházpolitikai kérdés, mely a fejedelmet, mint olyat, tanácsurait s végül az állami törvényhozást is foglalkoztatta.

¹ Geleji nyilatkozataiból kitetszik, hogy ő a tényleg meglévő egyházi szervezet fentartásával akarta befogadni a presbyteriumokat, mint helyi igazgatási egyházszerveket. Medgyesi a Dialogusban említi ugyan, hogy a presbyteriumok követeket küldenek a zsinatra, azonban ez csak mint ismertetés tekintendő, Geleji ezt aligha fogadta el.

² Sárospataki füzetek. 1862. 354. l.

A presbyterianus eszmék fejlődési útja nyomát követve bátran állíthatni, hogy a fejedelmi beavatkozás nélkül átalakították volna az erdélyi református anya-szentegyház hierarchikus egyházalkotmányát demokratikus szellemben, vagyis zsinat-presbyterivé tették volna, mielőtt az anyaországbeli testvérek egyházi szervezete a legcsekélyebb változást is szenvedett volna. A szatmárnémeti zsinatot megelőző erdélyi mozgalmak s az enyedi zsinat határozatai kétségtelenné teszik ezt. Azonban, mint Geleji mondja: «Nagyságos fejedelmünk előtt a presbyterium felállítása nálunk nemcsak nehéznek, de lehetetlennek látszott.»* És ez döntött az egyházkormányzati kérdésekben.

A szatmárnémeti zsinat után, akár a Geleji-féle kánonok létrejöttét, akár az ezzel összefüggésben jelentkező presbyterianus mozgalmakat nézzük, kerek tizenöt esztendő leforgása alatt ez az ügy állandóan egyházpolitikai természetű marad. Az öreg Rákóczy György aggságoskodása, az ifjabb Rákóczy György üldözésekre hajlandó ellenszenvé, Barcsay Ákosnak politikai tekintetek által vezetett pártoló magatartása, végül Kemény János és Apafy Mihály békéltető törekvései: ezek egyike sem egyházi, hanem egyenesen egyházpolitikai szempontból nézte és tárgyalta a presbyterianismus ügyét.

Már láttuk az egyház külső eseményeinek ismertetésénél, hogy az államfők minő álláspontot foglaltak el ebben az ügyben és láttuk, hogy ezen állásfoglalás természetéhez képest mikép nyomatik el, majd miképen emelkedik fel s jut uralomra s végül miképen szorítatik ismét vissza a presbyterianismus. Ez eszmének külső tör-

* Geleji a szatmárnémeti zsinat végzéseinek előszavában.

ténete inkább Erdélyben jár nagyobb hullámcsapásokkal, hol maga az eszme belső fejlődése aránylag kevés nyomot hagyott maga után. Az alatt az idő alatt, míg II. Rákóczy György szinte tűzzel, vassal üldözi az independensnek vélt presbyterianusokat, bizonyára Erdélyben aligha lehetett volna bármit is tenni az eszme fejlődésére. A mi e tekintetben történik, az öreg fejedelemszony birtokain, Sárospatakon és környékén, Lórántffy Zsuzsánna és ifjabb fia, herceg Rákóczy Zsigmond pártfogása és védelme alatt jött létre. Medgyesi Pálnak, a nagy presbyteres apostolnak művei ezek, melyeket a presbyteriumok érdekében írt: a «Dialogus politico-ecclesiasticus», a «Rövid tanítás a presbyteriumrób és az «Isteni és istenes zsinat». A presbyterianusoknak Barcsay Ákos idejében bekövetkezett diadala mutatja, hogy Medgyesi művei Erdélyre sem voltak hatás nélkül.

Barcsay rövid uralkodása alatt sikerült a presbyterianusoknak teljesen fölülkerekedni és a püspökös igazgatást teljesen szétrobbantani. A visszahatás, mely fellépésük nyomában mutatkozik, még hevesebb, mint a püspökösöknek erőszakossága volt. A nagy visszaható erő arról tesz tanubizonyosságot, hogy a presbyteres eszmék teljesen átmegegyezték az egyháziak lelkét és csak a fejedelem és a világi hatóságok hatalma tartotta azokat eddig zár alatt. De viszont ennek a heves visszahatásnak a nyomában annyi féktelenség, annyi rombolás mutatkozott, hogy a vezetőkön kívül még a mérsékeltebb elemek is megsokalták és visszaszorítását az egyház érdekében szükségesnek vélték. Kemény János, maga is «püspökös protestáns», újból megszilárdította a régi egyházigazgatást. De azért az 1661. április 31-diki marosvásárhelyi zsinaton már nyoma van annak, hogy a régi püspökös rendszer nem oly merev

többé, mint a két Rákóczy alatt volt. A zsinat 4. számú határozata* azt rendeli ugyan, hogy a «prebyterianismusból származott egyenetlenség eltöröltessék és legyen egyformán az ecclesiái igazgatás»; de nyomban hozzá teszi: «csak hogy nem mások elnyomattatásokkal, megfojtásokkal, gyalázatokkal». Eme határozatban benne foglaltatik a presbyterianismusnak, mint egyházalkotmányi rendszernek gyakorlati elvetése, de egyszersmind föltalálható ugyanannak, mint eszmének elismertetése. Kétségtelenül az idők változásának és a közfelfogás módosulásának nyomait kell eme végzésben látnunk.

Apafy fejedelemsége idejében a világiaknak mind nagyobb és nagyobb befolyása az egyházi ügyekben a papság visszaszorítását és ezeknek a presbyterianus eszmék felé hajlását eszközölte. Az eddigi súlyos püspöki kormányzat azonban, bár a papságra nézve legalább annyi vigasztalással járt, hogy tőlök kerül ki, az ő megbízásukon épül fel, erejéből fokozatosan veszít a küriarchicus szellem javára. A fejedelem és tanácsosai lesznek az egyháznak legfőbb igazgató testülete, mely a generalis szent synodust a maga fenhatósága alá hajtja. A papság ezen új, nagyon is aristokratikus kormányzattal szemben, a nép s a presbyteriumok felé veté tekintetét, hogy azokban találja meg kellő támaszát a világi urak pápasága ellen. A presbyterianismus eszméi oly erős gyökeret vernek a papság kebelében, hogy 1668-ban a «püspökös» Veresmarty Gáspárnak, a «presbyteres» Kovásznai Pétert választják utódjává az erdélyi püspöki székre.

Kovásznai Péter puritanus és presbyterianus törekvéseiért 1655-ben váradi papságából letéttetett, sőt fogsá-

* Bod Péter Polikarpus 96. l.

got is szenvedett. II. Rákóczy György erős reversalis mellett bocsátotta szabadon és a tiszántúli egyházkerület is csak így fogadta be újból kebelébe s bocsátotta be ismét a váradai parochiába. Nevét már ezen szenvedése és ezek a körülmények is általánosan ismertté s a presbyteresek körében rokonszenvessé tették. Azután nagy érdemeket szerzett az ú. n. váradai biblia kinyomatása, majd megmentése körül. Ő volt, a ki a nyomtatásra felügyelt; ő volt a ki 1660-ban a várfeladási szerződésben biztosította a nyomda és nyomtatványok szabad elszállítását. Mikor a nyomdát Váradról Kolozsvárra költöztette, itt is az ő felügyelete alatt fejeztetett be a nyomtatás. Nagy tekintélyben álló jeles férfiú volt tehát, a ki reversalia után felhagyott ugyan presbyterianus eszméi terjesztésével, de szívében sohasem szakított azokkal. Ezt jól tudta az erdélyi papság is. És bár még csak nyolcz év óta volt Kovásznai Erdélyben, az enyedi zsinat, melyen a fejedelem képviselőjében a kollégium két kurátora: Bethlen János és Bánffy Zsigmond voltak jelen, nagy lelkesedéssel «közönséges akaratból» püspökké választotta. A zsinat bizonyára nemcsak a jeles férfiút, hanem a szívében presbyterianus papot is nézte benne, mint a kitől az egyházalkotmány reformját is remélte. Kovásznai érzelmeiben nem is csalódott. A püspökséget nem is akarta elfogadni s abban «kedve ellen» erősített meg. E mellett «oly conditióval vette fel a püspökséget, sok maga mentegetéte után, hogy attól esztendő mulva, ha maga fogja kívánni, elbocsátassék».* Nem nehéz fölismernünk ebben a «conditióban» Kovásznainak presbyteres felfogását, mely a püspökséget ideiglenes elnökségnek tekinti, a minő el-

* U. o. 99. l.

nökség a külföldi holland és skót református testvérek-nél is szokásban van. Maga Kovásznai is azt írja — bár más ügyben — Teleki Mihálynak, hogy a püspökség őt meg nem változtatta, — marad a ki volt.*

Alig hunyta be szemeit Veresmarty Gáspár és vele majdnem egy időben a püspöki igazgatás másik nagy oszlopa, Dadai János küköllői esperes: a presbyterianismus fellépésének több jelenségét tapasztalhatjuk. Kovásznai püspökké választása mellett ott látjuk, hogy Dadainak is a presbyteres Szentiváni János, vámosgálfalvi pap lesz utódja, kinek első gondja is az, hogy a presbyteriumok szervezését megindítsa. Mindjárt esperessége első évében, 1668-ban, saját gyülekezetében állit fel presbyteriumot. «Mivel a nemesi rend — úgy mond — szereti, javalja: azt mondja; de ajogván a sokféle vallású derisoroktól, nem vevé fel most elsőbben, jövendőre igérvén magát, azért a szegény paraszti rend közül választanak hét egyházi szolgálkat». A mint saját egyházával rendben volt, esperesi hatalmát és befolyását felhasználva, egyházmegeje papságát is hasonló eljárásra igyekezett rá venni. A Kovásznait megválasztó és őt is esperességebe beiktató enyedi zsinatról hazatérve, sorra járta megejeje gyülekezeteit s buzdította a világi uraktól félo papjait. Majd hogy annál inkább neki biztassa őket: 1668 novemberében a maga egyházközségébe hívta össze a partialis synodust és itt a kész intézményeken mutatta be az eredményt, a mit presbyteriumával az egyházigazgatás és egyház fegyelem terén, rendszeres catechisatiójával pedig az ifjak s öregek öntudatos református hite kifejlesztésében elért. A példa minden rábeszélésnél job-

* Protestáns Közlöny 1891. 22 l.

ban hatott. A következő 1669. év novemberében tartott partiális zsinat alkalmával a küüllői egyházmegyének 30 egyházközségéből már 26-ban volt presbyterium és a rendszeres catechisatio is be volt azokba vezetve.¹

Hogy a küüllői egyházmegyén kívül a többiek, vagy legalább közülök egyik-másik, merészkedett-e a reformok ezen útjára lépni: adatok hiányában nem tudjuk megmondani. Az bizonyos, hogy a presbyteres Kovásznai nem gördített akadályokat a presbyterium ok felállítása elé. De annál inkább akadtak mások, papok és még inkább világiak, a kiket a fenti eredmények megdöbbsentettek. Az egész egyház, maga a papság is, két táborra szakadt. «Episcapalis» és «presbyteriális» lett a pártok jelszava, melyeknek hangoztatásával támadtak egymás ellen «az együgyű hallgatók nagy botránczására».

A vitatkozások és czivódások mindjobbán elmérgesítésén a kedélyeket, Apafy fejedelem 1671 október 3-ára összehívja Fehérvárra «mindkét statusban levő igaz vallásunkat promoteálni tiszta szívből igyekvő megért elméket a *presbyteriumnak megrázogatására.*»² Ez a gyűlés az első ismert főconsistoriumi ülés, melylyel az erdélyi református anyaszentegyház reá lépett arra az útra, melyet az Approbaták kijelöltek volt, s a melyen kétszáz esztendőn keresztül meg is maradt.

Az első főconsistoriumi gyűlés párhuzamosan tartatott a generális synodussal. Amott a világi urak, itt pedig a pa-

¹ A küüllői egyházmegye 1668-ban kezdett 2-ik protocolluma, melybe a protocollumot kezdő s a presbyteriumokat felállító Szentiváni János jegyezte fel az illető adatokat.

² Protestáns Közlöny 1883. 244. l., 1894. 293. l. 1893. 182. l.

pok voltak jelen. Minthogy a fejedelem célja a presbyterianusok «leültetése» volt, a zsinat többségét pedig presbyterianusnak lehet tartanunk: azért a két párhuzamos gyűlés mintegy farkasszemet nézett egymással és több pontban eltérő álláspontot foglalt el. Az ellentétekről és a gyűlés lefolyásáról itt nem fogunk szólni. Csak azt említjük meg, a mi a presbyterianismusra vonatkozik. A presbyterianusok elleni küzdelemre a világi urak jól felszerelve jelentek meg. Teleki Mihály, a fejedelem mindenható minisztere, szántai Pócs István huszti paptól szerzett részletesebb információt a presbyterianismusról s módjában volt úgy az ellenesek, mint a pártolók álláspontjával megismerkedni. Paræus és Csulai írásai egyfelől, Medgyesi és Tolnai Jánosnak Voëtius Gisbert utrechti tanárral folytatott levelezései másfelől adták a kellő tájékoztatást. A végeredmény az volt, hogy a világiak a presbyterianusok ellen foglaltak állást.¹

Apafy fejedelem a generális zsinathoz írt levelében megemlítve az egyházban kitört vizsályt, kijelenté, hogy «a mely kánonokat keresztyéni ecclesiák és azok gondviselői csináltak, azokat minden részben megtartsák sub pœna perpetuse depositionis; senki egyik a másikat mocskos szóval ne illesse sub eadem poena, egymás ellen ne predikáljanak, sőt a kétfelé szakadást importáló kétfelé nézetésekről is le tegyenek, hanem a Christusban egymás szeretetével éljenek».² A fejedelmi irat által keltett félreértések eloszlatása után a generális zsinat ki is mondotta, «hogy afféle Presbyterianus, Episcopalis nevezgetés, a mely különözésre és szakadásra nyit utat, ne hal-

¹ U. o. 1893. 182—3. l.

² A széki egyházmegyének 1622-ben kezdődő jegyzőkönyvéből.

lattassék az Ecclesiában; hanem mindnyájan az egyességet s egyenességet kövessék, mint azon egy Krisztus tagjai szeretettel».*

Ezen generalis zsinat és főconsistorium után nem is adott többé sok gondot az egyház vezetőinek a presbyterianismus. Az egyházi főhatalom a főconsistorium kezébe kerülvén, nem is volt többé tanácsos a presbyterium feszegetése. Itt-ott hangzik még egy-két évtized után is az «episcopalis» és «presbyterialis» jelszó; de csak mint elszigetelt jelenség. Egyszer-kétszer találkozunk independenskedő atyafiakkal; azonban ezek is már nem annyira independens elvűek, mint engedetlenkedő, rakonczátlan egyének, kik hetvenkedésökben ki-ki találták ejteni szájukon, hogy ők sem seniorral, sem püspökkel, sem partiálissal, sem generálissal nem gondolnak. Rendesen meg is bánták hányavetiségöket. Megbüntetésükkel nem egyházjogi elv sújtatott, hanem az egyházi jó rend szilárdított meg. De azért a presbyterianus mozgalom még sem tűnt el nyom nélkül. A XVIII. század elején egész anyaszentegyházunkban felállított gyülekezeti consistoriumok a presbyterianismus eredményei.

* Bod Péter Polikarpus 103. l. Hist. Ecclesiastica Hung. II. 407. l.

9. Az egyházalkotmány átalakulása.

A presbyterianismus támadása erősen megrázta a ref. egyház hierarchicus alkotmányát. A Geleji-féle kánonok ugyan látszólag azt mutatják, hogy a papuralom hívei győztesen kerültek ki a nagy alkotmányjogi harczból. Sőt abban állítólag nem hiányoznak az olyan elvek sem, a melyek egyenesen a püspökös igazgatás erejének fokozódására engednek következtetést*: de ez csak csalódás, mely a betű téves értelmezésén, és a tényekben nyilvánuló magyarázat figyelmen kívül hagyásán alapul. Maguk a kánonok is egy oly tényező hatása alatt alkotottak meg, a milyen eddig az egyházalkotmányban ismeretlen volt és a mely tényezőnek nagy hatalma a 99-ik kánonban kifejezésre is jut. E tényező: a világiak.

A presbyterianusok voltak azok, a kik először han-

* Kovács Albert: Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira. Budapest, 1878. I. kötet 173—80., 194—6. l. Szerző a magyar prot. egyházalkotmány ismertetésénél rendszerint csak azokat a nagyobb kánongyűjteményeket veszi figyelembe, a melyek az egyes egyházak megszilárdulása idejében végrehajtott codificatio eredményei. Azonban ha ezen nagyobb gyűjteményeket összehasonlítjuk az ezek szerkesztésekor felhasznált régebbi, kisebb kánonokkal, úgy fogjuk találni, hogy semmi új dolog nincs bennök. Így p. o. az erdélyi ref. püspök hatalmának sokkal erőteljesebb nyilatkozataira találunk az 1646 előtti zsinati végzésekből, mint a Geleji-féle kánonokban.

goztatták a világiak jogait s helyet követeltek számukra az egyházigazgatásban. Az ő mozgalmuk hozta be a világi elemet az erdélyi egyház kormányzatába is. De nem olyan alakban, mint ők óhajtották. A helyi gyűlekezetek túlsúlya és ezekben a világi presbyterek hatósága helyett a központi kormányzás erejének növekedése és e központban épen a presbyteriumok ellen irányuló világi befolyás érvényesülése, diadala következett be.

Az Approbátákban a világi uraknak: a «magok religióján levő fő magistratusoknak és patronusoknak» egyházkormányzati befolyás biztosított és a kollégiumok élére, azoknak «mind külső és belső állapotjára» felügyelő egyházi és világi «bizonyos főinspectorok» rendeltettek, (p. I. t. I. art. 3.; tit. 10., art. 2.) II. Rákóczy György uralkodása alatt tényleg látjuk is, hogy a kánon daczára, a papi hatalom, a püspöki jogkör sokat veszít; de annál többet nyernek az orthodoxus fejedelem, ennek tanácsurai, a magistratusok és patronusok. Csulai már felényi hatalommal sem rendelkezett, mint nagy elődje. Utódai pedig még kevesebbel, mint ő.

A főmagistrátusok és patronusok számára az Approbátákban biztosított jog csak ideiglenes és alkalmi természetű volt, ha t. i. a papság az egyház igazgatása és szertartásai kérdésében, mint «az hallgatókkal és külső rendekkel köz-, avagy azokra is nézendő dolgokban» akarna «reformálni». Tehát ezen törvénykönyv a világiak számára nem biztosított állandó befolyást az egyház ügyeire, kebelükből nem szervezett állandó egyházkormányzati szervet. De mégis megadta a módot arra, hogy ők legyenek az egyház legfőbb hatósága. A kollégiumok számára rendelt gondnokság pedig megmutatta a formát, a melyben ezt a hatóságot majd szervezni is lehet.

A Barcsay alatt uralomra jutott, de Kemény János által újból visszaszorított presbyterianismus Apafy idejében újból emelgetvén fejét, alkalmat szolgáltatott a fejedelemnek, hogy az általuk feszegetett alkotmányi és szertartási kérdések rendezésére összehívja a világi urakat és az egyház vezetőit. Ez a fejevári gyűlés, melyben a két státus, t. i. az egyházi és világi, külön ülésezett, igen nagy fontosságú a református egyház alkotmánya történetében. A világi uraknak ezen összegyülekezése tulajdonképen nem egyéb, mint az első teljes egyházi főtanács (supremum consistorium plenum), melynek élén maga a fejedelem áll, és pedig még ez alkalommal egyenesen fejedelmi minőségében.*

A generális zsinat, a mennyire tehette, védelmezte a maga jogait. A fejedelmi kívánságok, melyek az urak gyűléséből küldettek át a zsinathoz, a zsinat határozatai alapján lettek «constitutiókká». Az ismételt jegyzékváltás mutatja, hogy Apafy s vele együtt az urak is, szinte reá akarták kényszeríteni a zsinatra a maguk akarátát. Az egyházi rendnek eddigi jogaira való hivatkozása mentette meg a zsinatot attól, hogy a fejedelmi hatalomnak az egyház beléletebe való benyulása érvényesüljön, — és eszközölte, hogy a világi urakat is a rendelkezés teréről

* Salamon József: De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transsilvania Commentatio. Kolozsvár, 1840. 126—31. I. Dósa Elek: Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana. Pest, 1863. 23—8. I. Mindkét szerző mellőzi a supremum consistorium plenum megalakulásának történetét s magát az 1682-ben felállított állandó főtanácsot is hiányosan ismerteti. Ez különben munkájok céljából folyik, melynél fogva nem történetet akartak adni, hanem a tényleges jogállapotot ismertetni.

az együttes tanácskozás és közös megállapodásban nyilvánuló végzés alkotás útjára visszaterelje.

Bár első ízben történt még, hogy a világiak gyűlése érintkezésbe lépett a generális synodussal, de már ekkor is kitűnt, hogy ennek az érintkezésnek gyakoribbá válta esetén a papság tekintélye és hatalma alá fog szállani s a világiak lesznek az egyház kormányzói. A coccejanismus ügyében tartott (1673 jun. 16.) radnóti gyűlés már a dogmatikai kérdésekben is meghátrálásra szorította a papságot, melynek megadta ugyan a ténykérdés feletti ítélkezés jogát, de a bűnösség mértékének, illetőleg a büntetés kiszabásának megállapítása a világi urak kezébe került. A papság már ez alkalommal teljes vereséget szenvedett.*

Mindkét gyűlés Kovásznai Péter püspöksége idejében történt és az eredményekre nézve nagy befolyással volt Kovásznai magatartása, ki mint presbyterianus, nem igen tette ki magát a papság hierarchikus igényeinek megvédelmezéseért, miután elvileg úgysis ellensége volt ezeknek. Sőt az utóbbi gyűlésen, a coccejanismus kérdésénél, ő maga is inkább az urak pártjához szított, mint a kik nem látták oly sötétnek a coccejanusok vétékét s azért ezeket lehetőleg megmenteni igyekeztek a scholasticusok theologiai dühétől.

A világi urak, kik közül az Approbáták rendelkezése értelmében, a kollégiumok mellé kurátorok állítottak, a kollégiumok kormányzása terén még jobban visszaszorították az egyháziakat. A kollégium még Geleji idejében a püspök legfőbb felügyelete alatt állott. Vagyonat is ő

* Zoványi Jenő: A Coccejanismus története. Budapest, 1890. 131—3. l.

kezelte. De Apafy uralkodása alatt a kollégium és generális zsinat között úgyszólván minden összeköttetés megszakadt. A püspököt az Approbáták meghagyták a kollégium felügyelői tisztében, csakogy Veresmarti Gáspár már *választás* útján jutott be a gondnokságba. Kovásznai és Tiszabetsi foglalkoznak ugyan a kollégiumi ügyekkel, de nem kurátori minőségben. A kollégiumok szinte függetlenek lettek a szent generálistól és csak kurátoraiknak engedelmeskedtek. Ügyeiket a fejedelem, tanácsurai és a kollégiumi világi kurátorok igazgatták. Ez a függetlenségi hajlam odáig ment, hogy a professorok a püspök és esperesek tudta s megkérdése nélkül bocsátották ki deákjaikat papságra. Az 1674. évi enyedi zsinat egyfelől megkivánja azt, hogy az udvari, vagy rendes papságra menő deákok mutassák be a professorok consensusát a püspöknek és esperesnek, de más oldalról azt is elrendeli, hogy «a mig rendes, köteles, jó életű, tiszta tudományú ministerek találtnak, addig az ő megvettetésekkel deákok a papságra fel ne vétessenek». A kollégiumi kurátorok és a papság között már oly erős volt az ellentét, hogy az 1678-iki marosvásárhelyi zsinat megtiltja a püspöknek, hogy az enyedi kollégium leveleit a kurátorok kezébe bocsássa. Az egyházi rend jogait erélyesen védő Tofeus pedig még csak gondolni sem akart a kollégium ügyeivel, ha már egyszer a papokat annak felügyeletéből és igazgatásából kiszorították a világi kurátorok.

Az egyháziak és a világiak közötti ellentét mellett még egy körülmény hatott zavarólag az alkotmányi kérdések tisztázására, t. i. a fejedelemnek önkénykedésekre hajlandó természete, melynél fogva, nem számolva azzal, hogy ő mint fejedelem, egészen más szerepet tölt

be, és mást mint az egyház fő pátrónusa, — elég gyakran fejedelmi hatalmával kívánt befolyni az egyház ügyeinek rendezésébe. Az ebből származható veszedelem, valamint az egyházi és világi elem kibékítésének szüksége, teremtette aztán meg az első állandó egyházi főtanácsot, mely az 1682. évi nagyenyedi gyűlésen, hol a generális zsinat és a világi urak ismét összegyűltek, megalkottattott.

Az 1682. évi enyedi gyűlés, mely tulajdonképen az egész egyház papi és világi képviselőinek közös ülése, tehát egy teljes főconsistorium volt, a kollégiumi gondnokság intézményéből kiindulva, egy vegyes kurátorátust állított fel egyháziakból és világiakból az egyházi és iskolai ügyek legfőbb vezetésére. A tíz tagból álló és a paritás elvei alapján összeszerkesztett kurátorátus teendőit a nevezett gyűlés 7. számú végzése 5 pontban foglalja össze. Ezek szerint az újonnan felállított kurátorátus kötelessége, hogy 1. az eklézsiák és kollégiumok javait, jószágait és akárminemű jövedelmeit hitelesen vegyék kézhez; 2. teyenenek azokról az eklézsiák és kollégiumok hasznára szolgáló jó dispositiót; 3. rendeljenek az eklézsiáknak, kollégiumoknak és jószágoknak is javára s emlékezetes hasznára szolgáló vicze-kurátorokat és tisztartókat, kik által a dolgokat és jókat is folytassák és procuráltassák emlékezetes haszonnal; 4. az eklézsiáknak kívántató segítséget és a kollégiumok mind építésbeli, mind pedig az ifjúság rendes correctióját és instructióját szép renddel disponálják s procurálják; 5. holott pedig occurralhatnak vagy az eklézsiák, vagy a kollégiumok, vagy pedig a megírt ecclesiasticum bonumok iránt holmi difficultások, mely feljebb való inspectió vagy judicium discretióját kívánhatják, azokat ő kegyelmek együtt számbavevén, cum necessariis eorundem

requisitis, a jövő országgyűlésének alkalmosságakor, a mi Kegyelmes Urunk ő Nagysága és vallásunkon levő státusok eleiben reportálják és ezekről kiváratató dispositiót sollicitáljanak. Ez után is pedig a derekasb difficultások iránt ehhez tartsák magokat.*

Ezzel az utasítással és munkakörrel ellátva indult meg az állandó főconsistorium működése az egyházban. Tünyomólag anyagi kérdésekről van ugyan szó az utasításban, de az anyagi ügyek rendezése mégis csak oly természetű, mely kormányzati teendőkkel is jár. Valóban a főconsistorium már az első pillanattól fogva kormányzó egyházi hatósággá lett. Megmaradt ugyan a generális zsinat hatásköre a tisztán egyházinak tartott ügyekben ; de ezektől eltekintve, minden másban ott van a főconsistorium keze. A két főconsistorium, t. i. az állandó és teljes közül az előbbi még ekkor csak úgy tűnik fel, mint az utóbbinak végrehajtó közege. A fejedelem és tanácsurainak tekintélye mellett a tíz tagból álló állandó főtanács, vagyis gondnakság, nem is lehetett nagyobb hatáskörű. De mert az állandó főtanács ezen másodrendű szerepe főleg a fejedelem főpatronusságától függött : ennek megszűntével már meg volt adva a lehetőség, hogy első helyre emelkedjék. Ha tagjai a legtekintélyesebb hitsorsosokból állítatnak össze: akkor az állandó főtanács vezetője a teljes főtanácsnak is és ezt egyszerűen a maga tevékenysége nyomatékosabbá tétele végett használja fel és nem utasítások kérése végett kérdezi meg.

* L. Papp Miklós: Történeti lapok 1874. 413—4. l. Jakab Elek közlése után. A szöveg igen rosszul van visszaadva a helytelen olvasás miatt. A határozatok eredetije a Bethlen-kollégium levéltárában.

Jellemző dolog, hogy az első állandó főconsistorium meghatározott számú (10) tagokból és a paritás elve alapján szerveztetett. Oly elv mind a kettő, a mely nagy jelentőséggel bír, igen szükséges a gyakorlatban, de a melyről később megfeledeztek. A világi urak ebben az időben sokkal jobban ismerték a vallás tanait, az egyház ügyeit, mint manapság. Állandóan foglalkoztak azokkal és nem csak ötletszerűleg. Hanem azért kétségtelen, hogy a benső egyháziasság, a gyülekezeti élet, az ezek akadályozására vagy emelésére szolgáló tényezőket még sem ismerték olyan alaposan, a közvetlen gyakorlat és tapasztalat alapján, mint az egyháziak. Ez a körülmény az, a mely indokoltá, sőt nélkülözhetetlenné teszi a paritás életbeléptetését. Egyházunk vezetői, minden külön teoriák nélkül, helyes érzékük és tapintatuk által vezetve, reá jöttek ezen elemi követelményre és meg is tartották mindaddig, míg a gubernium rendelkező, parancsoló szelleme az egyházigazgatás természetét ferde irányba nem terelte. A tagok határozott számának megállapítása is igen bölcs rendelkezés volt. A teljes főtanács, a mennyiben tanácskozó, rendelkező hatóság: még lehet határozatlan számból álló. De már a közvetlen igazgatás, a végrehajtások foganatosítása, csakis úgy lehet egészséges, ha az e végből felállított hivatalos szerv önálló s független tagjai határozott számban vannak, tehát nem hullámzó s kiszámíthatatlan tagokból áll. A kormányzás állandóságának s benne a folytonosság megőrzésének egyik kelléke ez.

Mint a gondnokságból álló ezen állandó főconsistorium utasításának 5-ik pontjából látható: a teljes főconsistorium, mely még ugyan ebben az időben nem ezen a néven nevezetik, hanem mint politico-ecclesiastico con-

gregatio jó elő, fentartotta magának azokat a dolgokat, «melyek feljebb való inspectio, vagy iudicium discretióját kívánhatják.» így látjuk, hogy épen ezen enyedi főtanácsülés foglalkozott a kollégiumnak Gyulafehérvárra való visszatelepítésével, a fehérvári, enyedi, kolozsvári kollégiumok igazgatásának módjával, a Gilányi-hagyaték megosztásával, az ecclesiasticus fundusok természetével, az egyháziak quartájával, a Bethlen János-féle legátummal, az oláh püspökség ügyével, a deákok viseletével. A fogarasi és kolozsvári teljes főconsistoriumi ülésekben ezen és hasonló természetű tárgyakon kívül előfordul az egyházi nyomdának, a biblia kinyomatásának, a fehérvári és enyedi kollégiumok összeolvasztásának, az egyházi és iskolai tőkék elhelyezésének ügye. Az 1689. évi fogarasi teljes főconsistoriumi ülésen még a heterodoxiával vádolt atyafiak büntetése is előfordul.*

Az egyházigazgatásba tehát a főconsistorium rendszeresen beillesztetik. Bizonyos ügyek, a melyek ecclesiastico-politici természetűeknek neveztetnek, ennek a főconsistoriumnak hatáskörébe tartoznak. Általában véve azt mondhatjuk, hogy a főconsistorium hatósága kiterjed minden tárgyra, melyet a törvények nem szorosabban vett egyházi ügyeknek tekintenek. Ennélfogva tehát kivételnek alóla és a generális zsinathoz tartoznak a lelkészek megvizsgálása, felavatása, ezek rendes fegyelmi ügyei, a dogmaticumok, a házassági biráskodás. De már az ítéletek végrehajtása, mint karhatalmat igénylő ténykedések, a politico-ecclesiastica commissio s a seculare

* Erdélyi Prot. Közlöny 1874 238. l. Zsilinszky M.: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai IV. kötet. Budapest, 1897. 9—18. l.

brachium teendői. Ezért a zsinat által kiszabott ítéletet ezek felülvizsgálhatják és enyhíthetik is, ha túlszigorunak találják.

Elvonva már az egyházigazgatásban előforduló teendők közül azokat, melyek a zsinatéi, fenmaradnak a főconsistorium számára: a kollégiumok összes szellemi és anyagi ügyei, az egyházi vagyon s ennek hováfordítása kérdése, a *ius advocatiæ* s annak esetleges irányítása, a fegyelmi büntetések foganatosítása.

Nincs ugyan és teljesen sohasem volt megvonva a határ a generális zsinat és a főconsistorium teendői között : de már ebben az első korszakban is látszik, hogy a főconsistorium, mely az *Approbaták* előtt hírből sem létezett, felibe kerül a zsinatnak s az egyházigazgatásnak olyannyira első szerve lesz, hogy a generális zsinattal is rendelkezni fog. A kormányzat bifurcatiója nem hoz létre két egyenlő felet, hanem egy felsőbb és egy alantasabb hatóságot teremt. A főconsistorium első szervezkedése még arra mutat, hogy megtalálták a helyes utat, a melyen a netalán felmerülhető ellentéteket ki lehet egyenlíteni. Így p. o. az állandó főtanácsban a paritás, a teljes főtanácsnál pedig a generális zsinatnak és a világi uraknak paralell, vagy többször együttes ülésézése, alkalmas volt arra, hogy az újonnan felállított egyházi szerv egészségesen illesztessék be az egyház testébe. Mint a jövő korszakban látszik: ez a helyes elrendezés hamarosan eltűnt az egyházból. A két főconsistorium közül az állandó maradt fenn s ez aztán, mint az állami főhivatalokat betöltő *ref. egyéneknek*, főuraknak gyűlése, *a ref. egyháznak guberniumává vált.*

D) Egyházi vagyon.

10. A közegeházi vagyon. Gilányi hagyatéék.

Egyházi közvagyonról, hár ilyennek kellett előbb is lenni, Geleji István idejéig határozott tudomásunk nincsen. Hogy a generális ecclesiának közszükségletei voltak, az nyilvánvaló. De, hogy azt honnan fedezték, arról forrásaink hallgatnak. Különbön ezek a szükségletek alig ha rúgtak nagyobb összegre és így vagy a válóperek díjaiból eszközölt levonásokból, vagy pedig collectából fedezték azokat.

Az első nagyobb összeg, mely a generális eklézsia, illetőleg a püspök kezébe került, Bethlen Gábornak a gyulafehérvári kollégium építésére hagyott 6000 frtnyi és a kollégium fentartására rendelt 20,000 frtnyi hagyománya volt. Azonban bár ez az egyház kezelése alá került is, mégis meghatározott rendeltetéssel birt. E 26,000 forint Bethlen István kezeinél maradt, míg a fejedelemségről le nem mondott, azután Rákóczy Györgyhöz jutott, ki az építkezésre szánt részletet a rendeltetés szerint használta fel, a többitől pedig a kollégium fentartási szükségletére kamatot fizetett, míg nem Bethlen István 1636. évi támadása következtében a püspökkel 1638-ban el nem számolt s a generális eklézsziát részint készpénzben, részint birtokban ki nem elégítette.

Azonban Geleji korában az egyháznak több oly kiadá-

sát s költségét látjuk, a melyek arra utalnak, hogy egyesek adakoztak közegyházi célokra is és így a püspök kezénél a kollégiumi tőkéken kívül is voltak pénzek. Geleji korában a generális egyház is küldött alumnusokat a külföldre, kiket ő látott el költséggel. Ezen felül egyes particulákat is segélyezett és pedig, mint az 1639. évi marosvásárhelyi zsinat határozataiból látjuk, egyszerre négyet is, a mi nem csekély költséget igényelt. Hogy honnan vette Geleji ehhez a pénzt, azt ki nem mutathatjuk. Mindenesetre ajándékok, adományok s hagyományokból, mivel az ezen időben már szokásos papi s mesteri collecta fejenkint alig tett ki 15—30 dénárt, mi a zsinati asztaltartás költségére is könnyen felment. Bod Péter a Bethlen Gábor hagyatékára utal, mely az eklézsia közczéljaira is szolgált volna, melyet Geleji «rendes utakon és módokon szaporgatott; hol a Velenczébe, Bécsbe, Lengyelországba kereskedő társaságnak s hol másoknak adta ki». Azonban eltekintve attól, hogy Bethlennek a közegyházi szükségletekre tett hagyományáról nincs tudomásunk, más oldalról lehetetlen, hogy az a legfelebb 21,000 frtnyi összeg, melyet Geleji Rákóczy Györgytől 1638-ig átvett, 11 év alatt 75,000 frtra szaporodhatott volna. Már pedig tanuvallomások adatai készpénzben ennyi összegről és nagy számú arany s ezüst értéktárgyakról tesznek említést.*

Ezen közvagyon a kollégium és az eklézsiák pénze volt együtt. Külön-külön mennyi volt egyiké, vagy másiké, az nem tudható. Így szállott át a vagyon Csulai kezeihez, ki Gezejinek utódja lett s kiről Bod Péter azt írja, hogy «kevesebb gondot tartott az Ecclesiákra, mint

* Bod Polikarpus 88. I. Tört. Tár 1890. 181—2. I.

a maga marad ványaira».¹ Hogy mennyiben indokolt ez ítélet, arról nem szólunk, de tény az, hogy Csulait, mint nagy szerzőt, csereberélőt mutatják a fehérvári káptalan protocollumai és számos hitelezéséről maradtak fenn adatok. Azonban a generális eklézsia soha sem lépett fel panaszszal ellene. Pedig számadásokat kellett vezetnie és a generálisnak még életében és pedig 1659-ben elszámolt.²

Az 1658—60. év reá, valamint az egyházra s iskolákra is igen végzetes volt. A török-tatár pusztítás elől futva menekült és Erdélyen kívül halt meg. Az egyházi és iskolai közvagnak pedig egy részét — Bod szerint — a fejedelmek ragadták el, más részről azonban biztosan állíthatjuk, hogy a török-tatár pusztításnak lett áldozata vagy közvetlenül, vagy pedig úgy, hogy az adósok mentek teljesen tönkre. Csulai özvegye, Tisza Erzsébet, ki Erdélyben maradt, 1661-ben a nála levő egyházi javakat lelkiismeretesen átszolgáltatta a szent generális megbízottjainak.³ Azonban tényleg merültek föl hiányok az elszámolás alkalmával, úgy hogy e miatt fia, ifj. Csulai György és veje Szárászi András 6218 frt 10 dénárral maradtak adósok atyjuk helyett, melyre nézve az egyezés közöttük és az eklézsia között 1676-ban úgy jött létre, hogy az 1659—60. évi veszedelmes időkre tekintettel kerek 4000 firtot követelt az egyház s a többit elengedte.⁴ Az így áthárult adósság felhajtása felől az egyház magát

¹ Bod i. m. 89. l.

² Prot. Közlöny 1886. 414. l.

³ Orsz. levéltár. Kincstári osztály. Gyulafehérvári káptalani levéltár. Prot. Beszerményi 74. l.

⁴ Prot. Közlöny 1886. 414. l.

kötvénnyel és birtokok lekötésével biztosította. Így bátran mondhatjuk, hogy Csulai kezén az egyház vagyónából mi sem veszett el.

Csulai haláláig az egyház és a kollégium tőkéi egyaránt a püspök kezelése és gondviselése alatt állottak. 1659-ben a generális eklézsia számoltatja Csulait, sőt 1664-ben is azt látjuk, hogy az egyház lelkesi tagjai végzik a számadási ügyek rendezését. Azonban az a vagyon, mely a török s tatár pusztításból megmaradt, többé nem került püspöki kezelés alá. A kollégium kurátorai tették reá kezüket és mert a kollégium helyreállítását, felvirágoztatását tekintették a legsürgősebb szükségnek, a legfontosabb egyházi érdekeknek, az összes jövedelmeket ezen célra fordították. A közegyházi szükségletekkel pedig senki sem törődött. A ministerium teljesen elvesztette eddigi tőkéit és jövedelmeit. Úgy, hogy míg korábban ezen közpénztárból nyerték a szegényebb papok fizetéspótlásukat, most már collectából kellett ezen szükségletet fedezni. Az egyház vezetői és a kollégium kurátorai között hosszas vetekedés volt a közvagyon felhasználási módjára nézve s 1669-ben abban állapodtak meg, «hogy a mi eddig elkölt ám legyen, de az ekkori conclusum után ha valamely olyan adósságok bejönnek, azoknak fele az eklézsia számára fordíttassék». Hogy a kurátorok mennyire nem tárták meg az egyezséget, az kitűnik abból is, hogy csak 11 óv után és ekkor is különös céllal kezdenek tudakozódni a felől, hogy «adjunk-e pénzt ki az eklézsia számára és hogy mennyit kellésék adni». Az egyház ilyen körülmények között fordult aztán a collectához.

Még az 1676. évi gyulafehérvári zsinat azon panaszkodott, hogy az eklézsianak nincs semmi készpénze és

hogy ilyenre tegyen szert elhatározta, hogy «egyszer esztendőben publicáltassék mindenütt a közönséges ecclesiái előfordulható szükségekre való adakozás, hadd lehessen a püspöknek kezét valamire vetni, midőn ide s tova valami szükséges expensák kívántatnak». Három év leforgása után azonban az egyház már egy igen tekintélyes vagyonnak jutott birtokába, melynek egyes alkatrészeit még mai napig is élvezi. Ez a vagyon az u. n. Gilányi hagyaték, melyet Tofeus püspök erélye tartott meg az egyháznak.

Berniczházi Gilányi Gergely, I. Rákóczy Györgynek, majd Apafy Mihálynak konyhamestere, miután gyermekei nem voltak, tekintélyes vagyonáról úgy rendelkezett, hogy az unokaocscsére, Hujetner Jakabra, ennek magtalan halála esetében pedig a ref. egyházra szálljon. Első végrendeletében (1658 június 13.) az egyház mellett a kolozsvári és gyulafehérvári kollégiumoknak s a nagyszombati ref. iskolának is hagyományokat rendelt. Második végrendelete, mely 1667 június 27. kelt, csak a generális ekléziáról beszél. Végrendeletei megkészítése alkalmával gondoskodott arról is, hogy nejei — az első végrendelet készítésekor Bodoni Zsuzsánna, a második kelte idejében Apafy Anna — szintén beleegyezzenek abba. Azonban Gilányi, majd Hujetner Jakab magtalan halála után, Gilányiné, Apafy Anna, a fejedelem nővére, reá tette kezét a hagyatékra és egyáltalában figyelmen kívül hagyta, hogy néhai férjének végrendelete van, melynek értelmében a hagyaték az egyházáé.

De az egyház, a fejedelem beavatkozása folytán, az ez időben épen ürességben álló püspöki székre egy nagy erélyű és rettentetlen bátorságú férfiút, a fejedelem udvari papját, Tofeus Mihályt ültette, a ki legelső köte-

lességének tartotta az egyház érdekeinek megvédését, a neki rendelt hagyaték megszerzését. Alig, hogy megválasztott püspökké az Alvinczen, 1679 június 4. tartott generális zsinaton, harmadnap, hogy hazatért, fel szólította Apafy Annát, hogy az egyház igazát adja ki. Az özvegy a hagyaték fejében 26,000 frtot kínált holmi adóslevelekben, de Tofeus ezt nem fogadta el, hanem a fejedelemre appellált, kérve, hogy a ref. vallású tanácsi rendű és más főurakkal vétesse igazításba a dolgot, minthogy ezek az országgyűlésen épen együtt voltak. De a fejedelem nem igen unszolta hugát, ez pedig nem volt magától hajlandó a békés egyezsége. És mikor Tofeus ismételt folyamodást terjesztett a fejedelem elé, ez a püspököt a törvényre utasította.

Tofeus belátta, hogy a perlekedés útja hosszadalmas, vagy a mint Mikes mondá neki: «törvénnyel későn nyer meg, ha nyer is kegyelmetek valamit». A mellett tartott a bíraktól is, kik «jobb részint adversariusok» voltak s a magunk felei is irigylék e sok jót az ecclesiának». Mind a mellett, bár mindenki tanácsolá, hogy fogadja el az özvegy által felajánlott 26,000 frtot, nem ment bele az egyességbe, hanem elhatározta, hogy nem a táblai perlekedéssel, hanem más úttal nyúl hozzá; «ecclesiái auctoritással, mint a régi ecclesiákat pusztító császárok ellen az akkori püspökök».

Nagy elhatározás volt ez a püspök részéről és úgy az eszmének megfogalmazása, mint kivitele és eredménye egyaránt a legjellemzőbb az akkorbéli vallásos érzületre nézve. Ő maga «kemény szavu» ember volt, ki személyválogatás nélkül rőtta meg a bűnöst és a kinek beszédét félelmes tisztelettel hallgatta a fejedelem és egész környezete. «A szólások formái a melyekkel élt, hathatóság

voltak, mint a vasszegek; érezhetőleg szürosok; most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejüket; hát mikor szólotta élő nyelvvvel az Istennek ez a nagy embere?» A mint elhatározta, úgy is cselekedett. A fejedelemhez ment és kérvén, hogy a ref. főurakat hívassa be, ezek jelenlétében «egy valóságos declaratiót tett ő Nagysága előtti».

Előadta az egyház szégyenteljes szegény állapotát, mely annál érezhetőbb, mivel 75 év óta a reformátusoké «a primátus», mert az övék volt a fejedelem és mind ezek daczára «3 pénz érő ezüstje nincs, sőt csak egy pénze is nincs, hanem egy Tatárországból a raboktól kihozott czondorlott tarisznyához hasonló rossz vászon szennyes zacskója, abban holmi szakadozott levelek ... Azonban annyi a sok szükölködő minister és háza népe, hogy csak Isten tudja. Kinek saruja nincs, kinek nadrágja, kinek öve, kinek semmi köntöse, semmi költsége; kinek felesége, gyermeke otthon meztelen és éhen haló». Ezt a szomorú állapotot látva és megszánya Gilányi Gergely, így hagyta volt vagyonát az eklézsiára, melyet azonban a fejedelem testvérménje elfoglalt, hatalmasan elvette nem gondolván sem Istennel, sem a fejedelem intésével. Ezt a «rettegetes erőszakos sacrilegiumot semmi vallás Erdélyben a maga feleiben el nem szenvedné ... de ihol ez ellen senki csak meg sem motszan. Nagyságod a néjének faveál, ezek az urak mind egyig egy asszonynak ily gonosz cselekedetei mellé szítanak.» Pedig mindnyájukat az erdélyi eklézsia szülte ... «soha az Isten ezt tibennetek büntetlen nem hagyja: pogányban is iszonyú hidegség volna ez. Azért tehát mert az asszony, az ő anyja, az egyház ellen vétkezett és mert «az eklézsiának, mint anyának vesszeje is vagyon: azzal nyúl engedetlen leá-

nyához.» A püspök kijelentette, hogy másfél, vagy két hét múlva összegyűjt kétszáz papot és erre az asszonyra törvényt tétet és «Isten bizonyágom kegyelmes uram, hogy a holt testének kell megfizetni a mit most elevenen meg nem ád. Mert ki predikál, órái, rithmizál, énekel neki, holott egy pap, egy deák, egy falusi mester nincs Erdélyben, a kit meg nem bántott, sértett, keserített volna e nagy erőszak tétellel.»¹

Bizony e szólások formái, melyekkel élt, hathatóság voltak, mint a vasszegek. Ezeknek a fejedelem s a tanács urak sem állhattak ellent. Gilányiné egyességre lépett az egyházzal és a hagyaték nagyobb részét, a mint a püspök kívánta volt, ki is bocsátotta kezéből.

Mennyi volt ez a hagyaték, ma meg nem állapítható. Bod Péter készpénzben 15,000, értéktárgyakban 10,000 frtra teszi. De még ezekhez fekvőségek is járultak, mint a borosbocsárdi, karulyfalvi, magyarfrátai, felsőfentősi, nagykörtvélyesi, magyarköblösi, cserneki, sárdi részbirtokok, Gyulafehérvárt és Kolozsvárt egy-egy ház stb. és több rendbeli követelés.²

¹ Bod P. i. m. 115—28. l.

² Gilányi Gergely utolsó végrendeletét a legszorgosabb kutatások után sem sikerült megtalálnom. Ma csak az első, az 1658 jun. 12-én kelt végrendelet ismeretes. Tekintettel arra, hogy Gilányi szorgalmas szerző ember volt, joggal feltehetjük, hogy második végrendeletében még nagyobb hagyaték felől rendelkezett, mint az elsőben. Ennek főbb tételei a következők: egy fehérvári kőház két szőlővel, egy sárdi nemesi ház két szőlővel, egy kolozsvári belfarkas-utcza háza, Felsőfentős 2000 frt, Nagy-Körtvélyes 2500 frt, Karulyfalva 2000 frt összegben inscribálva, Magyarköblös és Csernek-falvak fele, Onoka és Pusztá-Almás; továbbá pénz 500 tallér, 1400 frt, 1000 arany; végül jobbágyok és ingóságok. Az egész érték, mely felől 1658-ban

A nagy hagyaték azonban, mint Tofeus előre is megmondotta, némi irigységet és egyenlenséget is szült az egyházban, főleg a generális eklézsia és kollégium (t. i. a nagyenyedi) között, melynek kurátorai részt kívántak belőle, holott az eklézsia erre nem volt hajlandó.

Az egyház úgy vélte, hogy a hagyaték egészen őt illeti; szűkölködő egyháziak s tanítók felsegélésére fordítandó az. A kollégium elégedjék meg a maga vagyonával és azzal, a mit az egyháztól is elkobzott. Ha a kollégiumhoz nincs az egyháznak köze, ne legyen az egyház vagyonához sem. Így gondolkozott Tofeus és vele a szent generális.

Tofeus a Gilányi hagyatékot, főleg ennek ingóságait átvevén, az 1680. oki Fejérvárott tartott generális zsinaton az egyháznak mindenről beszámolt és a köz tulajdonába bocsátott mindent, miről nyugtát is kapott.* A vagyon egy részét a tizenhat esperesség «per sortitionem a maga szent társaságának ususára leválta, továbbá egy aranyos kannát, egy aranygyűrűt, egy kanavász szoknyát

végrendelkezett, az ingóságokon kívül, legalább 40,000 frtot, tehát mai értékben mintegy egy millió koronát képviselt. — Gilányi második nejével, Bodoni Zsuzsannával kölcsönös szerződéses végrendeletet csinált. Ez az ő második végrendelete. Minthogy Bodoni Zsuzsannát túlélte, ennek vagyonát is ő örökölte. Így jutott a Tofeus által is emlegetett vajdaszentiványi jószághoz és másokhoz is. Halálakor hagyatékában volt még Kolozsvár városnak a hídkapunál levő malma is, melyet a város neki 9000 frtban elzálogosított. Az adósleveleken elhelyezett követelések összegét azonban megközelítőleg sem lehet megállapítani. — A felsoroltakból is világos, hogy a hagyaték jóval nagyobb volt, mint Bod Péter hallomás után írja. i. m. 128. l.

* Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. 22—25. l.

vállastól, feketét, valami kötőket és egyebeket is s ismét két gyöngyös pártákat» Tofeusnak ajándékozott. A többinek kezelése a püspökre bízott s azok megőrzés végett neki átadattak.³

Minthogy a kollégium kurátorai számot tartottak a Gilányi-hagyatékra, most már másképen kezdtek beszélni a püspökkel és az egyházzal és másképen gondolkoztak a Csulai-féle pénzekről is. A mint értesültek a felől, hogy a fejevári zsinat a hagyatékkal úgy bánik, mint a mely teljesen az egyházat illeti és már felosztásába is belement, azonnal irtak a püspöknek és espereseknek, hogy

* U. o. 24. l. A küüllői egyh. megye jegyzőkönyvében (II. k. 86. l.) megtaláltam, hogy mi jutott ennek az egyházmegyének a fejevári sorsvetésből. Jutott pedig a következő jegyzék szerint: «egy szép szüniegg a' Haranglábi csecsemő Reformata Ecclesiához, És onnat Desfalvára is szolgáló Ministernek pénz flor 10 = tiz forintok ég 10 = tiz köből búza, a' szentiváni asztagból» melyet Vásárhelyre be fognak szállítani. A partiális, avagy a társaság közönséges hasznára sors szerint ezek a jök jöttek: 1. egy pár gyöngyházastokostól; 2. két darab vászon, egyik fejevári 14 sing, a másik nem, 15 singh; 3. egy vastag vászon abrosz; 4. egy viselős férfiúnak való gyolcsingh; 5. egy veressés vászon kendő; 6. egy leánykának való rossz ing; 7. egy rossz szakadozott abrosz; 8. egy sáhos abrosz; 9. egy durva szősz kendő; 10. egy darab patyolat; 11. egy reczés gyolcs viselt előruha; 12. egy vászon lepedő; 13. egy varrott gyolcs lepedő; 14. valami hitván posztó szélyek; 15. zacskóban valami diribdarab rókalábak, egy vaspánt, egy kis tányér karika. — Ennek Szentiváni Jánosnak adatott T. Püspök uram egy fejevári reczés abroszt és egy kis himes párnahéjat, egy asztalkeszkenőt. — Ezeket kívül a societasnak pia ac prudens dispositiójára és dispensálására adtának ő kegyelmek flo. 20 = husz forintokat.» — A küüllői egyh. megye eladta a részére jutott ingóságokat s azokért 30 fjt 52 dénárt vett be.

akár csak a decemberben tartandó országgyűlésig halaszszák el az arról való rendelkezést. De a generális zsinat még csak nem is válaszolt, hanem később, egy hó múlva, jelentette ki a püspök a kurátorok előtt, «hogy ha mikor az Urak arról kérdést tesznek, akkor ő megfeleli». Azért a kurátorok az 1680 decemberében tartott országgyűlés alkalmával sürgetve kérik a fejedelmet, hogy tanácsosaival határozzon: «ha azokban a jókban vagyon-e valami része a scholáknak és püspök úrral is abban valami jó rendelést kell tételni».

Azonban Tofeust nem volt könnyű megnyerni az osztozkodásnak. Nem tudta elfelejteni, hogy az egyháziakat miképen túrták ki a kollégium ügyeinek vezetéséből. Azért bár az 1679. júniusi országgyűléskor tartott főtanácsi ülés neki rendelést tett, hogy «a kollégium igazgatásában Püspök úr is több Ecclesiastikus Curatorokkal megegyezett értelemmel és szép correspondentiával fáradozzanak», «a püspök cathgorice declarálta magát, hogy a kollegium dolgaiba teljességgel nem avatja magát és semmihez nem is szól». A püspök ezen érthető magatartása most arra a nyilatkozatra vitte a kurátorokat, kik eddig mindig a püspök nélkül, sőt ellenére kormányoztak, hogy ők a püspök nélkül mit sem igazíthatnak. Kérik tehát a fejedelmet s az urakat, hogy e tárgyban is intézkedjenek.

Sőt most már megemlékeznek a Csulai-féle pénzekről is, melyek a kollégium és eklézsia között megfélezendők lettek volna, de a melyekből 1669-ig az egyház egy krajczárt sem látott. De nem látott azután sem, mivel ez évben azt határozták ugyan, hogy «ami addig elkölt, ám legyen, de a mi ezután ezen pénzből bejő, az osztassék két felé», csakhogy soha e határozat nem foganosította

tott, hanem a pénzt továbbra is a kollégium alkurátorai, Lipcsei György és Szabó Keresztély kezelték, úgy hogy az egyháznak perselypénzekből kellett kasszát csinálnia. Bezzeg most, már adakozókká váltak a kurátorok és határozatot kívánnak az iránt, hogy «adjunk-e pénzt ki az Ecclesia számára és hogy mennyit kellessék».

A kurátorok által felvetett eme difficultasokat a consistorium elhalasztotta. Még a következő 1681. évben sem vétettek ezek tárgyalás alá, úgy hogy 1682 márcziusában a kurátorok ismét sürgetni kezdik a fejedelmet és tanácsurakat, hogy «a Csulaitól deveniált pénzeket és a Gilányi-féle bonumokat vennék számadásba s tennék sequalissá mind a két féle proventust». Ekkor már a fejedelem bizonyos határidőt tűzött ki ezen és más fenforgó egyházi közügyek elintézésére és mivel a nagyenyedi kollégium épületeire nézve ott a helyszínen tartott szemle után szükséges intézkedések is fenforogtak, összehívta 1682 decz. 9-re Nagy-Enyedre a ref. vallású urakat, a püspököt, az espereseket, professorokat, a tekintélyesebb papokkal s középiskolai igazgatókkal együtt. Ez a gyűlés az a nevezetes «politico-ecclesiastica congregatio generalis»,* mely mint a főconsistorium első megjelenése szerepelt eddig egyházunk történetében.

Mielőtt az enyedi politico-ecclesiastica congregatio összejött volna, már nagyrészen el volt döntve a Gilányi-hagyatékból származó készpénz sorsa. A püspök nem volt hajlandó az egyházi céloktól elvonni, a kurátorok pedig nem akarták egészen az egyháznak engedni. Így merült fel az eszme, hogy abból 10,000 forint=2500

* Salamon i. m. 128. l. Dósa Elek: Az erdélyhoni evangelico-reformátusok Egyházi jogtana. Pest, 1863. 23. l.

arany, a biblia kiadására fordíttassák, mi által mind két érdeknek elég fog tétetni. Ugyanis biblia volt ugyan elég forgalomban, de csak a váradi nagy folio kiadás, melynek magánhasználata sok nehézséggel járt. Az ú. n. kisded formájú, azaz nyolczadrétű biblia, a mely utoljára Leydában 1648-ban nyomattatott volt, annyira elfogyott már, hogy a legnagyobb igyekezettel sem lehetett találni. Teleki Mihály nem csak Erdélyben, hanem a partiumban lakó pap-ismerőseinél is éveken át keresett ilyen «kisded formában való magyar bibliát», de ezek sem maguk nem szolgálhattak, sem másoknál nem találhattak.¹ Ezt általában az egyház «nagy kárának» tartották és meg voltak győződve, hogy ilyet ide haza nem, hanem csakis Belgiumban lehet újra nyomatni.

A kiadásra, mint Horthi István n.-bányai pap, később erdélyi püspök, 1678-ban számítja, vagy 5—600 tallér lett volna szükséges. Nem is valami nagy összeg, mivel a váradi bibliának kinyomatásához s a nyomda felszereléséhez annak idejében maga Bethlen István is adott körül belől ennyit és I. Rákóczy György s mások adományából sokszorosan több összeg gyűlt össze.² Azonban, bár az adakozási kedv most sem hűlt ki egészen, még sem indultak meg a világi pátrónusok, hogy a szükséges összeget a magukéból hozzák össze, hanem a mint az egyház megszerezte a Gilányi-hagyatékot, erre vetették szemüket. A fejedelem, a patronusok és a szent generális 1681-ben megegyeztek, hogy a generális eklézsia pénzén betűket hozatnak s a leydai mintára itthon kinyomatják a bibliát. A fejedelem és tanácsurak bizto-

¹ Prot. Közlöny 1894. 393—4. l.

² Bod P.: A szent bibliának históriája Szeben, 1748. 151. l.

sító iratot is adtak Tofeusnak, hogy a mit az eklézsia pénzéből a sz. biblia kinyomatására költ, azt acceptálják és azért sem neki, sem maradékinak semmi bántódása s károsodása nem lesz.¹

A biblia kiadására 2500 aranyat szántak, mely összeget Tofeus, míg a kinyomatás előkészületei megtétetnek, az országnak adott kölcsön s innen 1682 decemberében kapott vissza, mikor is azt az enyedi generális congregatio rendelkezése alá bocsátotta. De a pénz ismét kezeihez került vissza, mivel a kiadás munkája halasztást, majd idővel formát is változtatott.² Az 1684. évig nem történt intézkedés, akkor pedig azt határozták, hogy a külföldön nyomattassék ki a biblia. Ezen határozatnak megfelelőleg, minthogy 1684-ben a fejedelem egyházi és politikai ügyekben Kolozsvári István n.-enyedi tanárt külföldre, Berlinbe küldte, Tofeus a 2500 aranyat, a fejedelem rendelete értelmében, Bethlen Gergely fogarasi főkapitánynak adta át, ki gondoskodott arról, hogy ez összeg kereskedők útján küldessék Belgiumba.³ Csakugyan el is küldetett a pénz, de mivel eközben Tótfalusi K. Miklós a bibliát, épen a kívánt formában, a maga költségén kinyomatta, addig, a míg a pénzről rendelkezés történik, Kolozsvári István Anslér amsterdami bankárnál helyezte el, hol egészen 1695-ig kamatozott, míglén haza hozatott.

Az 1682. évi enyedi congregatio tehát ezen, a biblia kiadására szánt összeggel nem foglalkozott, hanem miután a Gilányi-hagyaték még ezen kívül tekintélyes ösz-

¹ Koncez J. i. m. 30—2. l.

² U. o. 33—4. l.

³ Prot. Közlöny 1874. 238. l.

szegből állott, ezen maradékra terjesztette ki figyelmét. A politico-ecclesiastica congregatio a kollégiumi kurátorok álláspontjára helyezkedve elrendelte, hogy a Csulai-féle és más közpénzek egyenlő arányban való felosztására régebben hozott határozatok tartassanak meg; az ekléziák és kollégiumok számára tett legatumok, az azokra nézve tett testamentaria dispositio szerint dividáltassanak, a hagyatékbeli falvak és portiók jövedelméből pedig az urbáriális registrum szerintiek az egyházközségek gyámolítására fordíttassanak, közmunkájuk, dézmájuk és «majorkodtatásuk haszna» pedig a kollégiumoké legyen.— Ugyancsak ez a congregatio állította az összes egyházak és kollégiumok élére az öt világi és öt egyházi tagból álló főcuratorátust, mely az összes közpénzeket kezéhez vegye s abból a szükségletek szerint segíyezze úgy a gyülekezeteket, mint a kollégiumokat.¹

Ezen intézkedés arra lett volna hivatva, hogy az egyház és iskola korábbi egységét helyreállítsa, de azért lehetetlen volt eltitkolni, hogy a Gilányi-hagyaték felelő részének a kollégiumok számára való megszerzése a főcél. Sőt a mi még bántóbb volt az egyházra nézve, az abból állott, hogy legalább ezen vagyonát tekintve, a világiak gondnoksága alá helyeztetett, úgy hogy most már nem csak egyes fontosabb ügyekben függött a vegyes bizottságtól, hanem az állandó kormányzatban is ott volt a világiak keze.

Ilyen dolgot azonban könnyebb volt elhatározni, mint keresztülvinni. Tofeusnak keze erősen tartotta a Gilányi-hagyatékot és abból sem a fejedelem akaratát, sem Beth-

* A nagyenyedi Bethlen-kollégium levéltárában. Eredeti okmányok I. köt. 38. szám.

len Miklós okossága nem volt képes kivenni. A papság mint egy ember állott püspöke mellett. Úgy hogy mikor ez meghalt, a még meglevő készpénzt és értékes ingóságokat mind ott találták hagyatékában, onnan vette át nyugta mellett a sz. generális és így szolgáltatotta Horthi István püspök kezébe, a kinek adatott át megőrzés végett az amsterdami 3500 arany letétkötvénye is.¹

A fejedelem 1683 decz. 1-én Tofeushoz írott levelében, melylyel a Kolozsvárt decz. 7-én tartandó újabb congregatióra meghívta, a huzódózó püspöknek «kegyelmesen intimálja, javálja és parancsolja, hogy úgy alkalmaztassa magát, hogy az egyháziak részéről difficultás ne talál-tassék». «Egyébiránt is tudva legyen, kegyelmeteknél — írja tovább — a scholákat az ecclesiákkal egynek tartjuk, nem is separáljuk. Szükség, hogy az ecclesiai jók transferáltassanak a scholákhoz is, mely másképen nem is lehet.» De a püspök máskép gondolkozott. Ha a kollégiumok mellett az egyházak mostoha gyermekké lettek, most már majd csak megélnék maguk is.² A püspök felé sem ment a kolozsvári terminusnak, hanem csak esperes kollegái jelentek meg. Ő otthon tartá pénzes zacskóit és őrizte az egyház számára.

Különben Tofeus mentségére fel lehet még azt is hoznunk, hogy nemcsak egyszerűen az egyház érdekeit viselte szem előtt, hanem jól látta azt a nyomorult gazdálkodást is, melyet a fejedelem, illetőleg őt zsaroló s rabló környezete folytat. Tudta, hogy a kollégiumoknak volna még elég vagyona és a hiányt a szegény gyűleletek károsítása nélkül is pótolhatnák a patronusok, ha

¹ Koncz J. i. m. 26—7. l.

² Prot. Közlöny 1874. 12. l.

inkább szívükön viselnék a közügyet. Ime az enyedi kollégiumnak járó debreczeni taxát nem egyszer a fejedelem vette fel, igérvén, hogy megadja a kollégiumnak; de nem adta. Máskor a debreczeni kollégium számára az enyedinek járó taxából rendelt beneficiumot, de igérete daczára sohasem pótolta helyre. A kolozsvári kollégiumnak járó Bethlen Gábor-féle 300 forintos monostori harminczadbeli-, a Brandenburgi Katalin-féle 900 forintos kolozsvári harminczadi, tehát fiscalis jövedelem 1659 óta nem szolgáltatott ki. Sőt hiányosan adták a Barcsay-féle 1600 frtot, a Bornemissza Anna-féle 100 forintos máramarosi «isten sava»-félét, és az Apafy-rendelte 30 köből búzát sem szolgáltatták ki. Tudta, látta, hogy innen van a hiány és ezért kellene a Gilányiánumot is «æqualissá» tenni. Tudta, látta azt is, hogy azoknak a «vallásunkon levő főrendeknek», kik oly készségesen szavazzák meg az egyház vagyonát a kollégium számára, egy része szipolyozza a fejedelmet, kilesi gyöngé pillanatait, midőn tenyéryi papirra irt folyamodványokkal egy-egy részjóságot, falut vagy uradalmat kér N. K. V. V. = «Nagyságod kegyelmes válaszát várva». Innen származik a kincstár üressége, az egyházi és iskolai javadalmi megrövidülése és ezen kapzsisággal együtt nő az a szükkeblűség, mely már bibliára sem áldoz, kollégiumra sem ad szívesen, hanem azért az idegen pénz idefordításához szívesen hozzájárul.

Apafy korát, mint udvari pap, apróra ismerve, prédikálta már előbb is hatalmas szavával: «bizony rá-mára vonszon az Isten benneteket, ha most nincsen is senki, a ki megbüntessen. Valami rossz alávaló deákokból, tetves, tudatlan mendikánsokból urakká, nagy emberekké, öt-hat esztendő alatt országbiráivá leszték;

gazdagságot, pénzt, jószágot, köntöst, tisztet, becsületet annyit ad az Isten, hogy sem magatok, sem más nem remélte volna, huztok, vontok magatoknak, uratoknak. De meghigyjétek, hogy bizony megítél az Ur Isten beneteket» ...¹ Ilyennek látta ő korát és épen azért nem akarta elvesztegetni azt, mit oly kínos keservesen kapart ki egyháza számára.

A Gilányiánium legatum későbbi sorsáról annyit tudunk, hogy az 1695-ig a generális eklézsia kezelése alatt állott teljesen. 1695-ben azonban az amsterdami pénz néven ismert része a főkurátorátus kezelésébe ment át, míg az ingatlanok a püspök ellátására fordítottak; a többi ingóságok pedig idővel elköltettek.

Horthi István püspök 1684 ben Tofeus özvegyétől, Kun Évától, az értéktárgyakon kívül négy zacskó pénzt vett át. Azonban a zacskók tartalmáról nincs tudomásunk. A nála levő pénzből 2000 forintot a szászsebesieknek adott kölcsön, mely összeg 1718-ban az egyház és kollégium közötti osztozkodás idejében az egyház javára számított. Még Tofeus adott volt 156 aranyat 1684 febr. 23. Kolozsvári István külföldi utiköltségére a fejedelemnek kölcsön, mely összeg azonban soha meg nem térített.² Hogy a többi pénz mennyi volt és miképen kezeltetett, azt nem tudjuk. Azonban látjuk, hogy egyes egyházak, illetőleg ezek papjai, rendszeres segílyt élveztek belőle,

¹ A szent Soltárok Resolútiója. Kolozsvár, 1683. 82, 109. l. Apafy udvaráról s felcseperedett bizalmasairól jellemző képet adnak úgy Bethlen Miklós, mint Cserey Mihály. Székely Lászlóról l. Bethlen Önéletírását I. 390. l. Vajda Lászlóról és Nalázi Istvánról u. o. 482. l. V. ö. Erd. orsz. gyűl. emlékek XIV. 47. l. Pofeusról Bethlen M. i. m. I. 391. l. Lásd még Cserey Historiáját 125—6. l.

² Koncz J. i. m. 26—7. l. Egyh. ker. levéltár 1815. 140. sz.

míg mások csak ideiglenesen segélyeztettek. Így látjuk, hogy a kissolymosi lelkész évi 10 frt, a nagyajtai évi 20 frt, a bözödi egyház 10 frt, a s.-szentkirályi 20 frt, az új székelyi 8 frt, a musnai 6 frt évi segélyt élvezett a Gilányiánumból.¹

Már Veszprémi István püspök idejében az amsterdami pénz kamataihoz is hozzá nyult az egyház, úgy hogy az 1697. évi számadások szerint Kolozsvári István professor, Bajcsi András esperes és Veszprémi püspök különböző alkalmakkal 1927 f. 50 d. vettek abból kezükhöz. Azonban a püspök kezében volt még a Tofeustól Hortira s ettől Veszprémire maradt pénzből is. Ebből adott a püspök 1530 frtot Bethlen Miklós főgondnok kezeihez 1692-ben. A nála levő egyéb pénz és ingóság, melyről 1709-ben adott számot a sz. generálisnak, 3414 frt 53 krt tett ki; de már ebben benne foglaltatik a Bethlen Miklósnak s a gyulaféhérvári kollégiumnak adott 1582 frt és a ref. statusnak a gyulaféhérvári templom építésére adott 886 frt is. Úgy hogy az amsterdami pénzen kívül 6038 frtot találunk így feljegyezve az egyháznál.²

A Veszprémi kezén levő pénznek legnagyobb része azonban elkallódott. Maga a püspök egy nagy tudományú és tiszta jellemű férfiú volt, de családi életében szerencsétlen. Neje igen gyenge s könnyelmű nő volt,—leánya Judith és veje pedig folyton zsarolták és a gondozása alatt álló egyházi pénzekből s mindenéből kifoszták, úgy hogy késő gyámoltalan vénségében a főconsistorium gondnokot (Pósaházit) rendelt neki, ki tisztas

¹ L. Az udvarhelyi egyh. megye protocollumát. II. köt.

² Tört. Tár 1899. 149. l. Egyház ker. ltr. 1815. 140. sz. Prot. Közlöny 1895. 15. l.

ellátásáról gondoskodjék, javait, jövedelmeit felszedje s leányától megvédje. Rosz életű leánya a főconsistorium rendeletéből még börtönbe is vettetett, mert másképen nem tudták tőle az egyház javait megoltalmazni.*

Már Veszprémi püspöksége idejében alig volt pénze az eklézsiának a Gilányiánum ingóságaiból, az amsterdami pénzen kívül. Csak az mentette meg, hogy Bethlen Miklós és a többi főurak szép szóval körülvették Veszprémit s a kötvényeket tőle kezökhöz vevén, a pénzt, mely akkor 11,533 frt 20 d. tett ki, Amsterdamból hazahozatták s ez összeget aztán Bethlen Miklós, más közpénzekkel, a kollégiumi tőkékkel együtt a szász városokban helyezte el kölcsön gyanánt. Minthogy így a pénz kiesett az eklézsia kezelése alól s a főgondnokok szabados dispositiója alatt állott, a generális eklézsia beleegyezése nélkül eljár püspököt az 1695. évi küüllővári zsinat igen keményen megtámadta. A szegény püspök, ki alig menthette magát, kérve-kérte a zsinatot, hogy legyen elnéző iránta. És a zsinat elnéző is volt, és tekintettel arra a kényszerhelyzetre, melybe az urak hozták a püspököt «sokszori erőszakos parancsolatukkal, keményen fenyegetőző commissióikkal», kijelentette, hogy «nem crimináljuk ő kegyelmét, noha nem javaljuk kiadását». Elhatározta, hogy a főkurátorok eljárása ellen a káptalan előtt protestál, a megfelelő fenyegető levelek és biztosító iratok hitelesen átirattassanak és hogy a főkurátorok által tett ígérethez képest a papok, mesterek, egyházak, iskolák szükségei összeiratván, ezekre minden évben a

* Hermányi D. József: Erdélyi ref. püspökök élete. — Főconsist. prot. I. 1711. 13., 1712. 5., 16.

megfelelő összeg a generálisra megkivántassék és itt kiosztassék.¹

A mit tehát Tofeus és Horthi püspökök idejében a világi kurátorok nem tudtak kivinni, megtették a szegény ügyefogyott Veszprémi alatt. Az egyház ismét szegénynyé lett, a mi annál érezhetőbb volt, mert épen ez időben kezdődött meg a buzgó r. kath. Apor István kincstárnok részéről a ref. egyházak és iskolák kamarai javadalma ellen intézett támadás, mikor az eddig élvezett kincstári javadalmak egy része elvonatott. A Veszprémi kezeinél volt kevés pénzt részben a kurátorok vették el, részben a püspök familiája tékozolta el. Nem maradt más, mint a Horthi által Szászsebesbe kiadott 2000 frt. Sőt még aggasztóbbá vált az egyház helyzete az által, hogy Bethlen Miklós egyáltalában nem akart számot adni a kezelése alatt levő pénzről, úgy hogy a ref. urak káptalan előtti tiltakozással kényszerítették számadásra,² mi 1697-

¹ Hermányi i. m. «Ezt a Veszprémi István püspököt vette volt reá Bethlen Miklós, hogy consentiálna és subscribálna az amsterdami pénznek behozásában, melyet Bethlen Miklós a torozkai jószágra s grófi titulusra és a Miklósi kastélyra elkölte s meg nem fizette, mely subscriptióért Veszprémit igen keményen szembe fogák a papok egy generális synodusban, de midőn magát nem menthetné monda: «Kedvezzen kegyelmeitek énnekem, mert a gutta ujjonnan megüt engemet.» (Ezt a tudós embert elsöben ütötte meg a guta az udvarhelyi prédikáló székbén, könyörgés közben, de azután püspökséget is ért s viselt is 25 esztendeig.) — Mely szavára felele Eszéki István, igen kemény ember: «Ütötte volna meg kegyelmedet ez előtt tizenkét esztendővel, hogy ne metszette volna meg kegyelmed az Erdélyi Eccláknak torkát» stb.

² Egyház ker. ltr. 1815—140. sz. Csegei Wass György naplója 247. l. Tört. Tár 1899. 137. s köv. l.

ben meg is történt és Bethlen nem csak a felmentvényt nyerte meg, hanem a kezelés tovább is nála maradt. De ez az egyházat nem nyugtatta meg. Mikor 1703-ban Bethlen Miklós a «Noé galambjára»-ért a császár fogságába került, az az évi enyedi zsinat azt határozta, hogy «Gróf Bethlen Miklós úrtól ő nagyságától háládatossággal vennők, ha életében reménységet nyujtana az iránti hogy hol és micsoda állapotban marad az ő Nagysága holtá után az Ecclesiáknak és kollégiumoknak pénze s ha egyszermind az iránt assecurálna bennünket».¹

Bethlen Miklós ellen igen nagy volt az elkeseredés az egyháziak körében. Azzal vádolták, hogy saját céljaira használta fel az egyház pénzét, «a toroczkói jószágra s grófi titulusra és a miklósi kastélyra költöttet».² Mi alatt Bécsben fogságban volt, több ízben keresték fel az egyház nevében, hogy hol van az egyház pénze és hogy a száz városokon elhelyezett kapitálisokból mennyi illeti a ministeriumot s mennyi a kollégiumot.³ Bethlen Miklós elhalt, de az egyház nem tudott belenyugodni abba, hogy a közösen kezelt pénzből a folyton szükségben levő kollégiumok szükségletei miatt a szegény papoknak és mestereknek majdnem mi sem jut. Sürgették a közös tőkék megosztását, míglen végre 1717-ben, br. Wesselényi István főgondnokságában, az be is következett és a közegházi szükségletekre az akkori 55,000 frtnyi tőkéből 15,000 frt szakítottatott ki.⁴ De az egyház itt sem nyert sokat, mivel a folyton növekvő egyházi közigazgatási szükségletek, a

¹ Benkő J.: Synopsis.

² Hermányi i. m.

³ Prot. Közlöny 1881. 175., 190. l.

⁴ Egyh. ker. ltr. 1717. 3. sz. V. ö. e mű jelen kötetének 20. fejezetével.

főconsistorium hivatalnokai, az ágensek, ebből fizettek s ebből telt ki a száma nélküli sok «discretio» is és meghonosított az a mai napig is fennálló eljárás, hogy az anyaszentegyház összes administrationális szükségletei az egyházi közpénztárt terhelik s alóla a kollégiumok mentesek. A szegény ministerium segélyezésére szánt Gilányiánumból így lett administrationális közkassa a főconsistorium, tehát nem a szent generális kezelése alatt. A szent generális teljesen elvesztette kezeiből, a püspöki javadalmazásra szánt ingatlanokon kívül, a Gilányiánumból. Újból ott állott már 20 év után, a hol 1676-ban. hogy a szent generális közszükségeire a perselypénzekből kellett alalmazniát gyűjtenie.

A Gilányiánum végsorsa különben az anyaszentegyház egész multbeli pénzkezelésének legjellemzőbb képét nyújtja. Egyes nagy erélyű és buzgó egyháztagok és püspökök kitartása és áldozatkészsége következtében az egyház nagyobb vagyonösszegekre tett szert. De ezek hamarosan elmállottak, mert egyfelől az egyháziak nem mindig váltottak be alkalmas pénzkezelőknek s a szervezet sem engedte meg a kellő ellenőrzést, másfelől pedig az urak, kik olykor-olykor lángoló buzgóságuk által tűnnek ki — lanyhább idők következvén, — vagy Csáki-szalmájának nézték a közvagyon, vagy pedig kedvencz eszméik szerint használták fel azt. Különösen a bifurkált egyházigazgatás is oka volt annak, hogy egyik sem bízott a másik félben, de még sem gyakorolhatott kellő ellenőrzést és a mellett mindenik a másik ellenére igyekezett eljárni. Így veszett, kallódott az egyház közvagyon.

II. KULTUSZ ÉS ERKÖLCSI ÉLET.

11. A kultusz.

A reformatio hazánkban a lutheri irányzattal kezdődött, mely a schweizihöz képest úgy tanban, mint kultuszban conservativ jellemű. A magyar protestantismusnak a hazai ősi egyházpolitikai helyzethez való alkalmazkodása nagy mértékben befolyt arra, hogy a lutheranizmus conservativ jellemvonása még akkor is megmaradjon a kultuszban, midőn már tanban a schweizi reformatio talajára lépett át a magyarság zöme. Csak a XVII. század elején merül fel a puritán kálvinizmus és csak a század második felében diadalmaskodik teljesen Erdélyben, épen úgy, mint p. o. lutheránus szász testvéreinknél a «formula concordiæ» szintén ekkor talált be fogadtatásra.

A lutheri reformatio szerint az egyház a szentek társasága, hol az Isten igéje igazán prædikáltatik és helyesen osztatnak ki a sákramentumok. Az egyháznak ezen fogalma volt döntő a kultusz berendezésében is. Az istentisztelet fő alkotó elemei: az igének anyanyelven való hirdetése és a sákramentumoknak hasonló módon való kiszolgáltatása. Ezekhez járul az imádság és az ének. Egyéb elem az istentiszteletben helyet nem foglalhat. Az istentisztelet helye is megfelelő. Csak egy oltárra

van szükség és a képek közül is csupán a bibliai tárgyak hagyhatók meg. Az ünnepeket szintén a bibliai alap jellemzi, tehát a vasárnapon és az Úr Jézus Krisztus és a Szentlélek ünnepein kívül Mária és az apostolok ünnepei maradhatnak meg. Az ó-testamentum alapján benmaradt az istentiszteletben a zene, a gyertya, papi ruha, de mindez egyszerűsítve, az érzékkápráztató pompa mellőzésével.

Mint Németországban, úgy voltak mindezek hazánkban is, a kálvinizmus felléptéig. Erdélyben a kálvinizmus pár évvel később tűnőd fel, mint az alföldön és a Tisza vidékén, a lutheri kultusz is tovább tartott. Az óvári 1554. évi zsinat, mely az oltárok eltávolítását megengedi, csak tíz évvel később mutatja hatását Erdélyben is. A századok ugyan már 1545—1550-ig reformálják a templomot, de a magyar és székely földön később kerül erre a sor. 1556/57-ben alakul át Kolozsvárt a templom a lutheri felfogásnak megfelelőleg és csak 1563-4-ben követi ezt a Kálvin szerinti berendezkedés. Kolozsvár után indulnak a többi helyek a vármegyéken és a székely székeken. De a kegyelet sok helyen hosszas ideig kedvez a régi kultuszhoz tartozó tárgyaknak, úgy hogy p. o. az orgona Marosvásárhelyt, a ferenczrendiek templomában, a század végén is megvan, ostsütőket, képeket, r. kath. papi ruhákat és misekönyveket még a XVII. század elején is találunk a székelyföldi ref. egyházak leltáraiban.

A kultuszhoz schweizi mintára való elrendezésére Huszár Gál az első, ki Zürichből Agendát kér, mely Agenda 1559-ben Kolozsvárt is kinyomattatik, a mikor még a kultusz külsejében lutheránus, a mit Heltai Agendájának ugyanezen évben megjelent II. kiadásán kívül a

templomi számadások is igazolnak. 1563-ban adja ki Mélius az ünnepi prédikációkhoz mellékelt Agendáját, 1570 körül Károlyi Péter a «Bonus Pastor» című Agendáját,¹ melyek az istentiszteletet és ennek helyét teljesen kálvinivá alakítják át Erdélyben is.

Az erdélyi ref. kultusz ettől fogva nem sokban különbözött a külfölditől. A templomi ékességek letétettek, az orgona elnémult, gyertya, oltár mellőztetett,² az úrvacsora egyszerű kenyérrrel, a keresztség egyszerűen vízzel szolgáltatott ki a templomban és az ígahirdetés a központi helyet foglalta el. Azonban szertartásainknál mégis van több olyan jellemű tulajdonság, mely ezen első században fordul elő és később mellőztetett. Ilyen p. o. a pericopák megtartása, a szertartásos ének használata, a térdhajás és térdelés szokása, melyek csak később maradtak el.

Az ígahirdetés sokáig megtartá a pericopa rendszert. Mélius magyar prédikációi, akit postillanac is hívnak», vezetik be a pericopás prédikációs könyveket. Erdélyi ref. egyházunkban prédikációs könyvről 1638-ig, a Geleji-féle Praecium Evangeliumig nincs tudomásunk. Ezen hatalmas két kötet a pericopákat dolgozza fel, jeléül annak, hogy megelőzőleg és ezen időben is, ehhez kellett magokat lelkészeinknek tartaniok. Hiszen Geleji a papság számára használandó és követendő prédikáció-gyűjteményt akart adni és így a tényleges szokásnak megfelelően kellett eljárnia.

¹ L. Lampe-Ember; Hist. eccl. ref. in Hungaria et Transsilvania 112—6., 701—7. I. R. M. K. I. 37., 54. szám.

² Gyertyát az esteli istentiszteleteknél, különösen a nagy-pénteki vigiliánál még a XVII. században is használnak gyülekezeteink; de tisztán csak világitási czélokra. L. alább a 248. oldalon levő jegyzetet.

Az első támadást nálunk a puritánusok intézték a pericopa-rendszer ellen, követelve annak elhagyását. Nagy megbotránkozást is támasztottak kívánságukkal és főleg gúnyolódásaikkal, melyeket a pericopák ellen intéztek, «száraz malom»-nak nevezvén a minden vasárnapra rendeltetett evangéliumot, «melyeket régi jámbor tanító doktorok bevettek és javallottak».*

A puritánusok támadásai folytán a pericopa-rendszer lassanként kiment szokásból, úgy hogy Szatmárnémeti Mihály «A négy evangyelisták szerint való Dominica» című», 1675-ben megjelent munkájában szükségesnek látja magát mentetgetni és a pericopákat különös védelmébe venni, műve igazolása végett. A vasárnapokra elrendelt textusok rendszeres használata azonban már idejét múlta és így Szatmárnémeti Mihálynak nem is igen akadt utánzója. A szabad textus használata állandóvá lett.

Azonban az istentiszteleti igehirdetésnek másik tárgya a káté-magyarázat, mely tulaj donképen szintén igehirdetés, csakhogy a káté tárgyai és sorrendje által meghatározott formában, a vasárnapokhoz szorosan tartotta s tartja ma is magát. A heidelbergi kátének 52 úrnapi való beosztása még a XVI. századból való és belőle az egyes úrnapi délutánjaira szabott részlet oly annyira megtartatott, hogy mellettök és miattök az énekeskönyvekbe is az 52 napra beosztott ú. n. katechismusi énekek vétettek fel. A káté-magyarázatra már a XVI. században és a XVII. elején nagy súlyt fektettek, míg végre a szatmárnémeti zsinat 12-ik végzése és a Geleji-féle kánonok mindenütt kötelezővé tették annak magyarázatát úgy a felnöttek számára a vasárnap délutáni istentiszte-

* Révész J.: Figyelmező 1874. 27—8. lap.

leteken, mint az ifjúság számára, az istentisztelet utáni ú. n. katechismusi órákon.

A hatvanas évek zavaaraiban a káté-magyarázat meglehetősen általánosan kezdett kimenni a szokásból, míg végre az 1671. okt. gyulafehérvári zsinat Apafy fejedelem határozott kívánságára újból kimondotta a Geleji kánok értelmében a kötelező magyarázat.* Ettől fogva gyakran látjuk, hogy a káté-magyarázat, főleg Erdély visszacsatolása idejében és után, a r. katolikus reactio és térítési buzgalom feltűnésével, erőteljesen szorgalmaztatik. A magyarázat megkönnyítésére jeles munkát írt, de latin nyelven Szatmárnémeti Mihály «Dominica Catechetica» czímen, mely még a XVIII. században is használtatott, míglen a Stehelin-féle «Katechismusi házikincs» czimű testes munka magyar fordítása a gyakorlatból ki nem szorította.

A szertartásos énekek hasonló sorsban részesültek, mint a pericopák. Eleinte használják őket és a protestáns kultusznak megfelelő átalakulást nyer a r. kath. énekeskönyv, az ú. n. graduál. De hogy a graduálnak erős küzdelmeket kellett kiállani, a reformatio fellépésével egy időben meginduló prot. vallásos, illetve énekköltészet termékeivel, azt világosan mutatja az a körülmény, hogy a graduál ok csak írásban maradtak fenn s terjedtek tovább, ellenben a megindult új énekköltészet termékei nagy számmal nyomattak ki az ú. n. impressumokban. A Szegedi Gergely-féle, később Gönczy György által bővített énekeskönyv annyira uralta az énekköltészetet,

* Az 1671. évi gyulafehérvári generális zsinat tárgyalásairól a széki egyh. megye legrégebb jegyzőkönyvében fenmaradt adatokból.

terén a helyzetet, hogy a református egyházban mellette más énekes meg sem állhatott s alig is próbálkozott. Igaz, hogy bele felvették az énekköltészet akkori legjelesebb termékei s így alig lehetett volna más értékes gyűjteményt létrehozni. A Duna és Tisza vidékén, valamint Erdélyben, az impressum nevű énekes könyv vitte a vezérszerepet. Uralma oly erős, oly általános volt, hogy még az unitárius, sőt még a szombatos énekeskönyveknek alapja is a Szegedi Gergely-féle énekeskönyvben található fel.

Az impressum nagy elterjedését és uralma okát legfőbbképen abban kell találnunk, hogy benne gyülekezeti énekek foglaltattak. Ha a protestáns graduál a pap és kántor, illetőleg a chorus által énekelendő, gyakran változó (responsorius) énekeket átvette s magyar nyelvre fordította a róm. kath. graduálból és ha ez által fentartotta a róm. kath. kultusz azon fogyatkozását, mely a híveket passivitásra kényszeríti az istentiszteletben: nyilvánvaló, hogy a graduál jelentőségének alább kellett szállani azon protestáns elv alapján, mely a híveknek az istentiszteletben tevőleges részt kívánt biztosítani. Az impressumok nagy száma, gyakori kinyomtatása, nem csak a magyar prot. énekköltészet termékenységének, hanem sokkal inkább a protestantismus gyülekezeti elve diadalának következménye.

A protestáns graduált egészen, az impressumoknak pedig egy tekintélyes részét a r. kath. énekirodalom termékei alkotják. Mellettök leginkább zsoltár paraphrasisok, szabadon költött himnuszok, alkalmi énekek foglalnak helyet. A protestáns graduálnak és impressumoknak különös becsét azonban első sorban nem tartalmuk, hanem az a körülmény adja meg, hogy magyar nyelven

vannak írva. A latin nyelvű, a nép előtt érthetetlen és zenei részét kivéve élvezhetetlen egyházi énekek mindenki által érthető, használható alakban jelennek meg. Még azokat az énekeket is, melyek nem a gyülekezet számára voltak írva, a gyülekezet énekelhette és így a szertartásos elemet az énekekből úgyszólván nem is a dogmatikai felfogás, nem is egyházhatalmi intézkedés, hanem maga a nép kezdi fokról-fokra kiszorítani. Az ú. n. liturgiális ének csak idegen nyelven tartható fenn, mert a népnyelv használata által maga a nép is bevonatik az éneklésbe s így a gyülekezet szétrontja a magán, a változó vagy felelgető éneklés szertartási formáit.

A XVII. század elején egy új énekes könyv jelenik meg a magyar ref. istentiszteletben, t. i. a Zsoltár : «Dávid királynak 150 zsoltári.»* Nyomában nagy forradalom keletkezett a hazai énekügy terén. Hiszen énekelhették eddig is a zsoltárokat, de ezek az ú. n. «Psalmsok», csak szabad fordítások, illetőleg a zsoltárbeli gondolat alapján írt himnuszok voltak. Most maga a zsoltáros könyv, a biblia ó-testamentumi részének ezen kiváló költészeti gyűjteménye, jelenik meg a magyar nép előtt, magyar nyelven, meglehetősen hű fordításban, de költői alakban és saját dallamokkal. Szcenci Molnár Albertnek ezen fordítása és kiadása egyszerre azt a jelentőséget nyerte a magyar nép és theologusok nagy részénél, a mit Marot és Beza fordításai Genfben: a templomban csak isten igéje hangozzék, úgy prédikáció, mint ének alakjában.

* A Clement s Beza-féle zsoltár-fordítás magyar átdolgozása Szcenci Molnár Alberttől, 1607-ben jelent meg először Herbornban. R. M. K. I. 407. szám.

Azonban a Dávid-féle zsoltárok diadalra jutásának volt egy nagy hátráltatója, t. i. a graduál, illetőleg a ref. egyházban még mindig erős hierarchiai szellem, mely mint az egyház alkotmányban, úgy a kultuszban is a papi tekintély, a papi befolyás emelésén fáradozott és úgy találta, hogy a szertartásos ének mellett a pap szerepe kiemelkedőbb, mint ha az ének tisztán gyülekezeti éneké lesz. Ide járult még Bethlen Gábor fejedelem művészetkedvelő lelkülete is, melyből kifolyólag nagy előszeretettel csüggött a ref. kultuszmód élénkebbé tételén. Ezt inkább lehetett a szertartásos énekek meghagyása és fejlesztése mellett elérni, mint a gyülekezeti ének általánossá tételével. Bethlen Gábor ezen felfogásának és lelkületének lehet tulajdonítani az «öreg graduál» létrejöttét, mely már Bethlen életében ott pompázott fényes bekötésű táblájának ezüst kapcsaival a gyulaféhevári székesegyház éneklőkara pulpitusán. De mire nyomtatásban is napvilágot látott, a gyülekezeti ének, főleg a Dávid-féle zsoltárok használata, általánossá lett. A puritanismus ellenállhatatlan erővel terjesztette a zsoltárokat, úgy hogy már 1643-ban kánonnal kellett a graduál védelmére kelni. A marosvásárhelyi generális zsinat első végzése szerint «a francia nótákra írott zsoltárokat avagy csak hét köznap lehet egyszer s máskor énekelni.»* A szatmárnémeti zsinat (XI. végzés) a három énekeskönyvet egyenrangba helyezi és a Geleji-kanonokban (98. C.) még jobban látható az előhaladás, midőn a zsoltárok használatát egyenesen az úrnapi istentiszteletek kor írja elő. Alig egy évtizeddel később már azt tapasztaljuk, hogy a papság a szertartásos énekeket nem sze-

* Benkő Synopsisában s utána Révész Figyelmező 1872. 474. l.

reti. A Szebenbe bezárt és II. Rákóczy Györgytől ostromolt Barcsay fejedelem környezetében levő egyháziak között nem akadt, a ki a passiót tudná vagy akarná elénekelni. A világiak ugyan még óhajtják a régi szertartásos énekeket hallani, de azok használata lassankint kivész, úgy hogy csak nagy ritkaság gyanánt maradt fenn egy-egy graduálbeli éneknek, p. o. a nagypénteki passiónak éneklése napjainkig is. A graduál nem is ért el több kiadást az elsón kívül és az erdélyi ref. egyházban az 1675-ik évben jelenik meg a graduál után az első, mellette a második énekeskönyv, a mely azonban már az ú. n. impressum, a Szenczi Molnár Albert-féle zsoltárokkal.¹ A Szenczi Molnár Albert-féle zsoltárok befogadásának jelentékeny akadályát a francia nóták képezték, melyekre voltak írva és a melyektől a magyar éneket féltették. És diadalát tulajdonképen annak köszönheti, hogy a puritanismus, bár egészében vereséget szenvedett is, de eszméivel mégis teljesen átalakította az egyház közfelfogását az egyházalkotmány, a dogmatika, a kultusz s így legközelebb az éneklés tekintetében is. Azonban az a puritanus felfogás, mely a graduált kiküszöbölte és a francia dallamokat a ref. egyházba bevezette, távolról sem vádolható azzal, mintha a magyar nemzeti dallamoknak megrontója lett volna.² Hiszen a graduál dalla-

¹ M. könyvszemle 1882.

² Kanyaró Ferencz: «Az unitáriusok Magyarországon» cz. műve 139. lapján, jegyzetben a következőket mondja e zsoltárfordításról: «Szenczi Molnár Alberté a kétes dicsőség, hogy francia énekeivel ősi szép dallamainkat enyészetre bocsátotta.» Vajjon a Bogáthi által fordított zsoltárok régi magyar dallamait a reformátusok bocsátották-e enyészetre? S azok megőrzésének elmulasztásáért kik a felelősök?

mai a régi gregorián énekeskönyvei voltak és nem magyar nemzeti dallamok. E mellett figyelmet érdemel az is, hogy a presbyterian-puritánus mozgalom egyenesen nemzeti jellegű volt. Nyelvben, érzületben a latin és kozmopolita irányzattal szemben a magyarságot istápolta, sőt egyrészt egyenesen ezért is üldöztetett. Medgyesi és még inkább Apáczai János mutatják nekünk legvilágosabban, vajjon a puritanismust érheti-e a legkisebb vád is a nemzetietlen irányzat előmozdítása miatt. Végül nem kell felednünk, hogy az eredeti magyar énekeverseket és dallamokat magában foglaló impressumot a Dávid-féle zsoltárok teljességgel ki nem szorították, sőt azok növekedtek, gyarapodtak, egészen a XIX. század elején bekövetkezett énekeskönyv-megújításáig, a mikor már az új század emberei fordultak el a nemzeti dallamoktól.

Az erdélyi ref. kultuszban a pericopák és szertartási ének mellett jellemző a térdeplés megtartása is. Az imádságot térdelve mondták, ama szentírási hely alapján, hogy az Úr Jézus Krisztus nevére meghajol minden térd. És ha a templomi ülőhelyek szaporításával a térdeplés szokása a nép közül kiment is, a papok, a tanítók még mindig térdelve mondták el a templomi könyörgéseket. Az 1638-ik évi enyedi generális zsinat meghagyja, hogy «a pásztorok a kathedrán kívül minden könyörgés mondáskor letérdepeljenek, úgy a deákok is, mind öregek, mint aprók».*

A régi ref. istentisztelet nagyon hasonlított beosztásban róm. kath. istentisztelethez. Csak a mise maradt ki az alkotó részek közül, melynek helyét a prédikáció

* Benkő Synopsisa. Révész Figyelmező 1872. 80. l.

foglalta el. A közönséges istentisztelet a pap imádságával kezdődött, ki a templomba bejövén, az úr asztalánál letérdelve hangosan imádkozott a gyülekezet s a maga bűneinek bocsánatáért, mely imádkozást az úri imádság zárt be. Azután a pap megkezdte az antiphoniás éneket melyre a chorus felelgetett. Majd a rendes gyülekezeti ének következett, melynek végeztével a pap énekelve olvasta el a vasárnapi evangéliumot, mely után a chorus énekelt. Erre responsorium következett a gyermekek és a chorus részéről. Most jött a szent beszéd, melyet a pap imával, versiculus és benedictio éneklésével fejezett be a chorus kísérete mellett. Urvacsora osztáskor, vagy bűnbánati héten a litánia is nagy szerepet játszott.¹

Az öreg graduál korába az istentisztelet ilyen alakja még mindig fennállott, de aztán annak eltűnésével lassanként a mai formájára alakult át. Agendáink nem elég részletesek ahhoz, hogy az átalakulás módozatait, valamint az egyes különösebb istentiszteleti alakokat is megismerjük belőlük, de már a XVII. század vége felé elűtő az istentisztelet formája az ősitől.

Igen jellemző, hogy már a XVII. század derekán túl, az a gyakorlat, hogy a pap imádsága nyitja és fejezi be az istentiszteletet, annyira kiment nemcsak a közszokásból, hanem az emlékezetből is, hogy a puritánusokhoz és a Coccejanusokhoz számítható Csengeri István, mint egy új eszmével állott elő azzal az indítványával, hogy a pap imádsága legyen az istentisztelet kezdete és vége.²

¹ A XVI. századbeli magyar protestáns liturgiára nézve lásd Szathmáry József értekezését a Protestáns Szemlében 1892. 326. l.

² L. Csengeri István hosszas fejtegető levelét Dadai János küllői espereshez Pápai P. Ferencznek a gyulafehérvári kollégiumról írt rövid történeti művében, a Bethlen-kollégium levéltárában.

Bármennyire is buzgólkodott eszméje mellett, az újabb szokás nem tudott azzal kibékülni. Az istentisztelet ekkor már énekléssel kezdődött, énekléssel végződött és a központ, t. i. az igehirdetés elé s után sorakoztak az imádságok.

A puritanismustól némely ferdeségek és némely jó dolgok is jöttek be a ref. kultuszba, a melyek közül azok idővel korlátoztattak, ezek pedig kifejtettek. Ilyen ferdeség volt a terjengő, hosszadalmas, szabad imádságok, a melyek kellő ihlet nélkül, felettébb kedvezőtlen hatással voltak az istentisztelet komolyságára és építő hatására. Apafy fejedelem kezdeményezésére ezen imádkozási mód el is tiltatott és közönséges templomi imádságos könyvek bevétele s használata rendeltetett el,* a mi megszüntette ugyan az előbbi fogyatékoságot, de a templomi könyörgésekbe gépiességet hozott be. Különben ezen gépiesség a puritanismus fellépése előtt még általánosabb volt, mivel az imádságok elő voltak írva és ugyanazon napon minden gyülekezetben egy és ugyanazon imádság mondatott el. (47. C.)

Az istentisztelet új alkotó része a biblia olvasás és magyarázás lett a XVII. század közepe táján. Ugyanis a puritanusok, a külföldi példák után indulva, nagyobb súlyt fektettek a bibliára, mint eddig. Sürgették, hogy általában a hétköznapi istentiszteleteken, a délelőtti és utáni könyörgés végeztével, egyes fejezetek állandóan és folytatólagosan olvastassanak fel. Ezt aztán az enyedi (1642.) s a szatmárnémeti zsinat (7. végzés) és a Geleji kánonok (48. C.) is előírták. De nem volt elegendő a biblia olvasás, hanem bevétetett a rendszeres biblia-magyarázat

* A forrásra nézve lásd a 240. lapon levő jegyzetet.

is, mely a rendes egyházi beszéd mellett hamarosan nagy jelentőségre emelkedett és más oldalról a szabad textus választás útját is előkészítette. (41. C.)

Az istentisztelet elrendezése tekintetében a Geleji kánonok a magyar ref. egyházban eleitől fogva bevett és megtartott szokást erősítették meg. E szerint hétköznapokon, hetenként négyszer (Hétfő, Kedd, Csütörtök, Szombat), délelőtt hat órakor és délután két órakor egyszerűen éneklés, könyörgés és biblia olvasásból álló istentisztelet tartott. Vasárnap délelőtt és délután, Szerdán és Pénteken délelőtt egyházi beszéd. A két utóbbi nap délután könyörgés volt az ének mellett az istentisztelet tárgya (42. C). Vasárnap délután az istentisztelet befejezésével az ifjaknak kátémagyarázatot tartott a lelkész (50. C). A hetenkénti négy prédikáció az egész XVII. század folyamán állandóan megmaradt.

A sátoros ünnepeket a puritánusok támadásai daczára is fentartotta egyházunk (51. C). Elismerték ugyan, hogy ezek a bibliában nem rendeltetnek, azonban mint «kegyes egyházi s nemsokára az apostolok kora után, de sokkal előbb a pápaság kezdeténél, keletkezett» szokásoknak megőrzését szükségesnek mondták. A három sátoros ünnep alkalmával, valamint a quadragesima (= bőjtfő) vasárnapon, a XI-ik úrnapon és advent első vasárnapján: tehát évenként hatszor, az úrvacsora is kiszolgáltattott (60. C), bűnbánati hét előzvéen meg az úrvacsora kiszolgáltattását, midőn bűnbánati beszédek és könyörgések tartattak és bűnbánati énekeket énekeltek.*

* A sátoros ünnepeket Erdélyben, különösen a székely földön, három napon keresztül ünnepelték s ünneplik ma is. Az 51. kánon ugyan két napra korlátozza az ünnepet, hanem rendelkezésé nem

A sákramentumok kiszolgáltatása tekintetében eleitől fogva az volt a gyakorlat és utóbb szabály, hogy az csak gyülekezetben, illetőleg templomban történhetik. A Tasnádi-féle kánonok (2. C.) a keresztségről azt rendeli, hogy a papok azt «alkalmas időben az templomban kiszolgáltassák». Hasonlóképp az úrvacsoráról is, melyre nézve évenként a hatszori kiszolgáltatást állapítja meg. Az utóbbi alól csupán betegség esetében volt kivétel, mikor az úrvacsorát a beteghez el lehetett vinni, de itt is gyülekezetben, tehát nem egyedül a betegnek kellett kiszolgáltatni (11. C). Azonban már a keresztség kiszolgáltatásánál a gyakorlatban eltértek a szabálytól. A pátronusok nem igen voltak hajlandók új szülötteiket a templomba küldeni és idővel nemesi előjogot csináltak abból, hogy a keresztelést a pap, házukhoz menve, végezze.

A puritánok épen ezen szokás ellen intézték leghevesebb támadásukat; azonban a patrónusok ellenállásán minden jó törekvés meghiúsult. A Geleji kánonok (55. C.) rendszerint a templomot jelölik meg a keresztelés helyéül, de megengedik, hogy rendkívülileg: «szükség, halálos betegség vagy üldöztetés esetén» akár mely tisztességes helyen s bármely időben meglehet és kell a kisdedeket kereszteni.

A keresztség kérdésében még a puritánusok fellépése

tudott megbirkózni a népszokással, illetőleg népjellemmel. V. ö. Kozma Ferencz: Székely föld közigazdasági és közművelődési állapota. Budapest, 1879. 93. l. — A róm. katolicismus korából egészen a XVII. század közepéig fennmaradtak a karácsonyi és nagypénteki vigiliák is. L. Magy. Prot. egyháztörténeti adattár. 1902. 31. s. köv. lap. Az egyházi törvények erről a népszokásról tudomást sem vettek.

előtt folytak némi viták arra nézve, hogy mikor kell azt kiszolgáltatni. Bár a ref. hittudat nem tulajdonított a keresztségnek büntőlő hatályt, de a benne, mint sákramentumban való részesedést nem tartotta közönyösnek. Azért kívánták, hogy minél előbb történjék a keresztelés. Az erdélyi ref. kánonok igen gyakran sürgetik, hogy a keresztséget nem kell halogatni és büntetéssel fenyegetik azt a lelkészt, kinek hanyagsága, mulasztása miatt (55. C.) a kisedet kereszteleetlenül hal meg. Az 1642. évi enyedi zsinat szerint a szülőket arra kell buzdítani, hogy új szülötteiket három vagy négy napos korukban kereszteltesék meg, mert különben, mint Krisztus szentségeinek megvetői, minden szent dologtól (ab omni sacro) eltiltatnak.¹ Midőn e miatt, főleg a székelységen, nagy elégtelenség támadt és az 1643. évi marosvásárhelyi zsinat elé a világiak egyéb sérelmeikkel ezt is felterjesztették, a z egyház fentartá előbbi határozatát, mivel szerinte a halogatás a sákramentum megsértésének a jele és ha a sákramentum hiánya nem árt is a gyermek lelki üdvének, de megvetése árt a megvetőnek. Különb is, mondja a zsinat: «a gyermekeknek kereszteleetlenül nevelések rész szerint az anabaptistáknak, rész szerint pedig a socinianusoknak tévelygéséhez közelít».² És csakugyan az utóbbi egyik főindok volt a keresztelés sürgetésében, mivel az unitáriusok, kik a keresztségnek semmi jelentőséget nem tulajdonítottak, a keresztséget rendszerint a serdült vagy felnőtt korra halasztották. Hatásuk e tekintetben oly nagy volt, hogy a kánonok

¹ Benkő Synopsisa. Révész Figyelmező 1872. 473—4. l.

² Az udvarhelyi e. m. jegyzőkönyve I. köt. 19. l. V. ö. Székely oklevéltár VI. 146—8. l.

daczára fenmaradott a hasonló szokás a reformátusoknál és még mai napság is gyakran feltalálható.

A XVII. század ötvenes éveiben, főleg Medgyesi Pál és presbyteriánus társai indításából, az úrvacsora szertartása körül indult egy igen heves küzdelem a Tiszavidéken, Sárospatakon és környékén, de a melynek hullámcsapásai Erdélybe is eljutottak. A harcz az ú. n. «prima elevatio» kérdése körül folyt. A puritánusok pápisztás szokásnak, az áldozat fogalma becsmérlésének állították, ha a lelkész a szereztetési igék elmondásakor a kenyeret és bort kezeivel felemeli. A régi gyakorlat, valamint az *Articuli Maiores* 7. czikke,¹ a jegyek kétszeri felvétele mellett szólott és így Erdélyben, mint újítás, csak lopva érvényesülhetett a puritánus felfogás és nyíltan csak Fogarásban, Lorántffy Zsuzsánna birtokán volt gyakorlatban. II. Rákóczy György, Csulai, a püspök, sőt maga Bisterfeld is oknélküli zavarkeltésnek tarták a vitát² s ezért a fejedelem és a püspök az ilyen újítást, sőt a felette való vitát is, megakadályozták.

A rendes istentisztelet körén kívüli szertartások közül csupán az esketés és temetés fordul elő, a mennyiben a *confirmatio* még nem volt gyakorlatban. A kánonok szükségesnek mondák ugyan (62. C), hogy az úrvacsorával első ízben élni szándékozóknak életök, erkölcsök és vallási ismeretkörük megvizsgáltságát, de sajátos egyházi szertartás ezen vizsgálattal nem volt összekötve;

¹ Kiss Áron: A XVI. században tartott magy. ref. zsinatok 569. l. L. még «*Ultimus conflictus*»: a fogarasi egyh. község anyakönyvében. V. ö. Sárospataki füzetek 1857/8. 361—5. l. R. M. K I. 933. az.

² Tört. Tár 1889. 479. l.

nem még akkor sem, ha maga a vizsgálat a lehető legnagyobb ünnepélyességgel tartatott meg, mint az öreg Rákóczy György két fiáé 1638-ban.

A mi az esketést illeti, annak szertartási része, a mai nap is szokásos imák, intőbeszéd és esküformából állott. A többi reá vonatkozó szabályok már a házasságkötés jogi oldalát illetik.

A temetés kezdetben a lehető legegyszerűbb szertartás mellett folyt le. Harangzugás, éneklés, mellőzettek és egyszerű könyörgésből állott a szertartás. A temető helye, az *Articuli Maiores* szerint,* a városon kívül és semmi esetre sem a templom sírboltjában vagy czintermében legyen. Azonban ezen puritán felfogás hamarosan megváltozott. A temetés, melynél az elhunyt iránt családtagjai az utolsó kötelességet teljesítik, olyan természetű, mely igen alkalmas arra, hogy benne az elhunyt iránti szeretet, kegyelet a puritán felfogás szigorú korlátait ledöntse. Szokásba jött a harangozás, melyben idővel minden mértéket mellőztek. A több haranggal való, gyakori és hosszas harangozás divattá, járványná lett, úgy hogy több izben kellett az egyházi hatóságnak a túlzás korlátozására kánont alkotni, míg végre a Geleji kánonok (76. C.) a közönséges halott feletti harangozást négyszer engedték meg s hosszóságukat is megszabták. Hasonlóképen túlságba mentek a halotti szertartásokban is. Az egyszerű imát hosszadalmas könyörgés, többszörös temetési egyházi beszéd, dicsérő gyászszónoklatok az ú. n. oratiók és verses bucsuztatók, a ritmizálás, váltották fel. Ebben is mértéket igyekeztek tartani az egyházi szabályok, megállapítván, hogy kit illet egy,

* Kiss Áron i. m. 592. l. Révész Figyelmező 1872—78. l.

két, három vagy négy prédikáció, egy-két oratio. (76. C). A rithmizálást pedig keményen tiltották a jó ízlést sértő, gyakran otromba verselés és tartalom miatt, mely inkább megbotránkoztató, mint kegyeletes indulatot gerjesztett a műveltebb hallgatókban.¹ Azonban ez a köznép tettségét legjobban megnyerte és olyannyira kedvelté lett, hogy három század minden egyházi tilalma sem volt képes kiirtani.

A temetés szertartásában csakis a jámbor, vagy megjavult emberek részesültek. A bűnbánat nélkül elhalt gonosztevők, kiközösítettek és törvényesen kivégzett egyének, elrettentő példa gyanánt, minden egyházi szertartás nélkül és félreeső helyen temettek el, mint a r. kath. egyház ma is teszi az öngyilkosokkal. Ezt nevezték «szamár temetés»-nek.²

A ref. egyházi kultuszban a XVII. század vége felé általában a puritánismus követelményei kezdenek érvényesülni és a temetési szertartásoktól eltekintve, az egyszerűség minden téren hódít.

¹ Benkő Synopsisa. Révész Figyelmező 1872. 80. I. V. ö. Preconium Evang. II. 812. I.

² A «szamár-temetés» a 67. kánon által törvényesített azzal az indokolással, hogy «a megátalkodott bűnösök, avagy csak ezzel is elrémittessenek». Miképen használta fel Tofeus e fenyegetést a Gilányi-hagyaték megszerzésénél I. Bod P. Polikarpus. 124—5. I. s fentebb 218—20. I.

12. Erkölcsi élet.

A protestantizmus, valamint a hitéletben, úgy az erkölcsi téren is megújodást hozott magával. Bármennyire gunyolták legyen és gunyolják még mai napig is róm. katolikus részről a hit által való megigazulás dogmáját: ebben a keresztyén világ erkölcsi ujjaszületésének alapjai vannak lerakva. Hit által, — egyedül hit által és nem cselekedetekből, — kegyelemből és nem érdem szerint, várja a protestáns a maga üdvösségét Istentől. Ha ez a hit nem élő, hanem holt volna, azaz valaminek az elhívésében, p. o. az egyház által megállapított hittételek vak elfogadásában állana : akkor igenis veszedelmes volna az az erkölcsi életre. De a protestantizmus szerint a hit egy gyümölcsfa, melynek «jó» voltát gyümölcssei, a jó cselekedetek bizonyítják. Az a fa, mely jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik és tüzre vettetik. A protestáns hite él és a jó cselekedetek gyümölcsét termi. Az ilyen hit az, mely üdvözít. És pedig üdvözít maga a hit, de nem a cselekedetek. Az érzület a fődolog és nem a tettek. Jó érzületből rossz cselekedet sohasem származhatik. De a mi látszólag, cselekedet szerint jó : eredetére nézve lehet a legrosszabb. Éppen ennek tudata vezette a reformátorokat arra, hogy a cselekedetek érdemszerző voltát a legerősebb kísértetek között is tagadják.

Kétségtelen dolog, hogy a hitnek, a keresztyéni érzületnek, ily tiszta és magasztos felfogása, mely a reformá-

torok előtt csak az evangéliumokban található, nagyon magas fokú erkölcsi belátást, mély és tiszta vallásosságot kíván. És bizonyos az is, hogy a pápistaság emlőin felnőtt nemzedék előtt, mely bőjttel, alamizsnálkodással, olvasó pergetéssel és bünbocsánat adó czédulkák vásárlásával kereste lelke üdvösségét, nagyon is idegen, érthetetlen módon hangoztak a protestantizmus evangéliumi követelményei. Annyit még könnyen megjegyzett magának, hogy az eddigi jó cselekedetek, melyek külsők, gépiesek, érzelm nélküliek voltak, mit sem érnek: de már addig nem tudott felemelkedni, hogy szert tegyen arra a benső, igazi hitre, mely nem teheti, hogy jót ne cselekedjék. Ez magyarázza meg azt az erkölcsi zűrzavart, illetőleg laza erkölcsiséget, mely a reformatio első időszakában egész Európaszerte, minden népnél, minden társadalmi osztálynál otthonos és a mely — Bornemisza Péter tanúsága szerint — még az egyháziak körében is feltalálható.^{1*}

Hazánkban volt még az elmondottakon kívül egy más körülmény is, mely nagyon ingadozóvá tette az erkölcsi felfogás komolyságát. Ez nem egyéb, mint a társadalmi egyensulynak ama felbillenése, mely a szerencsétlen mohácsi csata után bekövetkezett. A társadalomnak magát helyreállítani törekvő erélye, melyet inkább physiologiai, mint ethikai tekintetek vezettek és vezetnek mindenha, az alsóbb társadalmi osztályokból nagy számmal emelt fel olyanokat, kiket ezen emelkedés aztán elszédített, helyes ítéletüktől, erkölcsi komolyságuktól megfosztott. A «homo novus»-ok parvenu szelleme már magában is veszedel-

* Bornemisza Péter: Ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertezett világnak. R. M. K. I. 148. sz.

mes a társadalom erkölcsi komolyságára nézve. És még hozzá: az akkori politikai helyzet olyan természetű volt, a mely igen könnyen kerítőjévé lett a higgadtabb, a megállapodott jellemekek is, a gyöngék és felkapottak közül pedig valóban seregestől szedte áldozatait.

Nem mondhatnók tehát, hogy a protestantizmusnak valami könnyű dolga volt hazánkban, midőn az erkölcsi újjáteremtés munkájára vállalkozott. Nem csak a hagyományos római kovásszal, nem csak a fékevesztett indulatokkal, hanem a társadalmi és politikai viszonyok által megingatott lelkekkel is meg kellett küzdenie. Ha a protestáns egyház nem *tanító-egyház*, akkor reá nézve a nagy feladat örökre megoldhatatlan marad. De mert első gondja is a reája bizottaknak tanítása, nevelése volt: alig fogott hozzá a második nemzedék neveléséhez, már is meglátszik működésének üdvös hatása. Balassa Menyhért még az első nemzedékhez tartozott, de azok a nagy számú főurak, kik Báthory Zsigmond parancsára 1594-ben Kolozsvárt a hóhérbárd alá hajtották fejüket, már protestáns szülőktől származtak. Politikai pártos az is, ezek is: hanem a két kategória között ég és föld különbség van.

Általánosan ismeretes, hogy a reformatio által életre keltett felekezeti egyházak közül épen a református egyház volt az, mely az egyházas és erkölcsileg tisztá életre a legnagyobb súlyt fektette. A kálvini egyházfoglalom volt ennek az oka, mely szerint az egyház az üdvre praedestináltak összessége. Az ilyen egyháznak kötelessége, hogy maga között tisztátalanságot, bűnt lehetőleg ne tűrjön. A megátalkodottakat, mint fekélyes tagokat, az ige erejével messe le az egyház testéről. Erre a kulcsok hatalma adja meg a jogosultságot, melyet Krisztus

az egyháznak adott. Kálvin Genfben, a kulcsok hatalmának gyakorlása végett, külön egyházi szervet — presbyteriumot — állított fel, mely az ige fegyvereivel rendelkezett. A hol ezen szellemi eszközök nem voltak elegendők: ott a világi hatóság kardja jött mozgásba.

Az erdélyi református egyház az erkölcsi élet istápolásában teljesen a mester nyomdokain haladt. Tanított, intett, buzdított, dorgált, büntetett, csak hogy javítsón és az ártalmas tényezőktől az egyházat megtisztítsa. Csak egyben nem követte Kálvint: a presbyteriumokat nem akarta befogadni. De már az egyház és állam kölcsön viszonyát teljesen kálvini szellemben fogta fel és mikor vezetővé lett Erdélyben, az államot genfi mintára, az egyház munkatársává tette az erkölcsi élet istápolásában. Az erdélyi törvényhozást a XVII. században ugyanazon erkölcsi szigorúság jellemzi, mint a ref. egyház kánonait, vagy szentszékeit. Az egyházi és világi törvényhozás határai összefolynak a közerkölcsiséget illető kérdésekben, úgy hogy az állam nem kevésbé támogatja az egyházat a tulajdonképeni egyházi fegyelem gyakorlásában, mint a hogy az egyház a maga szellemi eszközeivel is segít az államnak a szorosabb értelemben vett kriminalitások megfékezésében.*

Az állami törvényhozás nem csak a gyilkosokat, a lopókat, a hatalmaskodókat, álpénzverőket büntette, hanem sujtoló karját megérezték a paráznák, a káromkodók, szitkozódók, ünneprontók és templomkerülők is. Viszont az előbb említettek épen úgy az egyház censurája alá estek, mint az utóbbiak. És ebben a kölcsönösségben van

* L. Az Approbaták valläserkölcsei ezikkeit összevetve a 43., 44. Geleji-kánonnal.

valami új dolog, a mi a római, kath. világban nem volt. A gyónás minden nyilvános és titkos bűnököt az egyház megítélése alá juttatott ugyan és az egyház a maga fegyverkezési eszközeivel igyekezett az erkölcsöket is javítani: csak hogy a gyónás pecsétje egyúttal őrt állt a nyilvánosság beavatkozásával szemben s így az egyházi censurának kifelé csak esetleg volt hatása. Sőt a színleg mutatott töredelem, az ugyan így teljesített elégtétel, melyeknek igaz voltát az egyetlen tanu, a pap, megítélni képtelen, magával hozván a feloldozást; ez a vezeklési eljárás többet ártott az erkölcsi tisztaságnak, mint a megnyit használt. A bűnös újból vétkezett, mert biztos volt az egyházi feloldoztatás felől. Csak a polgári hatóságtól kellett tartania. És ha ez elől elrejtette bűnét, akkor nyugodt volt, mert Istennel szemben megnyerte a bünbocsánatot. Tehát az egyház és állam között az erkölcsi élet emelésében, — habár mindkettő munkált is rajta a maga módja szerint, — nem volt semmi érintkezés, nem volt összhang, de annál inkább lehetett ellentét. Így tehát a kálvini egyházfegyelmi eljárás a közerkölcsiség javításában már ezen egyöntetű s összhangzó közreműködés által is előnyösen hatott. Lehetetlenség volt, hogy oly egyén, ki gyilkosság miatt a törvények és a jog szerint is halált érdemel: az egyház által, holmi mellékes tekintetért feloldoztassék s büne súlyától felmentetvén, az állami jogszolgáltatás rendjében való hit és bizalom megingattassék.

A Bethlen Gábor idejében hozott 1619. évi májusi törvények általános bünbánatot rendelnek az országban. Intik és büntetéssel kényszerítik az embereket, hogy «az egyházi rendeknek jó intéseket a penitentia tartásról, mindenütt szorgalmasan megtartsák, megfogadják és

mentől nagyobb buzgósággal az isteni szolgálatban könyörgések és imádságok templomokban celebrálásában józan és ártatlan élet mellett minden rendek eljárjanak.»

A nevezetes főünnepeket, a vasárnapot mindenki tartsa meg «sem maga, sem szolgája, sem jobbágya azon a napon a dologra ne kényszeríttessenek; menyegzők, sem egyéb lakodalmak akkor ne celebráltassanak, útra is senki ne induljon, hanem ha bizonyos elmulthatatlan ok kényszerítené, sőt akkor sehol a vásárok praedicatiók végéig meg ne szabadíttassanak, sem bort déleesti praedicatio végéig ne áruljanak». «A lélekkel való szitkozódás mindenütt megtiltatik.» A czégyeres vétkekben szántsándékkal élő emberek, úgy mint gyilkos, házasságtörő, Isten nevét szidalmazó, tolvaj, orv, bűbájos s több efféléhez hasonló, a tisztviselőktől személyválogatás és kedvezés nélkül, a bűnök szörnyű volta szerint, valamit érdemelnek, megbüntettessenek és birsággal sehol tiszték veszése alatt vétkeket meg ne szabadítsanak. A nőtlen személyek is ne birsággal, hanem vesszőzéssel büntettessenek és annak utána az ecclesiát tartozzanak megkövetni stb.¹

Ezek a törvények eléggé mutatják, hogy a közmondásos kálvini puritanismus mily mértékben hódított az államban az erkölcsi vétségek megítélésénél. Az Approbátákban is befoglaltatnak az ünnepek megszentelésére vonatkozó határozatok, melyekben még «a szólószedések is az ünnepnapokon megtiltatnak», valamint ott van a káromkodás tilalma is.²

¹ Erdélyi orsz. gyűl. emlékek VII. 512—3. l.

² Approb. Constit. Pars. V. ed 34., 51. l.

Ha megnézzük a törvényhatósági szabályrendeleteket: ezekből ugyanazon felfogás tűnik szemünk elé. Ünnepek s böjt megülvése, templomba járás rendeltetnek, szitkozódás tilalmaztatik, a közerkölcshiség védelmére egyházi jellegű rendelkezések hozatnak. A közrendészeti intézkedések egy tekintélyes része, mint p. o. a fényüzési, vendégeskedési s játék-tilalmak, lakodalmi szabályzatok, a mulatságok korlátozása, a guzsalyosok megrendszabályozása, zene és tánczolásai tilalmak stb. hasonlóképen ugyanazon forrásra vezethetők vissza.¹

Az állami és köztörvényhatósági rendelkezések szigorúságából önként következik, hogy az egyház követelményei még keményebbek voltak. A kánonok — az egyházi törvényhozás belső kötelezettségénél fogva — első sorban is az egyháziakkal szemben állították fel a maguk szigorú szabályait. A ki a só, a hegyen épített város, a világító gyertya szerepére hivatott, annak mindenkit meg kell előznie a tiszta, egyszerű s puritán életben. A több idevonatkozó szabályokat mellözve, elegendő lesz reá mutatnunk az 1642. évi enyedi zsinat határozataira, a melyek 20 pontban csak is az egyháziakkal szemben felállított tilalmakra vonatkoznak.² A ki egyházi személyekhez nem illő öltözetet hord, p. o. bársonyt, vagy ahhoz hasonló, nyest kalpagot stb., ezek vétessenek el tőlük. Ugyanezen büntetés érje a papok feleségeit, ha köntöseiket arany, ezüst kapcsokkal cifrázzák, vagy nyakokba gyöngyöket, csattokat raknak, vagy a közdivatútól eltérő csizmákat viselnek. A kik egymás közt veszekednek, vásárolt bort korcsmán kimérnek, vendégségekben hegedűn vagy czite-

¹ Dr. Kolozsvári és dr. Óvári: Corpus Statutorum I. kötet.

² Révész Figyelmező 1872. 83—4. l. Benkő Synopsisa.

rán játszanak, a kik tánczolnak, akár a pap, akár a felesége, a kik bűbájoskodnak, a kik vásárnapokon vagy ünnepnapokon egyházukat elhagyják, vagy ugyanilyen nap magán dolgaik miatt útra mennek, pénzbírsággal büntetettek. A pénzbírság 3—24 frt összeg között változik. A kánonok szigora a feleség, vagy a gyermekek mindennemű hibájáért is magát a papott tette felelőssé, sőt büntette, ha csak maga nem kérte megbüntetésüket.

Az egyházi fegyelem gyakorlása azonban kétélű fegyver. Könnyen megsebezheti azt is, a ki kezeli. Épen azért nagy körültekintést igényel annak alkalmazása. Attól, hogy a hivek a fegyelem miatt elidegenednek az egyháztól és máshoz fognak átlépni: ebben az időben még nem igen kellett tartani. Az egyház fegyelmezése elől nem lehetett menekülni. Az Approbáták megengedik és teljesen szabaddá teszik ugyan az áttérést,* hanem a ki egyházkövetés elől akart más egyházba szökni, azt mindaddig előbbi egyházához kötötték, míg a fegyelmi büntetést ki nem állotta. Ekkor aztán szabadon elmehtett ugyan, de igen kevesen éltek e szabadsággal. Nem ebben volt tehát a veszedelem, hanem a könnyelmű kezelésben, mely erkölcsi erejétől fosztaná meg az egyházi fegyelmet. A derűre-borúra alkalmazott excommunicatio nyomában épen ama közönyösség következnek, mintha excommunicatio nem alkalmaztatik. E mellett az excommunicatio, illetőleg reconciliatiohoz igen közel áll az a pápista gondolat is, hogy az illető most már eleget tett bűneiért s így azok súlya sem a földön, sem a jövő életben nem nyomhatja. De meg az egész egyházi fegye-

* Approb. Const. Pars. I. tit. 5. art. 4.

lem tulajdonképpen nem egyéb, mint egyházi eszközökkel végzett erkölcsrendszet, mely a büntetéstől való félelem erejével hat. Ha pedig valósággal ilyen hatású: akkor magasabb erkölcsi szempontokból értéktelen és egyenesen evangélium ellenes.

Az egyházi fegyelem gyakorlásából eredhető bajoknak azzal akarta elejét venni az egyház, hogy nem bizta azt az egyes papokra, nem a falusi presbyteriumokra sem, hanem felsőbb hatóságilag kezelte az egyházmegyén, az esperes, a partialis visitatio és partialis zsinat által. A 44. kánon szerint «bármely egyes személynek, legyen az akár csak egy közönséges lelkipásztor, akár több egyháznak felügyelője, hivatalvesztés terhe alatt nem szabad senkit, még a legbűnösebbet sem a szentségektől önhatalmulag eltiltani, annyival inkább ünnepélyes átközódással kiközösíteni, valamint a bűnbánót az egyházba ismét visszavenni: hanem mind a kisebb, mind a nagyobb kiközösítésre, valamint a feloldozásra a zsinatnak legyen joga és hatalma».

Kétségtelen, hogy ezen intézkedéssel a tulajdonképeni egyházi fegyelmezés igen sokat nyert. Nagyobb körültekintéssel és ritkábban alkalmaztatott, a mivel nyomatéka, súlya is nőtt. De viszont a kisebb és gyakoribb esetek megfeddésére nem volt alkalmas eszköz az egyház kezében. A bűnösöknek magánúton és nyilvánosan való megfeddése annyi kellemetlenséggel járt az évenként marasztott lelkipásztorra nézve, hogy a legtöbb szívesen elállott tőle. A közerkölcsiség nem állott ugyan aránylag rosszabb lábón akkor, mint ma; hanem az érzék mégis tompább volt. Megrovandó esetek elég gyakran fordultak elő s így egy év is bőségesen elég volt arra, hogy a lelkipásztor a gyülekezet egy tekintélyes

részét maga ellen igerelje. Akkor aztán szekérre rakhatta holmiját, családját s mehetett másik egyházközségbe, ha esztendeje letelt.

Így lett mind általánosabbá a *seculare brachium*, azaz a világi karhatalom igénybe vétele. Kevésbé alkalmazták az *excommunicatiót*, de annál gyakrabban a kézi kalodát és a vesszőt. Az egyházlátogatás alkalmával kiadott kisebb vétkeket nem egyházi fenytétkkel, hanem deressel stb. büntették. Egyik szélsőségből a másikba estek. Mert az bizonyos, hogy sem a deresnek, sem a kézi kalodának nem volt valami nagy erkölcsképző ereje.

Tudta ezt maga az egyház is. Épen azért nem is annyira a kulcsok hatalmával, vagy a hatóság karhatalmával, mint inkább a tanítással kívánta hiveit a lelkiekben és erkölcsiekben gyarapítani. A katechismus-tanítás játszik e téren nagy szerepet, mely a protestantismus fellépése után örvedetes és hatalmas fellendülést mutat. Nagy számmal keletkeztek a könnyen érthető és tanításra alkalmas katechismusok, melyeknek tanítása és magyarázása a lelkipásztorok tiszte. Első ismert kánonos könyvünkben, a *Canones Ruberiani*-ban, az ifjúság katechisálása a lelkész kötelességei közé van iktatva. Ezt a kötelességet később is gyakran tartják a kánonok az egyháziak elé, a mi ha bizonyos részben annak is a jele, hogy egyesek elmellőzték a katechisatiót, de másfelől mutatja, hogy az egyházi hatóság annál nagyobb figyelemmel örködött betartása felett. A szatmár-németi zsinat épen a káté tanítása céljából kívánja a leány, — vagy mint nevezi, — a nemzeti-iskolák felállítását. Püspöknek, zsinatnak, fejedelemnek, majd a főconsistoriumnak nagy gondja volt arra, hogy a katechisatio gyakorlata

meg ne szűnjék, a hol pedig mégis megszűnt, újra föl-vétessék.

Azonban a tanításbeli buzgalom, az egyházfegyelem gyakorlása és a világi hatóság karhatalmi segédkezése sem volt. arra elegendő, hogy az emberekből angyalokat formáljon. Bizonyára sok fogyatkozás maradt még az emberekben, az egyházban és a társadalomban. A korviszonyok is olyanok voltak, a melyek mellett az egyháznak nem csak a rendes emberi gyarlóságokkal kellett megküzdenie, hanem ezeknek fokozott jelenségeivel.

Básta korának borzalmai oly nagy mértékben meg-ingatták a társadalom egyensúlyát, hogy egy emberöltőnek minden szigorúsága sem volt alkalmas annak helyre-állítására.

Elképzelhetjük, hogy minő hatással voltak azok a közerkölcsiségre, ha látjuk, hogy a törvényhozásnak rendkívüli rendszabályokat kellett életbe léptetni még a «papok, mesterek, deákok és egyéb egyházi rendek» ellen is,* kik hivatásuk határain kívül «a dulók, kóborlók, fosztók, kapdosók és hatalmaskodók közé elegyítették magukat, avagy maguknak példát vévén azoktól, dúltak, fosztottak, kóborlottak, kapdostak és minden hatalmaskodást, gonoszságot cselekedtek». Ha csak «némelyek» voltak is ilyenek, mégis elég jellemző fényt vetnek az egész társadalom életére. Minő lehetett a többi társadalmi osztályok erkölcsi állapota, ha magára a papságra, az egyházi rendre is eláramlott a gonoszság.

És még ki sem pihenhetett az ország a Básta-kora

* Erd. országgyűlési emlékek V. 499. l.

iszonyú szenvedéseit, a mikor jött a Bocskay-féle háború. Erre nemsokára Báthory Gábor erkölcstelen uralma következett, melynek romboló ereje a társadalom legfelsőbb osztályaiból elemi, erővel hatott az alsóbakra is.

Az egyesek czégéres erkölcstelen élete mentséget talált a fejedelem magaviseletében. Bethlen Gábor kénytelen volt drákói szigorhoz nyúlni, hogy a baj tovább harapódzását meggátolja. Báthory Gábornak udvari papjáról, Rettegi Jánosról is, mint csaló, kapzsi emberről szólnak a szász évkönyv írók, ki hatalmas bőjti prédikációkban mosdatta ugyan felséges fejedelme fejét, de a szász polgároknak az ő őrizete alá helyezett arany és ezüst portékáit nem

átalotta eltulajdonítani.*

Bethlen Gábor és I. Rákóczy György uralkodása alatt jött csak magához a társadalom. Mindkét fejedelem szigorú puritán erkölcsi élete és hasonló jellemű püspökeik, az ambrosiusi lelkű Keserői és a rettenthetlen Geleji István munkássága megtisztították az egyházbeli hivek életét a reájuk tapadt erkölcsi szennytől. Igaz az is, hogy ezen idő alatt nagyobb belső háború, vagy pusztítóbb elemi csapás sem érte az országot és nem ingatta meg a nagy fáradtsággal helyreállított rendet. Geleji kérelmetlen üldözője volt az «erkölcstelen ministereknek és mestereknek», de szemei meglátták a világiak fogyatkozásait is. Gyulaféhérváron nem lehetett olyan kihágás, melyet ő meg ne tudott volna s a melynek megorvoslására tüstént lépéseket ne tett volna, mivel nézete szerint, csak egynekelnézésével is «nagy alkalmatosság ada-

* Kraus G.: Siebenbürgische Chronik. Bécs, 1862. I. 7. 1. Erd.ogy. eml. VII. 102. Jósikáné, VI. 316. Tört. tár. 1883. 512.

tik s tágas ajtó nyitattik a gonoszsnak szabados cselekedetire.»

Azonban a 30—40. év alatt elért szép eredményeket, mint vihar a pelyhet, úgy söpörték fel az 1657—61. évek eseményei.

A rettenetes tatárfogság, a szakadatlan belháború, a törökök s tatárok pusztítása nem csak kincsekben, emberekben, hanem jó erkölcsökben is kifosztotta a kis Erdélyt. Mélységes erkölcsi háttérbe enged bepillantunk az 1659. évi küküllővári zsinat ama határozata, hogy «annis 1657 et 1658 mensibus Julii et Septembris», sokan vitettek pogányok rabságára; arra nézve az 1606-ban csinált 29-ik kánont kell observálni. Legalább is három esztenteig kell várakozni utánuk s ha az alatt semmi sem hallatik felőlük, az itthon maradt részek második házasságra mehetnek; ha kik pedig azon közben megessenek, kövessenek ecclesiát a külső büntetések végrehajtása után. De az ilyenek is várakozzanak három esztendeig».

Az 1657—61. évek után sohasem tért többé vissza a régi szigorú erkölcsi élet. Nem volt ugyan a közélet fellejt; de nem is volt olyan puritán tisztaságú, mint Bethlen és Rákóczy idejében. A válóperek száma a fejlődmi kor végeig folyton gyarapodik és inkább nősparáznság, mint hűtlen elhagyás a kereset oka. Az 1688. évi fej érvári szent generalis egyik határozata kedvezőtlen világitást vet magára a papságra is, midőn így rendelkezik: «a papok sok erkölcstelensége miatt gyaláztatik az ecclesia: azért a seniorok vigyázzanak az erkölcstelen papokra, hogy a Cónonok szerint bánhassék

* Irodalomtörténeti közlemények 1894. 342. l.

velek püspök Urunk».* Apafy uralkodásának második fele a szakadatlan udvari cselszövények, az egyes urak kapzsisága, féktelenkedése miatt megrontotta a felsőbb osztályok moralitását s innen árasztotta aztán alább is a bajt. A papság és a világi urak közötti folytonos versengés megbénította az előbbieket munkájában. Igaz ugyan, hogy Apafy idejében is hoztak törvények a vallás erkölcsi élet oltalmára: azonban ezeknek, a végrehajtás lányhasága miatt, már kevés fogantjuk volt. Semmi sem bizonyítja ezt inkább, mint az a körülmény, hogy a többi fejedelmek sohasem adtak ki oly nagy számmal, u. n. mandatum visitoriumokat, mint Apafy. A mikor a világi hatóságokat szinte erővel kellett hajtani az állami egyházvédjog egyik alkatrészének gyakorlására: akkor már a lelkek nagy változásokon mentek keresztül, a melyek az egyháziasság rovására fejlődtek ki.

Egyházunk mindenesetre nagy buzgalommal töltötte be az erkölcsi téren is nemes hivatását. Nehéz viszonyok között sokszor fentartotta, vagy ha rendkívüli események teljesen felforgatták volna, hamarosan helyreállította a kellő rendet, erkölcsi komolyságot. Nem volt, de nem is lehetett arra ereje, hogy minden egyes egyént erkölcsi eszményre képezzen: de mégis azt tapasztaljuk, hogy a fejedelmi kor Erdélye eszményi magaslaton állott a XVIII. század Erdélyével szemben. Szigorú szemüveggel nézve az eseményeket, meglátjuk a hibát, a foltokat ott is, a hol talán még ingyen sem keresnők. Hanem mihelyt letesünk a hozzánk, emberekhez, sehogy sem illő általános mérték használatáról és megelőgésünk a megelőző és következő állapotok összehasonlításából kitünő követ-

* Benkő Synopsisa.

kezmények felkeresésével, akkor bizonyára mások lesznek eredményeink, jobbak, kedvezőbbek.

Az az óriási erő, melyet Erdély, a protestáns Erdély, a magyar nemzeti és alkotmányos érdekek megvédelmezésében kifejtett, a legvilágosabb tanúbizonyság az erkölcsi alapok átlagos szilárdsága mellett. Az a komolyság, melylyel ennek megőrzésére törekedett, munkált: a felfogás nemességét, tisztaságát mutatja. A kedvezőtlen esetek jelleme és száma pedig a békés fejlődés menetét zavaró események következménye. És bármily erők voltak is ezek a zavaró események, az erkölcsi élet átlaga kedvezőbb a fejedelmi korban, mint azt megelőzőleg, avagy azután. Báró Apor Péter a XVIII. században visszairatja a régi erkölcsöket, az ősi, tisztos, egyszerű és tiszta állapotokat. A korviszonyok ismerői előtt világosan áll, hogy ez nem a mindennapi mult-dicsőítés.

Ha azokat az eszközöket vesszük figyelembe, melyekkel egyházunk az erkölcsi élet javításán dolgozott: kétségtelen, hogy közülök csak a tanítás bír abszolút becsel. A fenyíték nyomában járó és a fegyelmen felépülő erkölcsiség nem elég tiszta és tökéletes. De azért a fenyítéknek rendkívüli jelentősége van, mint nevelő, mint szoktató eszköznek. Nem hiába és ok nélkül mondja a bibliai koronás bölcs, hogy «a ki megtartóztatja az ő vesszőjét, gyűlöli az ő fiát». (Példab. 13., 24.) Az egyházlátogatásági jegyzőkönyvek tanúbizonysága szerint, az egyház nagy haszonnal forgatta az ő vesszőjét. A XVII. században még nagy ritkaság számba mennek azok a panaszok, melyek a XVIII. században majd mindenütt előfordulnak, hogy t. i. a hallgatók a templomot nem gyakorolják, kivált mives napon, úgy hogy néha egy héten kétszer-háromszor is elmúlik az isteni tisztelet, mert

senki nem megyen a templomba; vannak káromkodó emberek, vannak vasárnapot tánczolásal megrontók, vannak tisztátalan személyek, házfelverők, dézmát eltartók, botránkoztatók, gyilkosok, prédikátort meglövással fenyegetők stb.*

A XVII. század utolsó negyedében szakadatlanul tartó bizonytalanság s ingadozó politikai helyzet nem volt alkalmas arra, hogy a XVIII. századra olyan állapotban hozza át az egyházat, mint a minőben a század derekán volt. De még az ekkori állapot is eszményi ahhoz képest, melyet a XVIII. század erkölcsrontó közviszonyai teremtettek.

* Peteki egyházlátogatás 1718-ban. Az Udvarhelyi e. megye jegyzőkönyvéből. III. 185—8. l.

III. TANÜGY ÉS IRODALOM.

13. Tanügy.

A protestantizmusnak az általános művelődésre gyakorolt befolyásában kiváló szerepet játszik a tanügy fellendítése. Mindkét alapelve, — a hit által való megigazulás és a szent-írásnak egyedül hitszabályozó volta, — egyaránt kötelességévé tette azt, hogy a tanügyre nagy súlyt fektessen. Győzelmét iskoláinak köszönhette és köszönheti ma is.

Az erdélyi protestantizmus is megtette e tekintetben a maga kötelességét. Midőn 1556-ban a püspöki, káptalani és konventi jószágok secularisatiója kimondatott: az országgyűlés ezeket továbbra is egyházi, — főleg iskolai czélokra szánta.* A magyar reformatio bajnokai is azt sür-

* Erd. orsz. gyűl. emlékek I. 577. I. Quia plurima bona et iura possessionaria haereditatesque alie sunt in hoc regno, que alias ad monasteria et ecclesiarum usum per maiores nostros collate fuerunt, *quum autem mandatum extet, ut res semel Deo dicatae in profanos usus converti non debeant*, ob hoc rogant regnicole dominum Locumtenentem, velit talia bona et iura possessionaria hereditatesque ad manus fidelium dispensatorum assignare, interius quoad præfate Maiestates divina ope hoc regnum intraverint et proventus talium bonorum reservent. Super quibus tandem sue Maiestates deliberent, *quos in sacros*

gették, hogy a szerzetesek, apácák, kanonokok s püspökök javadalmi «az Úr egyházának épületére» a lelkipásztorok, tanítók és iskolák tartására fordíttassanak.* Azonban, mint a külföldön, úgy nálunk is, egyelőre csak kevés rész jutott ezen r. kath. egyházi javakból arra a célra, a mire a reformátorok óhajtották. De mégis jutott és mindig több-több jutott.

Isabella és János Zsigmond, az országos rendek kérésére négy iskolának vetették meg alapját. A kolozsvári, vásárhelyi, váradi és gyulafehérvári iskolák a secularizált egyházi javakból, kincstári jövedelemből alapítottak, vagy gyarapítottak. Több iskola is keletkezett még később, melyeknek fentartási főforrása az egyes fejedelmeknek az országos kincstár terhére tett alapítványai voltak. Főleg a XVII. században látjuk, hogy ha nem is épen az összes volt egyházi javak, de azokat megközelítő tekintélyes összeg fordított az államkincstárából oktatási célokra.

A fejedelmek rendszerint csak a maguk vallásán lévő felekezetek iskoláit dotálták és csak a maguk felekezete számára alapítottak iskolákat. Minthogy az iskola mindenestől fogva egyházi intézmény, az egyház kiegészítő része, «veteményes kertje» volt: így az iskoláknak tett alapítványok az egyháznak adottak gyanánt tekintettek. A Báthory István által alapított kolozsvári jezsuita kollégiumon kívül, mely eleitől fogva önálló jogi-személy gyanánt szerepel, a többi iskolák a helybeli egyházközséggel

usus scholarumque instructionem convertantur.» V. ö. U. e. mű II. 60., 79., 89. l.

* Kiss Á.: A XVI. száz. ref. zsinatai 176. l. a debreczeni hitvallásban; U. o. 604. l. az *Articuli maiores* 67. cikkében.

szoros összefüggésben voltak és annak vallásváltoztatása esetében hitvallási hozzátartozásuk is megváltozott. Így lett a kolozsvári iskola lutheránusból reformátussá, majd unitáriussá és a reformátusoknak csak akkor keletkezett itt újabb iskolájuk, mikor egyházközségük is feléledt a XVII. században. A gyulafehérvári iskolával ugyanez az eset, csak hogy mikor Báthory István a gyulafehérvári unitárius egyházközséget szétrobbantja, az iskola ismét reformátussá lesz.

A fejedelmi alapítású iskolák a XVI. században tulajdonképpen már megvoltak, mint városi iskolák. Az állami támogatás csak növelte, nagyobbította őket. Minden valamire való városban volt iskola. De ezek nagyobb jelentőségre csak akkor vergődtek, mikor a fejedelem, vagy magánosok által segélyeztetve nagyobb számú tanuló-sereg és tanerő alkalmazására is képesítették. Fokozatok nem igen voltak közöttük eleinte, hanem a tanítószeremélyzet száma és a tanítók képzettsége szerint tanítottak egyik vagy másik iskolában többet, mint a többiekben. Főiskolát akart ugyan már János Zsigmond is alapítani Szász-Sebesen, de ebben korai halála megakadályozta. A Báthory István által alapított kolozsvári jezsuita-akadémia természete olyan volt, hogy ez a többi, többnyire protestáns középiskolákkal összekötetésben nem állhatott.

A reformátusoknak iskoláiról még csak megközelítő adatot sem lehet felmutatni a XVI. századból, mivel iskola volt mindenütt, hol a község, vagy földesur áldozatkészsége illet létesített. És ezek az iskolák egytől-egyig többek voltak a mai elemi iskoláknál, a mennyiben a tanító bennök latin nyelvet, grammatikát, syntaxist, esetleg rhetorikát, poetikát stb. is tanított. A hol iskola volt

és tanulók akadtak, a trivium és quadrivium mindenütt fennállott.¹

Azonban voltak mégis kiemelkedőbb iskolák, melyek már több tanerővel dolgoztak, a melyeknek élén a rector, e mellett lector és collaboratorok állottak. Ilyenek csak városhelyeken fordulhattak elő, hol több költség állott rendelkezésre az iskola céljaira. Az ilyen helyeken már nem csak a rendes középiskolai képzést adták meg, hanem tanítottak philosophiát s theológiát és papokat, tanítókat is képeztek.

A XVI. századból erdélyi.ref. anyaszentegyházunknak nem maradtak fenn kánonai. Minden valószínűség szerint a tiszántuli testvérek kánonaival, az Articuli Maiores és Minoressel éltek és innen vették az iskolákra vonatkozó szakaszokat is. A Articuli Maiores 65. kánona szerint «elsőben a nyelvek ismerete, latin s görög nyelvtan (ahol lehet zsidó is) logica, dialectica és más, a theologia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szent-írás görög és latin nyelven adassanak elő az ifjuságnak». Tartassanak vizsgálatot az iskolatanítók iskoláikban és rendezzenek gyakran iskolai vitatkozásokat.²

Ez volt a tanítás célja a XVI. században és erre töre-

¹ Ez a körülmény magyarázza meg azt a jelenséget, hogy sokszor jelentéktelen helyeknek «hires» iskolájáról beszél a történetírás. Csak egyet említek fel, t. i. az unitáriusok «hires» választói iskoláját, hol állítólag a «comedia választiana» -t, vagyis az ú. n. debreczeni disputatiót is színpadra vitték s mint iskolai drámát adták elő. Válaszút akkor is csak egy jelentéktelen falu volt, mint akár ma is; iskolája falusi iskola. És mégis lehetett hires, ha hires tanítója volt.

²Kiss Áron i. m. 602. l.

kedtek a mi iskoláink is. Természetesen a zsidó nyelv ismeretét s a theologiai tudományokat csak oly helyeken lehetett az ifjúsággal közölni, hol az elemibb ismeretek tanítására a rendes igazgatón kívül megfelelő segéderő is állott rendelkezésre. Iskoláink közül a kolozsvári, marosvásárhelyi, dési, gyulaféhérvári, nagyenyedi, a fogarasi, szászvárosi és a dévai állottak azon a magaslaton, hogy ezen kívánalomnak megfelelhessenek. De ezek közül is elvesztettük a kolozsvárit és désit, melyek helyett csak a XVII. században keletkeztek újabb iskoláink a nevezett városokban; csakhogy már ekkor a gyulaféhérvárnak kollégiumi rangra emelkedésével, a theologia tanítása csakis itt virágzott addig, míg mellette több kollégium nem keletkezett.

Az unitárius dagály megszűnésével, a XVI. század utolsó három tizedében Marosvásárhelyt, Gyulaféhérváron, Nagy-Enyeden, Szászvároson, Fogarason, Déván, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyt voltak nevezetesebb iskoláink, melyek közül a két első emelkedik ki különösebben, mint a melyeknek élén kitűnő tanárok állottak és a melyek theológiát is oly fokon tanítottak, hogy innen külföldi egyetemre, vagy pedig egyenesen papságra is mehettek ifjaink. A marosvásárhelyi iskola egyik nagynevű tanárának Laskói Csókás Péternek «Speculum Exilii» cz. 1581. megjelent vaskos theologiai műve,* mely részlet-előadásait foglalja magában, bizonyossága annak, hogy a theologia elég alapos-

* Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár II. 163. szám. E munka a systematica theologia körébe tartozó monographia, mely az «igaz imádság» lényegét fejtegeti. Főleg a róm. katolikusok, de részben az unitáriusok ellen is irányul.

sággal és részletességgel tanított ez iskolában. Baranyai Decsi Czimor János, Laskói Cs. Péter utóda, csak emelte ez iskolának színvonalát. A gyulafehérvári iskolában pedig előbb Ilosvai Benedek, majd Zsigmond Dávid voltak a jeles igazgatók, kik bizonyára a marosvásárhelyivel egy szinten tartották ezt az intézetet. A többi iskolákról nagyon keveset tudunk s csak sejtjük, hogy ezek a theologiai fokozatig képezték az ifjúságot.

A XVII. században keletkezik a kolozsvári iskola, mely 1656-ból már mint kollégium szerepel. Ugyanezen időtáját alakul a dési «gymnasium». Nemsokára találjuk a hátszegi iskolának első biztos nyomait. 1662-ben a gyulafehérvári kollégiumnak Nagy-Enyedre költözésével, az enyedi iskola ebbe beleolvad. Majd a gyulafehérvárinak üresen maradt helyére a sárospataki költözvén, itt is egy kollégium támad. Így a XVII. század utolsó negyedében három kollégium és egy egész sereg gymnasiumi. szerű iskola áll egyházunk rendelkezésére, mert már az említettekén kívül több oly iskola is volt, mely a falusi egyszerű iskolák színvonalán túl kiemelkedett, mint p. o. a küüllővári, bánffyhungyadi, ilyefalvi, széki stb. Azonkívül minden község, hol csak tanító volt, már tulajdonképpen egy csonka kis gymnasiumot tartott, mely a tanító buzgalmához képest 1—2 3 osztályival is birt. Továbbá meg kell még arról is emlékeznünk, hogy Lugoson, Karánsebesen, Gyulafehérvárt és Fogarason református oláh iskolák is voltak, melyek hasonlóképpen 3—4 gymnasiumi osztályival bírtak, sőt még némi fogyatékos theologiai, illetőleg papképzést is nyújtottak.

Az egyes iskoláknak egyáltalában nem voltak szigoruan elhatárolt vonalai a fokozatokat illetőleg. Az elemi iskola és gymnasium, a gymnasium és főiskola meglehe-

tősen összefolytak egymásba. Különösen áll ez a XVI században és a XVII-ben a gyulafehérvári kollégium felállításáig, mikor ez a többiek közül kimagasolván a theologiai képzést csak itt lehetett teljesen befejezni. A kollégiumnak ezen kiemelkedése folytán a többi iskolák — mígnem egyesek kollégiummá lettek, — particulák maradtak, azaz részleges tanintézetek, a kollégiumtekintetvén teljes iskolának. De a gyulafehérvári kollégium keletkezéséig particulák nincsenek, hanem legfelebb a tanár neve vonza a tanulót valahová és a tanár egyéni tehetségei teszik az iskolát olyanná, melyben a más iskolában tanulmányait befejezett ifjú még haladhatott.

A kollégium megalakulásáig rendszerint külföldön járt ifjak lettek a nagyobb iskolák tanítói, de azután már a kollégiumokból is hoztak iskola-igazgatókat. A particulák élén, hol domidoctusokat, hol pedig academicusokat látunk váltakozni. Összhang, illetve egyöntetűség sem volt a tanmenetben, míg a kollégium nem szerepel és csak ennek alakulása után látjuk a Geleji kánonokban azt az intézkedést, hogy a tanítók «az elemi iskolák tantárgyait úgy oszszák be, hogy azokból a tanítványok nagyobb iskolákba, elméjük magasabb művelésére szerencsésen előbb léphessenek». A marosvásárhelyi iskola szabályai között is olvassuk 1655-ből, hogy a rectornek bizonyos leczkéi legyenek, melyek a kollégiumnak subordináltassanak, hogy a midőn innen oda deák menend, akadály nélkül tudhassák, melyik classisba kell állítani, Mindazonáltal a jó ingeniumokat taníthatja az iskola-mester itt is a feljebbvaló disciplinákra».* Azonban

* Koncz József: A marosvásár helyi koll. története. 79. l.

olyanféle rendszeresebb szabályzatnak, az egész kerületre kiterjedő részletesebb tanrendszernek, mint a minőt 1648-ban, a tiszáninneri kerület hozott,¹ Erdélyben a XVII. században nem akadunk nyomára.

Azért a kollégium fölállításának kétségkívül rendező hatása lett a particulákkal szemben, tanrendszer, osztálybeosztás, tanmenet tekintetében is. A kollégiumból a particulák élére kikerült rectorok, kik már a kollégiumban, mint praëceptorok, vagy lectorok működtek, a vezetésük alá került intézetet a jól ismert példa szerint rendezték classisokba és a kollégiumokban használt könyveket, auctorokat tanították. Különben is a megszokott könyvek mellőzése úgy tekintetett, mind a jó rend elleni kihágás és mint láttuk, Sárospatakon Tolnai D. János éppen a Keckermann logicájának mellőzésével zudította fel maga ellen a vihart, mely őt ezen állásából távozásra kényszerítette.² Nemcsak a tanrendszer, osztálybeosztás, könyvek, hanem még a törvények is átszármaztak a kollégiumtól a particulákra, úgy hogy a gyulafehérvári kollégiumnak Alsted, Bristefeld, Piscator bejövetele előtti és ezenprofessorok által átdolgozott törvényeit, éppen a marosvásárhelyi, szászvárosi, székelyudvarhelyi particulák törvényei tartották fenn számunkra.³ A kisebb particulák, mint például a fogarasi, azt dolgozták át összébb vont alakba.⁴

P. Szathmári Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda tört. 12. l.

¹ Sárospataki füzetek 1862. 445. s köv. lap.

² U. o. 1857/8. 177. s köv. l.

³ Koncz J. i. m. 564. l. Békefi Rémy: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium törvényei 5—10. l.

⁴ L. a fogarasi iskola törvényeit az illető egyházközség levéltárában.

Iskoláink belső tanügyéről épen a kollégium alakulása, illetőleg a németországi professorok bejövele után birunk részletesebb ismerettel. Részint az adatok fennmaradása, részint a kollégium rendező tekintélye az oka, hogy itt már nem tapogatóznak, mint korábban.

A kollégium számára az 1630. évi törvény négy professort szánt; azonban csak az a három maradt, kiket Bethlen Gábor behívott. A XVII. században a kollégium professorainak száma sohasem emelkedett négyre. A professorok a főiskolában (schola publica) tanítottak, theologiai, philosophiai és philologiai tárgyakat. Hallgatóikkal együtt ők, a professorok, alkották a főiskolát, mely alatt aztán a classisokba osztott gymnasium volt, élén a professorok közül választott tanvezető tanárral (pädagogarcha) és az egyes osztálytanítókkal. Így a kollégium két főrésze oszlott t. i. főiskolára (schola publica) és gymnasiumra (pädagogium). Az egyes particulákban tehát csakis gymnasium volt. De azért mint a marosvásárhelyi idézett 1655. évi conplanatio igazolja, a particulák jelesebb növendékeit a rector a theológiában is oktathatta, a mennyiben a particula legfelsőbb 4-ik osztályában, a rhetorika, logika és theologia képezték a tantárgyakat.¹

A főiskola tulajdonképen theologiai akadémia volt, melyben a philosophia és philologia csak a theologia kedvéért tanított, a mint a radnóti zsinat is kívánja 1673-ban t. i. hogy «olyan philosophia tanítassék, mely ancilláljon a theológiának.»²

¹ Konecz J. i. m. 89. l. Békefi R. i. m. 38—9. l.

² Prot. Közlöny 1889. 344. l. A radnóthi zsinat végzései. Közli Zoványi Jenő.

Alsted terve szerint az egy éves theologiai tanfolyamnak tárgyai lettek volna, az egyik theol. professor által tanítva, az ó- és új-szövetségi exegesis, a vitás helyek, illetőleg kérdések «nyomós tárgyalásai»; a másik professor előadásában pedig a dogmatica (a loci communes). Ezen előadásokat kiegészítik a hetenkint tartandó vitatkozások, megírt és előadott értekezések, — oratiók és gyakorlati szónoklatok. — A philosophiai tanfolyam három évre terjed s tárgyai a logika, metaphysika, physika, matematika, — az egyik professor által előadva, míg a másik a héber s görög nyelvet, valamint a latin oratoriát adná elő. A disputatiók és oratiók természetesen itt is nagy szerepet játszanak.

A főiskolai tanulók publicusoknak azért neveztettek, mivel az előadás, melyet hallgattak, nyilvános előadás volt. Ruházatukról tógátusoknak is hívták őket. Felvételők a törvények aláírásával és a megtartásra való kézbeadással történt. Akadémiai szabadsággal bírtak a leczkék megválasztásában és nem is voltak napi két leckeóránál többre kötelezve. Kötelességük volt a vasárnapi prédikációkra eljárni, a választott leczkéket hallgatni, kijelöltetvén, a vitatkozásokon mint felelő szerepelni, különben pedig részt venni és sor-szerint opponálni. Ezenkívül a tisztességes élet, a törvényeknek való engedelmesség köttetett szívökre.

A gymnasium, vagy pädagogium öt osztályra volt osztva. Az egész felett a tanítás menetére, rendjére, a professorok közül választott pädagogarcha ügyelt fel. Később Alsted halála s Piscator távozása után academicusok alkalmaztattak pädagogarchának. Az osztályok vezetésére egy-egy külön tanerő, rendesen academicusok állítottak, kik közül a három első t. i. 1—2—3 osztályok vezetői, (az

osztályok felülről számítottán), *rectornak*, a másik kettő *præceptornak* nevezetett.

A *pädagogium* tananyaga a heidelbergi káté, a számtan és zene és a legterjedelmesebb és legfőbb: a latin és görög nyelv. Osztályok szerint a legfelső, azaz az akkori első (rhetorikai) osztályban a nagyobb káté, a logika szabályai s azok analitikai és synthetikai alkalmazása a gyakorlatban, a rhetorika szabályai s *rhetorica variatio*, hetenkint négy *stylusgyakorlattal*, megállapított rendben: rövid beszéd, latin fordítás magyarról latinra és viszont, vers és görög gyakorlatok a görög nyelvtan teljes befejezésével. Latin és görög szónoki és költői művek fejtegetése. A második, vagyis *pœtikai* osztályban a nagyobb káté, a logika és rhetorika elemei, Cicero és Horatius, új-szövevény olvasása és fejtegetése görög nyelven, latin ismétlés és hetenkint a következő írásbeli gyakorlatok: fordítás latinra és magyarra, *variatio grammatica*, vers, diktált tárgyakról. — A harmadik *syntactikai* osztály a rövidebb kátét tanulja, a latin grammatikát befejezni, a *variatio grammaticát* folytatja, Fordítási *stylusgyakorlatokat* készít, a görög nyelvtanból *declinatiót* és *coniugatiót* tanul és olvas. Itt kezdődnek a *pœtica* elemei. Terentius olvastatik s latin párbeszédetek tartatnak. — A *grammaticai* negyedik osztályba a rövid káté, latin grammatika, latin *nomenclatura*, a *grammatica variatio* kezdete, Terentius fordítása és igen rövid írásbeli gyakorlatok diktálás után. Az ötödik osztály, az *abecedariusok*, tanulnak imni olvasni latinul, *declinatiót* s *coniugatiót* és latin szavakat.*

* Ez az első részletes tanterv egyházunkban, a melyet magát ha ismerjük is, arról már nem rendelkezünk adatokkal, hogy vajjon be is tartatott-e. E tanterv «A gyulafehérvári főiskola

A latin nyelv elemeit Alstedius munkáiból (*Latinum in nuce id est rudimenta lexici latini*, Gyulafehérvár, 1635.; *Grammatica latina*, Gyulafehérvár, 1635., 1642.) Molnár Gergely grammatikájából és Comenius Januá-jából tanulták. Auctorok közül leginkább Terentium, Cicero, Horatium, Vergilium használták. Rhetorikai, poetikai könyveket Piscator írt a megfelelő osztályok számára (*Rudimenta rhetoricæ*, 1635, *Artis poëticæ præcepta*, 1642, *Eudimenta oratoriae* 1645.). A görög nyelvtant Károli Péter, majd Alstedius könyvéből tanulták. Hasonlóképpen Alsted írt héber és chald grammatikát is, mely azonban csak a particuláknál tanított a classisokban azok számára, a kiket a rektor erre elég érettnak talált.

A gymnasiumi osztályok száma idővel a kollégiumokban változott. Így már a kolozsvári kollégiumnál hat osztályt látunk, t. i. a rhetorikai, poetikai, syntactikai, etymologiai, rudimentalista és elementarius osztályokat.¹ Így volt ez a gyulafehérvári iskolában is Basiere s talán már Bisterfeld idejében is. A gymnasium két részre szakkított, t. i. elemi iskolára 2 osztálylyal és a triviumnak megfelelő gymnasiumra 4 osztálylyal, melyek Bethlen Miklós szerint a syntaxis, poesis, rhetorika és logika voltak, a grammatika az elemi iskolában tanítottván.² A hat osztály az egész századon keresztül megmaradt, csak a nevekben fordul elő változás, a mennyiben vannak oratorok, poëták, syntaxisták, etymologisták,

törvényei» czímen kiadott az Erdélyi Protestáns Közlönyben 1872. 28. s köv. 1. és a Történeti Tárbán 1879. 797. 1. Feldolgozta Stromp Apáczai Cseri János, mint pädagogus ez. művében 28. l.

¹ Fekete Mihály: A kolozsvári kollégium története 32. l.

² Bethlen Miklós Önéletírása. I. 239. l.

rudimentisták és parvisták. A két alsó osztály tanítója p. o. a XVII. század közepén collaboratornak, a többieké præceptor publicusnak, később valamennyi præceptor névvel nevezetik.

Változás állott be a schola publicában is, a mennyiben Alsted halála után két, Piscator távozása után csak egy professor volt a theologiai és philosophiai tárgyak előadására, egészen a kollégiumnak 1658-ban bekövetkezett pusztulásáig. Hasonlóképen állott a dolog a kolozsvári kollégiumban, mely e rangra Apáczainak odahelyezésével emelkedett, ki mint theol professor szerepel 1656 óta. A theologia professor mellett, mint Kolozsvárt, úgy valószínűleg Gyulafehérvárt is, a philosophia egy részét valamelyik rector tanította.¹ De hogy a tanfolyamban is és a tantárgyakban is állott volna be változás, arról nincs adatunk. A főiskola elvégzése azután is négy év alatt volt lehetséges. Csakhogy mégis meglátszott a professorok hiánya, mert sem a philosophiai tárgyak nem tanítottak a régi terjedelemben, sem a héber nyelv tanulása nem fordul elő Alsted halála után, úgy hogy a gyulafehérvári kollégiumot e tekintetben az unitariusok kolozsvári kollégiuma túlszárnyalta, hol e nyelvet is folyton tanították.²

A particulák tanterve, mint említve volt, lényegileg megegyezett a kollégium pädagogiumáéval, sőt annál még többet is foglalt magában, a mennyiben philosophiát, sőt theológiát is tanítottak bennök. A theologia nem csak épen a fundamentális kérdésekre szorítkozott, hanem esetleg rendszeres dogmatikai előadások is voltak, mint

¹ Fekete M. i. m. 31. l.

² Apáczai Cseri János említi Encyclopædiájában.

Marosvásárhelyt Fogarasi Mátyás idejében, ki Amesius Medulláját magyarázta az iskola 4-ik osztályában és a héber nyelv elemein kívül Dávid zsoltárait is exegetálta.*

A lényeges eltérés a partikulák és a pädagogium között csak az osztályok, illetőleg a tanerők számában állott. A pädagogiumban öt, majd hat tanerő alkalmaztatott, míg a partikulákban rendszerint kevesebb: három, négy vagy öt. A hány tanerő, ugyanannyi osztály is volt. Csakhogy épen azért az osztályokat nem is az évenként elvégzendő tananyagbeli pensum választotta el egymástól, mint ma, hanem egy és ugyanazon tanító alatt levő egy és ugyanazon osztály alsóbb és felsőbb fokú tanulókat foglalt magában. A tanuló tehát két, sőt több évig is járt egy és ugyanazon osztályba, ugyanazon tanító keze alá, ki azután a tanulókat tehetségük és készülségük szerint vezette, évhez nem kötötten, a tudományokban tovább és mikor az ő osztályának tananyagát, ki egy, ki két év alatt, elvégezte, úgy léptette elő felsőbb osztályba.

Így lehetséges az, hogy míg Marosvásárhelyt négy, Székelyudvarhelyt három, Fogarason öt osztály volt körülbelül egy időtájban, a tanuló ifjú mindenik particulában eljuthatott a képzettség ugyanazon fokához, ha csak maguk a tanítók kellő képességekkel bírtak a particulákban általán végezni szokott tananyag sikeres tanítására. Az osztályok kevesebb vagy több száma rendszerint nem jelentett alsóbb vagy magasabb fokot, hanem egyszerűen kevesebb vagy több anyagi erőt és ennek megfelelőleg kevesebb vagy több tanerőt. Az iskola rectora és gondnoksága, a rendelkezésőkre álló erőhöz képest, két vagy

* Koncez József i. m. 89. l. Békefi R. i. m. 39. l.

több collaborator is állítottak be olyan tanulókból, kik már a gymnasiumot végezték, de theológiát hallgattak a rectortól. A rector és collaboratorok száma szabta meg az osztályok számát, mely ha kevés volt, a kezdőket nem is osztották be osztályba, hanem képzettebb gymnasis-ták, poéták vagy rhetorok, mint magán tanítók, tanították őket. Így p. o. 1662-ben Marosvásárhelyt nincsenek elementariusok vagy parvisták, holott a kollégiumban ilyenek képezték a legelső osztályt.* Itt ezek számára nem jutott collaborator, tehát magán tanítók tanították az elementariusokat, három-négyesével egy-egy. Különbön a magán tanítók munkássága rendszerint az osztályok növendékeire terjedt ki.

A particulák között még az sem képezett fokozati különbséget a XVII. század végéig, hogy rectoraik academicusok voltak-e vagy domidoctusok. II Rákóczy György koráig a városi iskoláknak rendszerint academicus rectorai voltak, de a nevezett fejedelem megnehezítvén a külföldi egyetemek látogatását, a városi iskolák élére is domidoctusok kerültek, a mi különben Apáczai virágzása korában épenséggel nem is volt semmi hátránnyal, sőt 1656 után néhány éven át öröndetes emelkedést tapasztalhatni a particulákban. A XVII. század vége felé újból nagyon sokat adnak arra, hogy a particulákat academicusok végezzék és ettől fogva az ilyen particulák fölüeny helyzetben levőnek is tekintettek a többiekkel szemben.

A particulák (illetve gymnasiumok) tananyagában Comeniusnak, illetőleg Apáczainak fellépése némi változást hozott magával. A nevezettek a reáliákra nagyobb súlyt kívántak fektetni és tényleg fektettek is. Azonban

* Konez J. i. m. 88—9. l.

utánuk nem volt, a ki munkájukat folytassa, eszméiket átértse és így egyéb különbséget alig látunk, mint a historiának és geographiának a tankeretben való szereplését mely tárgyak leginkább a nemesség kedvéért vétettek be s a melyeket a kollégiumokban a professor tanított.* Apáczai mélyreható változásokat óhajtott létrehozni tanügyünkben. Encyclopédiája, kolozsvári beköszöntő beszéde és Barcsay fejedelemhez egy egyetem fölállítására iránt benyújtott terve mutatja, hogy nem csak általában a tanügy emelésén, a kollégiumnak egyetemmé fejlesztésén kívánt munkálni, hanem a mi ezeknél még fontosabb, az egyoldalú humanista képzést általánossá kívánta kifejleszteni, hogy az alaki képzettség mellett az emberi lélek reális ismeretekkel is megtöltsék, tartalmilag is gyarapíttassék. A trivium-szerű gymnasiumot ő is megtartandónak véli ugyan, de alapokat kíván ennek rakni a hazai nyelven való tanulással és az összes tudományok encyclopädicus megismerésével. A nyelvekben való alapos bevezetés után a trivium tárgyai mellett a realiákat és a philosophiát is végig tanulnák az ifjak, hogy azután az egyetemi fakultásokon adatni szokott szaktudományokban alaposan kiképezzék magukat. Apáczai nézete szerint mindezt ugyanazzal az anyagi erővel, a melylyel a gyulafehérvári kollégium fentartott, el lehetett volna érni, még pedig úgy, hogy az összes tudományokra teljesen kiképzett szakerők állottak volna rendelkezésre. Az egyetem fölállításáról írott tervezetében részletes számítással mutatja ki, hogy a kollégium fenntartási költségei, melyek akkor csak a theologiai s az elő-

* Protestáns Közlöny 1886. 65. l. Czegei Wass György naplója 4. l.

készítő philosophiai szakra és trivialis gymnasiumra fordítottak, egy teljes egyetem fentartását is fedeznék.*

Azonban Apáczai eszméi vele együtt mentek a sirba. Erdély három egyenrangú középiskolát tartott fenn nagy költséggel és Kovásznai püspök, a nagy terhek láttára, ismét szóba hozta a teljes academia, azaz egyetem fölállítását; de eszméje semmi visszhangot nem keltett. Az idők, melyben a tervek fölmerültek, szomorúak és nyomottak voltak. A haza léte forgott kockán és a fegyverek zaja között csakugyan hallgattak a múzsák. A három iskolának összeolvasztását a patakinak ideiglenessége, a másik kettőnek helyeiken való meggyökerezése nehezéte. Az egyház régi pénzalapjainak egy része veszendőbe ment. A fejedelmi kincstár pedig nem birta úgy, mint a Rákóczyak idejében, hogy a kollégium vagyoni hiányait pótolja. Azonfelül veszedelmesnek is látszott, hogy az intézetek mind egybevonassanak, mert így egy csapásra meg is semmisíthetők. Továbbá voltak, kik az egyetem szabadabb szellemétől, valamint olyanok, kik általában a megszokottnak változtatásától féltek. Szóval az egyetem létesítésének voltak akadályai és a létesítés iránti vágy és szükségéret nem volt oly erős, hogy ezen akadályokat legyőzze. Ez a legfőbb oka annak, hogy egyes nagy lelkeknek magasabbra néző eszméit a kortársak föl nem karolták, hanem tanügyünket abban az alakban hagyták, a mint azt a három német professor megépítette volt, azaz a Sturm-Trotzendorf-féle rendszer alapján, melybe a reáliáknak csak igen kevés tér nyílt. Ez is főleg Comenius hatása alatt.

* Hegedüs István Apáczai Cseri János pädagogiai munkái 58—61., 102. s köv. l.

Ha az iskolát, mint intézményt nézzük, itt első sorban az tűnik szemünkbe, hogy annál nem a hely a lényeges, hanem a tanítók és tanulók társasága. A Sturm és Trotzendorf-féle felfogás nyer itt is érvényesülést, midőn az iskolát egy oly respublicának tekintik, mely a tanítók és tanulók összetartozóságán épül fel. Szellemi és anyagi ügyeit is ezek közösen intézik. Ezért mondhatja Fogarasi Mátyás marosvásárhelyi rector is, hogy ő az iskola alatt nem a tanítók és tanulók társasága számára tulaj donkép kijelölt, rendelt helyet érti, hanem annak a társaságnak megfelelő szervezetét, rendjét.* Ezért vándorolhatnak az iskolák más helyre, de mégis megtartják eredeti helyökről nyert nevöket.

Mai viszonyok között természetesen legjellemzőbbnek az ifjúság sajátos részvételét találjuk a szervezetben. Az ifjúság köréből tanerők, rendfentartók, vagyonkezelők, számadók választatnak. Az iskola képviselőiben gyakran ők, illetőleg képviselőik szerepelnek vagyoni jogi kérdésekben a polgári hatóság előtt. Kérnek, marasztalnak vagy távozásra kényszerítenek tanárt, iskolai hivatalnokot stb. Szóval a mindenkori ifjúság részleges tulajdonosa és rendezője az iskolai ügyeknek. Nemcsak bizonyos helyre, bizonyos személyekhez tanulás végett gyűlt ifjak ők, hanem egy szervezett társaság, mely ugyan az iskolának csak egyik fele, de a tanárokkal majdnem egyenjogú fele, mely, a mi a tanulást és magaviseletet illeti, a másik alá van ugyan rendelve, de a maga belső köztársasági életében önjogú.

Az egyes iskolák közül azonban főleg a három kollégiumnál tapasztalható ez a helyzet. A többi iskolák, a

* Konez József i. m. 82. l.

partikulák erősen annak a ténynek a befolyása alatt maradtak, hogy ők tulajdonképpen városi iskolák voltak, melyeknek szükségleteiről eredetileg a város közönsége gondoskodott és a minnek következtében a communitás az iskola belügyeire, szervezetére, tanrendszerére is befolyással volt. Ezért a városi támogatástól független minden vagyon, alapítvány vagy adomány egyúttal arra is szolgált, hogy ezek tekintetében az iskola önállósága is növekedjék és a várostól való függése csökkenjen. Így látjuk ezt a kolozsvári iskolánál, hol a városi tanács fogadja fel, a plébános megkérdezése mellett, a tanítót; az egyháznak és sáfár polgárok által kezelteti és szolgáltatja ki az iskolai jövedelmeket, rendezkedik az iskola épülete karbantartásáról, az oktatási célokra szolgáló helyiségek felhasználásáról, fegyelmet gyakorol az ifjúság felett stb.* Így volt ez az evangélikus, a református korszakon keresztül és így ment át az unitarismus korára. De azután idők folyamán az iskolai javak tulajdonjoga a tanítók és tanulók társaságából álló iskolára megy át lassanként és ezzel gyöngül a polgári communitás befolyása és végre az iskola autonom szervvé lesz, mely csak az egyháznak, saját anyjának, áll fenhatósága alatt. Hasonlót tapasztalhatunk a többi iskoláknál is, melyek nem alapítványi, hanem városi eredetűek.

A Bethlen-kollégium fejedelmi, országos alapítás. A nagy alapítónak az volt a célja, hogy Erdély tanügyét vele

* Az ide vonatkozó adatok Kolozsvár város tanácsának jegyzőkönyveiben, számadásaiban nagy számmal fordulnak elő. Jakab Elek Kolozsvár története cz. műve II. kötetében több ilyen adatot közöl is az iskolai s tanügyi viszonyok ismeretébenél.

és általa újjá szülje, sőt újjá szülje a protestáns tanügyet, hogy az sikerrel mérkőzhessen meg a főurak és nagyobb nemesség gyermekeit magához vonzó és róm. katolikussá tevő jezsuita iskolákkal. Ezért hozott abba külföldről tudós professorokat, kik nevökkel is fényt derítenek az intézetre, de a külföldi protestáns intézetek színvonalára is emelik azt.

Az Alsted tervei szerint berendezett kollégium pädagogiai, didactikai oldalának bővebb ismertetése a neveléstörténet körébe való. Tényleg hozott magával új elveket és módszert, bár aligha olyanokat, mint a minőket Bethlen kívánt. De hozott szervezetenleg új formákat is, a schola már fentebb említett fogalmának megfelelőleg.

Ahogy Alsted tervezte ezt a kollégiumot: a curatoratus, professoratus és ifjúságból állott volna. A curatoratus a külső rendre, a tanárok és tanulók kötelelességteljesítésére és az iskolai vagyon állományára ügyelt volna fel. A professoratus végzi a tanítást, vezeti az ifjúság szellemi életét és felügyel magaviseletére; tehát tanügyi és fegyelmi kormányzó tevékenységet folytat. Az ifjúság tanul, részben tanít, erre kiválasztott egyénei által rendet tart és az iskolai javaknak s jövedelmeknek az ifjúságot illető részére nézve, a két felettes hatóság által megállapított módon, maga végzi a kezelést.

Az Alsted-féle tervek közül a curatoratus nem úgy valósult, a hogy célba volt véve. A legfőbb kurátor a fejedelem, a tényleges kurátor pedig a püspök volt 1653-ig, a mikor Daniel János személyében találkoznak az első világi és nem hivatalból való kurátorral. Qusestor nem állíttatott be, hanem az egyház és kollégium tőkepénzeinek kezelését Geleji püspök, egy erre a célra felvett

kurátorral (Váradi Miklós)¹, az ingatlanokét pedig, mint az általános földesúri szokás volt, tisztartókkal végeztette s általa szolgáltatta ki a professorok vagy praepetorok javadalmát s az alumniákat. Questor nemlétében a professorok felügyelete is elmaradt a vagyonkezelésnél. Bár fontosabb alkalmakkor, mint a Bethlen-féle tőke-legátum elszámolásánál, ott találjuk őket, mégis tudjuk, hogy később zokon vették, hogy az iskola vagyonával, még az alumneumokkal sem rendelkezhetek szabadon.² És mint a vagyoni ügyekben, épen úgy rendelkezett Geleji püspök egyéb tekintetben is. Főleg midőn a professorok, a helyett, hogy szaporodtak volna, fogytak. A megszorított teendőket két, majd egy professor nem bírván meg, a püspök a fegyelemre, a pädagogium belső tanmenetére, a jótétemények kiosztására és az ifjúság kezén álló jövedelmek kezelésére is közvetlenül befolyt, azokban intézkedett.³

Idővel az Approbáták (I : X : 3.) meghozatala után felállított curatoratus úgy szerepelt, mint a mai előljáróság. Sőt professorok beállítására is volt joga. 1682 óta pedig ezen curatoratus kibővítve, az egész egyháznak és iskolának főconsistoriumává lett és minden gyülekezetet, kollégiumot, particulát a maga fenhatósága alá vont, úgy hogy e miatt is már feladatai sikeresebb megoldása végett, helyi külön curatoratusokra lett szüksége, melyek azonban csak a közvetlen felügyeletet gyakorolták, a főfel-

¹ Bethlen Miklós i. m. I. köt. 147. l.

² Geleji levelezése I. Rákóczy Györgygyel. L. Uj Magyar Muzeum 1859. X. kötet.

³ U. o. és Irodalomtörténeti közlemények 1891. évfolyam. Geleji levelei.

ügyelet, de egyszersmind a végleges intézkedési jog is a főconsistoriumnál maradván. A helyi curatoratus vagy consistorium több helyen már eddig is megvolt s így ilyenek egyszerűen alárendeltettek.

Ezek a localis curatoratusok, a helyi viszonyokhoz képest különböző módon folytak be az iskola vezetésébe, úgy a főconsistorium felállítása előtt, mint után. A rendes dolog az volt, hogy a helyi magistratus az egyháziakkal intézkedett az iskola összes ügyeit illetőleg, a tanítóknak s tanulóknak csak a szorosabb értelemben vett tanügy és az iskolai belső respublica ügyei maradván fenn. Így volt ez Kolozsvárt az első, az ősi, az unitáriusokra szállott iskolával, így Marosvásárhelyen, Szászvároson, Nagyenyeden mielőtt a kollégium ide telepített volna és így a legtöbb helyen. Másutt, hol a hitegység hiánya a városi magistratust elvonta a felekezeti iskolától, mint a XVII. században alakult kolozsvári iskolánál, majd kollégiumnál, így Székelyudvarhelyen is, az ottani egyházközség consistoriuma, a helyi papsággal, volt az iskola közvetlen főhatósága. Nagyobb, fiscalitás-természetű helyeken, pl. Fogarason, a birtokos tisztjei és a lelkipásztorok, később helyi gondnokokkal együtt képezték az előljárást.

A tanintézetek közvetlen belső ügyvezetése a tanárok kezében állott. Gyulafehérváron a tanárok senatust, iskolai tanácsot alkottak, melynek csakis tanár lehetett tagja. Feladata e tanácsnak a belkörü administratio: a classisok beosztása, a classis tanítók felfogadása és kijelölése, a hiányzó professori állás betöltéséről javaslatétel, az ifjúság jutalmazása és büntetése, iskolai jótétemények odaitélése s elvonása, az iskolai nyomtatványok feletti censura stb. Élen a rector állott, ki egészen élethosszig

választatott eleinte; később 1671 után a professorok között évenként sorra ment a rectoráság. Mikor egy tanár volt (Bisterfeld, Basire, Vásárhelyi Péter), ez volt a rector is és egyszersmind a senatus is, csakhogy a gondnoksági intézmény felállításával már a gondnokok is bevonattak a tanácsba.

A kollégiumnak két belső hivatalnokja volt, a rector és pædagogarcha. Amaz az egész intézet, de főleg a publica schola ügyeit vezette, az utóbbi pedig a pædagogium tanítását és gyakorolta a classisok felett a felügyeletet. Amaz hivatva volt a publica professiók, ez pedig a gymnasiális oktatás tekintetében örködni az intézet szellemi egysége, a tanítás összhangja, rendje, valamint az ifjúság munkálkodása, magaviselete és az intézethez tartozandósága felett.* Particulákban az esetleges publicumokat a rector adta elő, ki a gymnasiális classisok felett úgy a rector, mint a pædagogarcha tisztét teljesítő.

Az ifjúság egy respublicát alkotott úgy a kollégiumokban, mint a particulákban, mely a Wittenbergből hozott ősi szokás szerint, cœtusnak neveztetett és az önmaga által választott ifjúsági tisztviselők által kormányoztatott. A cœtust a kollégiumokban tulajdonképen a tógatus publicusok, azaz a papi pályára készülő felsőbb tanulók alkották. A particulákban pedig ide tartoztak a classicalis deákok is a syntasisig bezárólag. Ezeknél az intézeteknél is voltak már, mint említettett, rendszerint tógatusok, kiket a rector magán úton, de publice, azaz

* L. a gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda törvényeit Tört. Tár 1879. 797. I. V. ö. az 1671. évi szabállyal Prot. Közlöny 1886. 64., 76. s köv. I.

előadásszerűleg, a philosophiában és theológiában képzett ki, aztán præceptorokul, collaboratorokul alkalmazott, az ifjúság pedig hivatalra választott.

Ifjúsági hivatalnokok voltak: az ősi senior, a contra scriba, az œconomus. A két első hivatala előbb egy-egy, majd félévig tartott; az œconomusság, mint terhes tiszt hetenkint sorra járt. A senior bizonyos közjavakra, főleg az ifjúság fentartására szolgálókra, ügyelt fel, jövedelmeiket, adományokat, alapítványokat kezelte, a miben neki a contrascriba segédkezett, de őt ellenőrizte is. A senior ezen kívül közvetlenül felügyelt az ifjúság magaviseletére. Az œconomus főleg az iskola tisztaságára, a leczkék szorgalmas látogatására, az intézet éjjeli zárvatartására és a reggeli felkelés jelzésére volt rendelve.

Rajtuk kívül voltak még különös ifjúsági tisztségek, melyek vagy megtiszteltetés számba jöttek s előnnyel jártak pl. a bibliothecarius-, explorator-, præbitor-, szakács-, a primariusok hivatala; vagy sorrend szerinti, esetleg büntetésből kiszabott kötelességek, mint a vigilség. A bibliothecarius az intézet könyvtárát kezelte; a præbitor az ifjak járandóságait, főleg a czipót szolgáltatta, osztotta ki; az explorator azon alkalmakat szemelte ki a városban, mikor az ifjúság énekkara némi jövedelemre tehetett szert; a primariusok szobalátogatók, az ifjúsági törvényszék (sedes) assessorai voltak a senior és a contrascriba mellett; a szakács a közfőzésre ügyelt fel és beszedte, kiadta ennek díját, a vigil pedig arra vigyázott, hogy éjjelenként rendetlenség ne forduljon elő s általában az éjjeli őrs szerepét töltte be az iskolában. Az ifjúság számára szánt és rendelt collatiókat a patronusoktól az ifjúság kiküldött képviselői gyűjtötték össze. Ilyenek ügyeltek fel a tizedek beszédésénél, kicséplésénél, a szü-

retelésnél is stb. Szóval az ifjúság úgy erkölcsileg, mint gazdaságilag, egy bizonyos körben, saját szervezettel bíró köztársasági életet élt.

A felügyelet tekintetében voltak még szobafőnökök; a tanításnál pedig az úgynevezett magántanítók szerepelnek, mely utóbbiak 3—5 kis tanulónak tanulására ügyeltek fel, őket kikérdezték, útbaigazították és tőlük némi támogatást nyertek anyagiakban. Ifjúsági egyesület csak egy volt, a cantus, melynek tanítója a praeses, vagy kántor volt. Az erdélyi iskolákban a «kántor»-ság nem volt külön ifjúsági, pl. primariussághoz hasonló tisztség, mint Debreczenben.

Az ifjúság kebelében külön osztályok, csoportok voltak, melyek vagy a tanulás, vagy a jótétemények szerint különültek el. A publikusok voltak a nagy diákok: az akadémikusok. A kis tanulók: classicalis diákok vagy gymnasisták néven neveztek. A papi pályára készülő publikusok: a tógatusok, mivel a tóga felvételére köteleztettek. Viselték-e már 1682 előtt, bár valószínű, de nem bizonyos? Hanem ekkor a tógaviselés kötelezővé tétetett, s hogy annál könnyebben megszokják: egyesek és az intézet, azaz a kollégium pénztára viselte az első tóga csináltatása költségeit. Az úrfiak nemcsak tógát nem viseltek, sőt az intézetben sem laktak benn. A kint lakóknak, főleg a kint lakó publikusoknak neve extraneus. Voltak olyan kintlakók is, kiknek bent nem jutott hely, de azért jótéteményre aspiráltak, ezek az ú. n. expectánsok.

Jótétemény tekintetében két csoport van, t. i. alumnusok és expectánsok. Azok teljes ellátást élveznek, ezek pedig míg alumnusokká lesznek, csak zipót kapnak. Az alumnusok patronusokról neveztek el, ha magán patronus adta, vagy alapította a maga nevére az alum-

neumot; különben csak egyszerűen alumnusok voltak. Legnevezetesebb alumnusok a Bethlen kollégiumban a principisták, az a 20, illetőleg 40 tanuló, ki a Bethlen Gábor alapítványából tartatott és ruháztatott. Voltak még «város deákjai» is, kiket a városi polgárság sorban főzés (coquia) vagy közkonyha útján tartott el, és a kik a templomban, díj nélkül, a polgárok temetésénél pedig fejenként 10—15 dénárért tartoztak énekelni. Ezek még a szünidőben is ott maradtak és ezért remanenseknek neveztettek.*

Az iskolai jótétemények csekély volta egyfelől, de a patronusok iránt való hála másfelől, volt szülőoka két iskolai intézménynek, a maig is fennálló legatiónak és a nem oly rég megszűnt suppliciónak. Az első inkább az ifjak segélyezésére szolgált, a mennyiben a három sátoros ünnep alkalmával az ifjak, rendszerint párosával, az egyes patronusokhoz kiküldettek, itt prédikáltak és a patronus által megajándékoztattak. A patronusok requirálása azonban az iskolának is hozott jövedelmet, melylyel az ifjak a seniornak számoltak el. A supplicatio: segély-kéregetés az iskola számára a módosabb egyháztagoktól, a patronusoktól.

A tógátusok közül kerültek ki a kisebb városi vagy nagyobb falusi gyülekezetek tanítói, a kik a tanítóságot arra használták, hogy külföldi egyetemek látogatására pénzt gyűjtsenek. A jelesebb vagy vállalkozóbb szellemű ifjak itthon a theologiát bevégezve, külföldre indultak, vagy az egyház, vagy a fejedelem, vagy egyesek költségén. A kiknek nem akadt olyan patronusok, ki összes

* Az ifjúság beléletére nézve l. a különböző intézetek törvényeit.

költségeiket fedezze, iskolamesterséggel vagy supplicálásal forintonként, talléronként gyűjték össze a szükséges pénzt. A kit patronus küldött ki, kötelezte magát, hogy mint akadémikus visszatérve, patronusának fog bizonyos ideig szolgálni az egyházban vagy iskolában. Erre egyházi törvény is kötelezte őket, valamint arra is, hogy az orthodoxus tantól nem fognak eltérni.

A külföldi egyetemek közül a XVI. században a wittenbergit, a XVII. század elején a heidelbergit, majd 1622 után kevesen az angol és a legtöbben a hollandi egyetemeket, főleg az utrechtit látogatták. 1650-től fogva II. Rákóczy György alatt meg volt nehezítve a külföldre járás. Apafy alatt ismét szabad lett ugyan, de már ekkor nem mentek olyan tömegesen és meglehetősen is szétoszlattak az egyetemeken, mivel a gyászévtized által meghatott külföld fellelkesülvén, számos egyetemen létesített stipendiumot a magyar ifjak számára. Ettől fogva inkább a stipendiumokra, mint a patrocíniumokra támaszkodva mennek ifjaink külföldre, főleg Schweizba és Németországba.

Azonban az ifjúság nagyobb része a kollégiumból rektorságra ment és innen, vagy egyenesen a kollégiumból, papságra. Ezek a domidoctusok, a kik között azért nem egy kütünősége volt egyházunknak, habár a legjelesebb papok s tanárok többnyire akadémikusok voltak és az akadémikusok rendszerint előnyben s tekintélyben részesültek a domidoctusok felett.

Az iskola és az egész tanügy az egyházhoz tartozik, az egyház kiegészítő alkatrésze. Épen azért bírja az egyház kiváltságait is. Az iskola, akár kollégium, akár particula, akár egyszerű falusi iskola legyen is, illustris, azaz nemes, nemesi prærogatívával bír. Birtoka, javai

adómentesek, épületei hadi beszállásolás alól mentek, megbántása, javainak elfoglalása vagy letartóztatása: hatalmaskodás és mint ilyen büntetetik. A tanárok, tanítók és tanulók, még a legkisebbek és a jobbágy gyermekek is, míg iskolások, nemesi szabadsággal, sőt többel: egyházi szabadsággal bírnak; sem adózni, sem katonáskodni nem tartoznak. A tanulóval szemben elkövetett hatalmaskodást, még ha jobbágy eredetű is az a tanuló, a nemes élő vagy holtjában való elmarasztalással büntették.*

Az iskolának, tanárok, tanítók s tanulóknak ezen kiváltságai még a reformatio előttről származnak ugyan, de van azért Erdélyben valami, ami az iskolának különös becsét mutatja ez időben t. i. az, hogy a jobbágyfiúkat az iskolából a földesúr meg nem tartóztathatja, tehát hogy a jobbágyok számára az iskolázást és a feljebb haladást törvény teszi lehetővé. A papság számára Bethlen Gábor által 1629 adott egyetemes nemesítés, melynek érvénye egészen II. József idejéig kétségbe sem vonatott, számos jobbágyot és ezek leszármazóit emelte a nemesség közzé és ez által a haza ezen fentartó elemének felfrissítéséről, emeléséről gondoskodott. Az az általánosan vallott elv, hogy a nemesség szaporítása a közmiveltésnek, a nemzeti szellemnek és alkotmánynak javára szolgált, mutatja azt, hogy minő jótékony hatást gyakoroltak ama törvények az erdélyi állam életére. Az iskoláztatást megkedvelték az emberek; a tanultság és művelődés terjedt s meggyökerezett az a még máig is meglevő szokás, hogy — különösen székelyföldön — minden 3—4-ik férfi legalább is egy-két évet töltött a kollégium-

* Approbatæ Constit. P. I. t. 5, art. 5; t. 6, art. I. V. ö. e kötet 5. fejezetével, 143. l.

ban. Erdélyben a köznép mai napig is más szemmel nézi az iskolát, az iskoláztatást, mint Magyarországon és nagyobb becsben és tekintélyben részesíti a tanult és művelt embert; következésképpen inkább is óhajtja, hogy fia olyan legyen. Legerősebben a székelységnél vert ez a sajtóság gyökeret, mi összefüggésben állhat a nemzeti fejedelemség alatt megnyirbált ősi székely szabadság romlásával s a szabadság visszaszerzésének vágyával. A múlt időkben, valamint ma is, a székely föld adja Erdélynek a legtöbb papot, tanárt, tudományos embert.

14. A kollégiumok Apafy idejében.

A gyulafehérvári kollégium az 1658. évi tatár pusztítás után négy évig, úgyszólván — nem létezett. Professzorai nem voltak, mert egyetlen professora Basire Magyarországra, majd Angliába távozott. Ifjúságának egy része pedig Kolozsvárt húzódott meg. Már pedig ezen kor felfogása és protestáns tanintézeteink szervezete szerint éppen a professorok és tanulók szerves egésze alkotta a kollégiumot.

Minthogy a gyulafehéri kollégium állami alapítás és a ref. anyaszentegyháznak egyetlen valóban közös tulajdona volt és e mellett még akkor igazában az egyetlen valódi kollégium: a mint a hadi zaj csak némileg is csillapult, első teendőnek tartotta úgy az egyház, mint a fejedelem és a patronusok serege, hogy azt helyreállítsák. Különösen Bethlen János, Apafy kancellárja és a nagy nevű kollégium-alapító fejedelem távoli rokona volt az, a ki a kollégium mielőbbi rendezését elengedhetetlen szükségnek tekintette. Az ő sürgetésére történt, hogy még jóformán ki sem takarodott a török az országból, Apafy intézkedett, hogy a kollégium megkezdhesse működését. Minthogy Gyulafehérvár egy romhalmaz volt s benne a kollégium épülete is pusztaság, Apafy Bethlen János tanácsára, 1662 október 6-án a kocsárdi táborban kelt rendeletével a kollégium ideiglenes helyül Nagy-Enyedet jelölte ki és rector professorul Vásárhelyi Pétert állította élére, mint a ki Barcsay által Kolozsvárra ne-

veztetett ki a kollégium professorául.¹ Nagy-Enyeden és környékén volt a kollégium törzsbirtoka. Itt a városban voltak némely házai, melyekhez Apafy rendeletéből még mások is szereztetvén (Váradai ház), a kollégium valami nehezén elhelyeztethetett. Nehézséget leginkább az okozott, hogy Nagy-Enyed városa nem szívesen látta a kollégiumot, mint a melytől most nem régiben, II. Rákóczy György idejében (1658), nyert nemesi szabadságát féltette.

Az ideiglenes kollégiumnak, ideiglenes volt szervezete is. Egyelőre kurátorai nem voltak, hanem vagyoni ügyekben a fejedelem s tiszttartója, valamint az egyetlen professor rendelkezett a kollégiumi vagyonkezelő ispánnal. A szellemi ügyek, az egész iskola be és elrendezése, az osztályok fölállítása, a tanrendszer megállapítása pedig az egyetlen professor kezére bízott. Az 1662 október 30-án kelt fejedelmi rendelet, mintegy a professor «privilegiuma», mert a tanügyben szabad kezét, a városiak bántalmazásai s akadékoskodásai ellen oltalmat, fizetésben pedig gyors s közvetlen kiszolgáltatást biztosít számára.²

Vásárhelyi Péter érdemesnek is bizonyult ezen «privilegiumra», mert nagy erélyével egy év leforgása alatt nagyjában már berendezte a kollégiumot. Az egyes osztályok már beállítva, rendben működtek a praëceptorok alatt, a philosophiát és theologiát hallgató ifjúságot pedig maga oktatta. Ezen rendezési és tanítási működésén kívül, — tehát, hogy a kollégiumot teljesen újból szer-

¹ P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története 76—77. l.

² U. o. 78. l. Apafy Liber Regiusa XXVII. köt. 579. l. Az országos levéltárban. Kincstári osztály, Gyulafehérvári káptalani levéltár.

vezte s annak ő volt professora és pædagogarchája is — egyszersmind ő volt a főkurátor, az egyetlen activus kurátor, kinek kezén forgott a kollégium összes pénzkezelése. Kurátor, gazdagondnok, igazgató, tanvezető tanár, szervező volt egy személyben. De mindennél több gondot, bajt, kellemetlenséget okozott neki a nagy enyediek ellenséges magatartása. Ő maga is e miatt panaszkodott legjobban. A kollégiumot, mint szemefényét tekintette az erdélyi ref. status és épen azért szinte vetekedtek abban a nemes munkában, hogy az ifjúságot minél jobban ellássák. Mindjárt a letelepedés évében Apafy folyósította a 20 principista beneficiumot. Az 1665 év folyamán, a május hóban tartott fehérvári országgyűlésen a ref. országrendek közül is kiki meghozta a maga áldozatát.¹ A fejedelem után mindjárt első helyen áll a tudományoknak s tanügynek nagy barátja Bethlen János, ki egymaga 10 alumnus ellátására tett alapítványt, melyet később, elhalta után, (1678.) neje Fekete Klára, még 3 alumnussal növelt. Bánffy Zsigmond 4 alumnust, Macskási Boldizsár, Teleki Mihály, Bánffy Pál szintén 4—4, Kemény János. Nádudvari András 3—3, Belényesi Ferencz 2 Czegei Was György, Keresztesi Ferencz, Béli Katalin 1—1 alumnus tartásának gondját vették magukra. Mások kisebb összeggel járultak az ifjak köztartásához és voltak, kik a kollégium közönséges szükségeire adakoztak, mint Rhédei Ferencz és Zólyomi Miklós évi 100 fírtot, Bánffy Zsigmond pedig a bibliotheka fentartására szentkirályi birtoka majorkodtatása tizedét rendelte.²

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek. XIV. 98. l.

² Pápai Paris Ferencz: Illustris Collegii Albano-Enyediensis Origo et Progressus. Mss.

A professorok számát is hamarosan emelni kellett, mert Vásárhelyi már alig bírta az emberfeletti munkát. Így lett kollégája 1664-ben Enyedi Sámuel orvos-doctor, 1661 előtt nagyváradai iskola-igazgató, majd huszti pap, ki a philosophia tanítását és pædagogarchatust vette át. További könnyítés volt az iskola ügyében az is, hogy 1665-ben Apafy 4 főgondnokot rendelt az iskola élére t. i. Bánffy Zsigmondot, Bethlen Jánost és az egyháziak közül Veresmarty Gáspár püspököt és Dadai János küllői esperest, kiknek felügyelete most már a szellemi ügyekre is kiterjedt, míg a vagyongazdálkodást 2 algondnokra, Fábián István és Lipcsei Györgyre ruházták. A közvetlen pénztári kezelést egészen 1671-ig egy professor vezette.

Vásárhelyinek 1666 május 15-én történt halála után, a fejedelem mit sem gondolva azzal, hogy már kurátorai vannak a kollégiumnak s hogy az egyház is megkérdendő volna a theol. professori állás betöltésénél, teljesen önkényesen Nadányi Jánost, nejeinek atyafiát, ültette a megüresedett professori székbe. Ezen eljárása kettős szerencsétlenség lett a kollégiumra nézve, mert a curatortuot is megbántotta vele, más oldalról Nadányiban olyan embert helyezett a theol. professori kathedrára, a ki kitünő képzettségű, jeles tudós volt ugyan, de sem előadásaiiban sikert, sem pedig rectori minőségében rendet elérni, illetőleg fentartani nem tudott. Hamarosan kitűnt a választás szerencsétlensége, midőn 1668-ban egy harmadik professori állás is szerveztetett s erre a szintén nagy tudományú cartesianus philosophus, de összetérhetetlen és erőszakos jellemű Csernátoni Pál választott meg. Csernátoni a mathematicát és historiát adta előbb elő, de csakhamar kiszorította Enyedit a philosophiai tanszékről és a pædagogarchátusból is,

úgy hogy Enyedi egy év múlva jónak látta a czivódások elől nyugalmasabb állásba, az alvinczi parochiára vonulni, hol 1671-ben el is halt. Ezután Csernátoni Nadányival tűzött össze. A curatoratus előtt ennek elégtelen voltát hangoztatta és kivitte, hogy az ürességben álló harmadik tanszékre egy theol. professor állíttassák és Nadányi a logica és héber nyelv tanítására szoríttassék. A theologiai tanszéket, a jeles coccejanus Csengeri István, előbb Barcsay, majd Apafy udvari papja, fogarasi lelkész, foglalta el, de a kit roppant munkássága és elfoglaltsága, mert a professorságon kívül enyedi pap, egyházmegyei esperes, generalis nótarius és inspector professor is volt, hamarosan megtört és két év múlva sirba fektetett. «Még a fejedelemséget is elvállalná, ha adnák», volt róla a jellemző közmondás.* Nem is csoda, ha sok foglaltsága terhe alatt idő előtt összeroskadt. De azért halála igen nagy veszteség volt. Az ifjuság, különösen a theológiát tanuló rész, mely attól is félt, hogy ismét Nadányi lesz a professor, «bontakozni készült». De a fejedelem a hozzá folyamodókat megnyugtatta, hogy új professorról fog gondoskodni. Utódja a szintén coccejanus Deési Márton, a vásárhelyi egyház jeles képzettségű ifjú papja lett, kivel Csernátoni jónak volt és együtt munkálkodtak Nadányi állásának minél tövisesebbé tételén.

Közben elérkezettnek látták az egyház vezérférfiai, hogy a kollégium ideiglenességének megszüntetéséről tanácskozzanak. A presbyterianismus által újból felkeltetett zavar lecsillapítása végett 1671 október 3-án Fehérvárra összehívott politica-ecclesiastica congregatio az egy-

* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi ekleziának papjai. Mss.

házi ügyek elintézése után, a fejedelem jelenlétében tanácskozott, hogy a kollégium Enyeden maradjon; hogy a curatoratus kibővítették; az összes szellemi és anyagi ügyek ennek kezébe helyeztessenek s ez megfelelő, állandó rendtartást is dolgozzon ki a kollégium számára. A hely tekintetében még végleges döntés nem történik, de egyebekben intézkedtek. Minthogy Csengeri rector-professor pénzkezelő gondnoksága némi kárral járt az intézetre, azért a vagyionkezelés mindeneága a világi vicekurátorra bízott. Így bővített ki a curatoratus Bethlen Miklós, Rhédei Ferencz és Macskási Boldizsárral, mely alkalommal a rég elhalt két egyházi gondnok helyébe is «nehány» egyházi férfiú beválasztott. Azonban bár egyháziak is voltak gondnokok, a kollégium vezetésében ezek háttérbe szorultak s előbb Bethlen János, majd fia Bethlen Miklós lett a legfőbb vezető, szinte teljhatalmú dictator a kollégiumi ügyekben. A rendtartást a curatoratus még 1671 október folyamán elkészítette és életbe is léptette.¹ A legfőbb gondot ebben arra fektette, hogy a professorok között a békességet fentartsa, az egyenetlenséget megszüntesse, sőt lehetőleg elejét vegye. Azért állapította meg rangsorozatukat, a helyettesítési eljárást, a közös tanácskozásokban követendő rendet.

Megállapított, hogy a rector hivataloskodása egy évig tart és a professorok felváltva viselik. Hatásköre főleg az ifjak fölvételére és kibocsátására terjed ki, de mindenben tanártársaival egyetértésben járjon el és ha egyenetlenség jön létre közöttük, végleg a curatoratus döntsön. A pædagogarchatust állandóan Csernátoni töltsse be. Rangban a

¹ Protestáns Közlöny 1886. 64. l.

theológiai professor az első, utánna jön a philosophiai és históriai professor s végül a logica és philologia tanára, de az elsőség azért mégis a rectort illeti meg. Elrendelték a tanítandó tárgyakat, s hogy az ifjuság mi képen hallgassa azokat. Az órák s osztályok beosztásában a tanári kar szabadon járhat el. Az ifjuság felvétele, segélyezése, a magaviselet felett való örködés módja, mind szabályoztattak. Sőt ugyanekkor a kollégium tisztartója számára is külön utasítást készített a gondnokság.

A kollégium ezen rendezésével szinte egy időben történt, hogy Magyarországon a sárospataki főiskolát Báthory Zsófia és jezsuitái elüldözték helyéből. Az erdélyi fejedelem s főurak elhatározták, hogy a bujdosó tanárok és tanulóknak szállást adnak s őket Gyulafehérvárra, a Bethlen-kollégium hirtelen kitarozandó romlott épületébe helyezték el. Hamarosan gondoskodtak fentartásukról is és mint 1665-ben az enyedi, úgy most 1671 a sárospataki kollégium segélyezésére tettek állandó ajánlatokat a patronusok. 1672 februárjában meg is érkezett a sárospataki ifjuság Pósházi és Buzinkai tanárok vezetése alatt, s néhány hó leforgása után türhetően el is helyeztetett.¹

Most már három kollégium volt Erdélyben: a nagyenyedi, a kolozsvári és a gyulafehérvári. Ellátásuk nagy teherrel nehezedett a patronusok vállaira és épen ez a gondolat indította arra Kovásznai püspököt, hogy a három kollégiumot összeolvasztva, egy akadémiát, azaz egyetemet kellene fölállítani.² Annyi költséggel ez lehetsé-

¹ U. o. 1891. évfolyam. Kovásznai Benedek levelei Teleki Mihályhoz.

² U. o.

gesnek is látszott és a szükséges tanerő javarésze is rendelkezésére állott, mivel a három kollégiumban már most is 6 professor volt. A három kollégium középiskolai osztályainak összevonásával igen könnyen lehetett volna a létszámot 8—10-re fölemelni és a mellett egyéb megtakarításokat is lehetett volna elérni. Azonban számos akadályai voltak a kollégiumok összeolvasztásával járó akadémia fölállításának. A Bethlen főiskola külön alapításu természetétől eltekintve, a sárospatak-gyulafehérvári-ról úgy hitték, hogy csak igen rövid ideig fog itt maradni és hamarosan visszatérhet; továbbá egy másik ok volt a két gyulafehérvári kollégium tanárainak eltérő szelleme is, a mi hamarosan viszályokat idézett elé az egyház kebelében. Hiszen eddig az egy nagyenyedi kollégium tanárainak torzskalkodásai is sok kellemetlenséget okoztak. Mi lenne még, ha az eltérő szellemű Pósházi és Buzinkai is idejőnnének? Az egy intézetben levő sok professor abban az időben szinte kész és örökös harcot jelentett, s boldog volt a kolozsvári kollégium, hol ilyen baj nem fordult elő.

Az új és a régi gyulafehérvári kollégium tanárai között kitört harcz a coccejanismusk és a cartesianismusk Enyedre való bejutásából s ottani uralmából következett. Nem deríthető ki, hogy minő szerepe volt e viszály előidézésében Nadányinak, ki kollegáival nem értett egyet és a ki éppen azoktól s azok miatt az ifjúságtól sokat szenvedett. Tofeus Mihály udvari pap, kiről éppen a kollégium egyik főkuratora, Bethlen Miklós mondja, hogy «fellázasztá» a fejedelmet saját theologiai álláspontja mellett, bizonyára hatása alatt állott a fejedelemnek és nejeinek is, kiknek igen rosszul esett, hogy Deési és különösen Csernátoni rosszul bántak Nadányival. Tofeust

még, mint a régi alapokhoz ragaszkodó férfit, bántotta az is, hogy a kollégium ügyeit az egyháziak teljes kizárásával, a világi kurátorok intézik és ezek is csak úgy tartanak rendet, hogy mellettök a tanári kar kebelében levő viszálykodás hatása alatt az ifjuság is teljesen elvadult. A coccejanismus ügyében döntő radnóti zsinaton a papság és világiak állásfoglalása nem pusztán a theologus és laicus felfogás által van indokolva, hanem számai messze benyultak a kollégium szervezetébe, vezetésebe is. Így akarta a papság a professorok feletti ítélkezéssel magának régi jogait részben visszaszerezni és viszont a világi urak, főleg a kurátorok, a maguk befolyását védelmezték azon a gyűlésen a professorok oltalmazásában. A coccejanismus, mely egyes, a socinianismusra emlékeztető tanain és a politikai magistratust érintő tételein kívül, csak annyiban lehetett aggályos, mivel követői a régi megszokott utakról letértek: a kollégiumi kormányzat kérdésében felmerült ellentétek folytán élesedet ki annyira, hogy szinte országos ügygyé lett. A kolozsvári kollégiumra is kiterjesztetvén a támadás, Deési Márton ellen 35. Pataki István ellen 9, Csernátoni ellen 10 vádtételt hoztak össze ellenfeleik, melyek azonban igen kevés erősséget foglaltak magukban a támadásra.¹

Az ügy elintézésére csakhamar 1673 június 16-ára Radnótra egy közzsinat hivatott össze.² A zsinat a már gyakorlatba meglehetősen át is ment szokásnál fogva, — a mi különben némileg az Approbátákra (I. l. 3.) is támasz-

¹ Protestáns Közlöny 1894. 190—1. l.

² A radnóti zsinat végzéseit közétette Zoványi Jenő u. o. 1889. 344., 362. l.

kodhatott, — abban állapotott meg, hogy az ügyet az egyháziak és világiak közösen döntsék el. A döntés előtt disputa tartatott, a melyben a vádlottak védekezéseiket előadván, meggyőzhették a világiakat, hogy egyáltalában nem tanítanak holmi felforgató tanokat, a melyek innovatio vádjával volnának sujthatók. A zsinat azonban nagyon is kemény volt, mert ezt a theologus szenvedély sugalta. Deési tanári állásától elmozdított, de papi minősége azon feltétel alatt meghagyott, ha téves nézeteit nem terjeszti. Pataki Istvánt meghagyták ugyan állásában, de tőle reversalist követeltek. Csernátoni cartesianus filosofiáját azonban nem bántották. «Taníthatja s a kinek nem tetszik, irhat ellene». Hunyadi Pál, ki szintén beleelegyedett a dologba, állításait szószékből visszavonta.

A zsinati ítélet az urak tetszését sehogy sem nyerte meg. Hiszen a vádlottak — úgy találta a zsinat is — csak «holmi szólások formáiban követték a Coccejus értelmét», de azok a hitnek fundamentumos ágazataira ki nem terjedtek és semmi olyas botránkoztatást nem szerezhettek volna. Azért az urak, kiki az ő alumnusát, Bethlen János Csernátoni Pált, Kapi György Deési Mártont, Bánffy Dénes Pataki Istvánt vette védelmébe s mentette ki az ítélet sulya alól.*

Sokat tett a vizsály békés lecsillapítására Kovásznai Péter püspök «okos és csendes igazgatása is». A coccejianismus ugyan továbbra is fennmaradt, élt, sőt irodalmi

* Bethlen Miklós Önéletírása I. 426. I. Bod Péter Polikarpus 102. I. V. ö. Hist. Eccl. Hung. II. 275. I. Az egésze nézve I. Zoványi Jenő: A coccejianismus története. Budapest, 1890. cz. jeles monographiáját. V. ö. II. köt. 287. lap.

vitára is adott alkalmat, de az egyház békéjét többé föl nem zavarta.

Alig csillapodott le a coccejanimus által támasztott vihar, midőn újabb kellemetlenségek zavarták meg a kollégium nyugalját. A tanárok között levő ellenséges viszony nem maradt titokban az ifjúság előtt sem, melynek éles szeme úgy is hamar észreveszi az ilyeneket. És itt maguk a professorok is szinte keresték az alkalmat, hogy ezt nyilvánosságra hozzák. Csernátoni épen nem az az ember volt, ki érzelmeit titkolja. Sőt valószínű, hogy még abban is része volt, hogy az ifjúság Nadányi ellen, kit a radnóti zsinat után talán még denuntiálással is gyanúsított, igen rosszul viselte magát. Különben is az ifjúság ebben az időben, a kor szellemének megfelelőleg, nagyon is durva és kicsapongásokra hajlandó volt. Már 1673-ban merültek föl Nadányi és az ifjúság között kellemetlenségek, melyeket a gondnoki kar szept. 29-iki enyedi gyűlésében csak félig tudott orvosolni. Azután még nagyobb zavarok támadtak és sem Deési, a rektorprofesszor, sem Csernátoni a kollega, nem siettek lecsillapításával.

Apafy az ifjúság zavargásainak ismétlődését és erősödését — nem is épen ok nélkül — úgy tekintette, mint a mely a professorok elnézése, sőt ösztönzése mellett s a gondnokság tudatával is folyik. És ebben határozottan az ő személye és fejedelmi rendelkezése ellen jövő tüntetést látott s úgy értelmezte a dolgot, «mintha Nadányi uram azért persequáltatnék, hogy ő általa collocaltatott abban a hivatalban.»* Nagy munkájába került Bethlen Jánosnak, míg a fejedelmet lecsillapíthatta, mert

* Erdélyi Protestáns Közlöny 1871. 134. l.

az olyan haragra lobbant a kurátorok ellen, hogy Bethlen Miklósnak «botozást ígért miatta.»¹ Az 1674. júniusi országgyűlés alkalmával tartott főconsistorium is igyekezett a fejedelmet kibékíteni, Nadányinak «ő kegyelmének széptudománya megismertetett és az ő kegyelme ellen való insolentiáért, egyébiránt igen jó indulatu, jó erkölcsű három ifjú ideig való eliminációval castigáltott, kiki hogy ő kegyelmét exprecálják, inponáltatott». De a fejedelem, ki tudta, hogy az ifjúság insolentiáját minő okok mozdították elő, nem volt megelégedve az ítélettel. Előbb újabb gyűlésre akarta hívni a főconsistoriumot, de Bethlen János kérésére és figyelmeztetésére belátván azt, hogy ha fejedelmi hatalommal lép föl a helyett, hogy mint főpátronus szerepeljen, ebből később az egyházra nagy bajok származhatnának, elállott e tervtől. Azonban Deési és Csernatoni professzorokat, a három kicsapott ifjút és az ifjúság nagy részét magához idézte jul. 30-án Fehérvárra «ad audiendum verbum» és hatalmas dorgatoriumban fejezte ki elégedetlenségét.²

Az ilyen fajta ifjúsági zavargások természetesen igen rossz hatással voltak az ifjúság erkölcsi magaviseletére nézve. Ezután majd minden két évben fordult elő hasonló jelenség. 1676-ban a rhetoristák lázadtak föl Ladivér Illés classis præceptor ellen s ablakon kivetéssel fenyegették. Még a különben kedvelt Csernatoni sem birt velők, hanem kénytelen volt engedni és a præceptort eltávolítani, a mi a professori tekintélynek és iskolai rendnek épenséggel nem vált előnyére.³ Majd 1680-ban fegyveres

¹ Bethlen Miklós i. m. I. 426. l.

² Protestáns Közlöny 1891. 240. l.

³ Csegei Wass György naplója 5. l.

zendülés és összecsapás folyt a polgárok és diákság között, a mikor Apafy személyesen ment el, meghíván a kuratorokat is, rendet csinálni.*

Midőn Nadányi János 1678-ban megvált az intézet-től és Csernátoni 1679-ben meghalt, többé nem igen fordult elő összetűzés a professoratus kebelében, sem pedig a professorok és tanulók között nem merült fel kellemtelenség. A Nadányi helyére megválasztott Kolozsvári István, a Csernátoni után következő Pápai Páriz Ferencz, Deési Mártonnal együtt igen jó békességben éltek egymás között és különösen az új professorok tapintata az ifjúságot is kellőleg tudta mérsékelni.

A Bethlen-kollégium mellett ez időben még két kollégium, azaz oly tanintézet állott Erdélyben, hol a felsőbb tanulmányok a közül theologia, philosophia, historia, mathesis, logica, physica és lingua sacra is tanítottat t. i. a kolozsvári, a gyulafehérvár-sárospataki.

Az utóbbi mint gyulafehérvári kollégium, egy fél-századik szerepel egyházunk és tanügyünk történetében. Ideiglenes jellege hozta magával, hogy közel tíz éven át, az alább említendő iskolaügyi reformig, úgyszólván egész szervezete csak a professorok és tanuló ifjúság iskolai hivatalai által volt képviselve. Saját külön vagyonnal nem bírván, csak egyes patronusok — első sorban a fejedelem — kegyes adományaiból élt s hogy magát jobban fentarthassa, ifjai által az egyes patronusokat az ünnepek alkalmával adománygyűjtés végett meglátogatta.

A kolozsvári iskola, mely Apáczai Cs. János nagy-sikerű működése, Lórántffy Zsuzsánnának 1600 forintos

* Protestáns Közlöny 1896. 161 l.

és Barcsay Ákosnak évi 1600 forintnyi fiscalis alapítványa által emelkedett kollégiumi színvonalra, lassanként méltó és erős versenytársa lett a Bethlen főtanodának. Központi helyzete, kitűnő tanárai, az akkor gazdag egyházközséggel való szerves kapcsolata mind magasabbra emelték. A Gyulaféhevárról menekülő ifjúságnak ide-sereglése is növelte azt az intézetet, melynek élén Apafy trónraléptekor két professor, Porcsalmi András, a tulaj - donképeni kolozsvári és Vásárhelyi Péter a gyulaféhevári professorok állottak. Vásárhelyi Péternek s vele az ifjúság egy részének Nagyenyedre távoztával Tolnai F. István kézdivásárhelyi pap választott professorává, majd 1668-ban Porcsalminak kolozsvári lelkészszé történt megválasztása után Pataki István lett a második tanár, kik közül az előbbi theológiát s logicát, az utóbbi pedig philosophiát, phisicát és nyelveket tanított.*

A kolozsvári kollégium szervezete lényegesen eltért a másik kettőtől. Alapíttatása, mint particulának majdnem összeesik az egyházközségnek alapításával, a mi a XVII. század elején Báthory Gábor idejében történik. Az egyházközség különös helyzete hozta magával, hogy neki, mint olyan — eleinte túlnyomóan unitárius — városban létezőnek, hol a reformátusok a város igazgatásából s javaiból teljesen ki voltak zárva, különálló szervezete fejlődjék. Az egyházközség élére állított külön curatoratus kezelte s vezette úgy az egyházközségnek, mint az iskolának ügyeit is. E szervezet I. Rákóczy György alatt szabatosabb alapba öntetett és az egyház és iskola élére 14 kurator s ezekből egy-két személy állíttatott

* Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört. 34. l.

külön a rendes és rendkívüli jövedelmek kezelésére és ez consistoriumnak nevezetett.

A mint az egyház és iskola szervezete, úgy voltak összeforva jövedelmeik is; habár egyes alapítványok az egyház, mások az iskola, ismét mások közös célra tétettek: de mert az iskola úgy tekintetett, mint a gyülekezeté, azért alapítványai nem kezeltettek külön, hanem egy közös kasszába folyt be az összes jövedelem s abból fedeztetett minden szükséglet. Ugyanaz a consistorium kezelte a vagyont, választotta a papot, a rectort, vagy professort. Gyülekezeti és iskolai rendtartásukat is maguk a consistoriumban állapították meg. Szóval a kolozsvári egyház és iskola, illetőleg kollégium egészen más helyzetben volt, mint a többiek, mert felettük úgy a püspöknek, mint a fejedelemnek csak főfelügyeletük volt és keblbi gondnokaik igazgatták Őket teljesen. A consistoriumban világiak, papok és professorok voltak és a szűkebbkörű vagyongazdálkodást is ezek képviselői végezték.*

A kollégiumnak ezen szervezetében az 1682. évben lényeges változás állott be. Az eddig különálló három kollégiumot a nagy egyedi politico-ecclesiastica generalis congregatio, azaz a főconsistorium, egy egységes vezetés és felügyelet alá helyezte. Így az eddig alkalmilag és ad hoc működő főconsistoriumnak egy állandó, központi szerve volt, t. i. a curatoratus, mely «a mi kegyelmes Urunk és az tanácsi renden kívül» Bethlen Miklós, Macskási Boldizsár, Keresztesi Sámuel, Pekri Lőrincz, Lázár Imre, a püspök Tofeus Mihály, Sóthi János, Debreczeni Mihály, Németi Mihály és Eperjesi Mihályból állott, — 5—5 tag választván mind a secularis, mind az ecclesiasticus státusból.

* Erdélyi Protestáns Közlöny 1874. 52. l.

Az új-intézmény működését hamarosan meg is kezdte és már a következő évben ott látjuk a curatorátust Kolozsvárt, hogy ennek az egyháznak és iskolának összes vagyoni viszonyát számba és rendbe szedje.¹ De meglát-szik ez más tekintetben is, a mennyiben a professorok választása most már mindenütt ettől a curatorátustól függ, a melyben a fejedelem szintén mint tag szerepel. Mindjárt az 1683. decemberében Kolozsvárt tartott fő-consistoriumi ülésnek meghagyja Apafy, hogy a Buzinkai Mihály halálával megüresedett gyulafehérvári egyik tanári állás betöltéséről gondoskodjék. A fejedelem különben nehezen tudván lemondani arról a felfogásáról, hogy ő az egyházban is fejedelem, a curatorátustól nem látta szívesen, ha nélküle intézkedik s így midőn az 1684-ben Kolozsvárt harmadik tanszéket is állított és ezt Szatmárnémeti Sámuellel be is töltötte, komolyan megnehez-telt érte.²

A kollégiumok történetében ugyancsak az 1682. enyedi főconsistorium azon intézkedése is figyelmet érdemel, hogy meghatározta a Bethen-kollégium végleges helyét, illetőleg elhatározta, hogy az Enyedről Gyulafehérvárra helyeztessék vissza. Nem ment épen minden nehézség nélkül a dolog, mivel a kollégiumnak már Enyeden is elég építkezése volt, Gyulafehérvárt pedig nem volt annyi hely, hogy ott mind a két kollégium elférjen. Ezenkívül felmerülhetett sokak előtt, hogy Enyed félreesőbb helyzeténél s azon körülménynél fogva, hogy a kollégium birtokai is ott vannak, bátorosabb és alkalmasabb hely, mint Gyulafehérvár. Ily nézetten volt

¹ Erdélyi Protestáns Közlöny 1874. 52., 63. l.

² Protestáns Közlöny, 1890. 222. l.

Bethlen Miklós, Barcsay Mihály, Alvinczi Péter, Bethlen Pál, a főrendek és a papság többsége, míg Rhédei Ferencz, Teleki Mihály, Bethlen Gergely, Bethlen Elek, Tofeus a püspök, Sóthi János a dési esperes és két más pap, Gyulafehérvárra szerették volna visszavinni a kollégiumot. A voxok miatt «holmi kemény szók interveniálának mind az urak s püspök uram részéről, melytől megijedvén nyavalyás pap uraimék, csak egynéhányan maradának, kik voxukat meg nem másolták.»* Így ment aztán határozatba, hogy a kollégium költözzék vissza Gyulafehérvárra, mihelyt «a pataki titulussal élő fehérvári deákok redealnak» t. i. Sárospatakra, hová egy részük már ez évben el is költözött. Azonban a végleges elköltözés elmaradt s minthogy a fenti határozatnak ezen feltétele be nem következett, azért az 1683. évi kolozsvári főconsistoriumi gyűlés ama határozata is, hogy Buzinkai halála után a fehérvári és enyedi kollégiumok egybehozassanak, nem valósulhatott. Buzinka helye 1682-ben Komáromi Istvánnal betöltetvén, a gyulafehérvári kollégium, egészen 1718-ig külön főnállott, mígnem lakóhelyéről elüzetve, Marosvásárhelyt telepedett meg s az ottani iskolába teljesen beolvasztatott.

Apafy uralkodása végéig így maradt a kollégiumok állapota és szervezete. A curatoratus, mely még csak annyiban nem nevezhető «permanens supremum consistorramnak», mennyiben állandó helye és megfelelő állandó hivatalos irodája s személyzete hiányzik, intézte a kollégiumok összes ügyeit. Intézkedett a jövedelmek felől s különösen az adóslevelekben elhelyezett pénzek kamataival szabadon rendelkezett. Az egyes kollégiumok

* Csegei Wass György naplója 26. l.

alap- és főjövendelmei nem zavartattak ugyan össze, egyik a másik ingatlanaiból, vagy az alkurátorok által kezelt tőkéiből nem részesült, hanem a már említett tőkék kamatait a szükséghez képest azok eredeti tulajdonosára tekintet nélkül utalványozták.

Tanárválasztások és változások, tanügyi és szervezeti dolgok, az ifjúság élete s előmenetele fölött való felügyelet jogát mind-mind ez a curatoratus gyakorolta, csak hogy még akkor inkább saját szemével kísérte figyelemmel a dolgokat, mintsem hivatalos irodából rendelkezett.

15. Népoktatás.

Mai értelemben vett népoktatásról a XVI. s XVII. században alig beszélhetünk. Sok volt ugyan a falusi iskolák száma, mert legalább minden második egyházközségben, sőt többen is volt alkalmazva tanító, de azok jó ideig inkább latin iskolák voltak, mint nemzeti népiskolák. Még a XVII. század közepén túl is, «a szép deáki tudomán»¹ volt az, melyen a gyermek írni és olvasni megtanult. Az iskolázatásra ugyan az egyház buzdította a szüléket, de mert teljesen önkéntes volt az iskoláztatás: gyermekét leginkább csak az adta a mester keze alá, ki jónak látta, a tandíjat nem sajnálta s a ki esetleg tovább is akarta gyermekét taníttatni, fel egész a kollégiumig.

A presbyterián-puritán mozgalmak kora kedvezőleg hatott a nemzeti nyelvű elemi iskolákra, mivel a puritánusok a latin nyelvnek ellenségei voltak éz az összes tanintézetekben a nemzeti nyelvnek szerettek volna tért és uralmat biztosítani. Az «antikrisztusi nyelv» remekíróit megvetették és inkább azt szerették volna, hogy a magyar nyelv is oly annyira kiműveltessék, mint az angol, a francia, a holland stb., hogy nyelvünk irodalma is gazdagodjék.² Csakhogy ezen törekvésük ellentétben állott

¹ Csegei Wass György naplója. 4. l.

² Sárospataki füzetek 1857—8. 173. l. «a valódi műveltségnek csak egy csöppje is nincs birtokukban s csaknem minden irodalmat, különösen a latin, mint antikrisztusi nyelv, remekíróit megvetik».

a kor általános felfogásával, mely az iskolát a latin nyelvért becsülte legtöbbszörre. A protestantizmus aláértékelését fűtötték a latin nyelv elhanyagolásától, mert, legalább az anyaországban, «minden politikai eljárások, úgy a közönségesek, mint a magánosak, kivált köz országgyűléseken, leginkább latin nyelven folytak» és így latin nyelv nélkül a világi életpályákon boldogulni nem lehetett; a miért — mond Szilágyi B. István — «a magyar nemes ifjúságnak színét a jezsuiták kollégiumai nyelik el.»*

Azonban a puritánusoknak mégis sikerült megértetni a közvéleménnyel annyit, hogy ha a közép és felsőbb iskolák latinsága menthető is: de már az épen semmivel sincs indokolva, hogy a nép fiai, kik hivatalos pályára nem vágytak, a magyar nyelven való írás, olvasás és számvetés tanulásától és így általában a tanulástól is elzárassanak. Erdélyben főleg Medgyesi Pár izgatott a nemzeti, azaz az anyanyelvű elemi iskola érdekében és neki lehet legnagyobb részben köszönni, hogy a szathmárnémeti zsinat *a leányok számára* fölállítandó nemzeti iskolákat (5. végzés) engedélyezte s felállításukat elrendelte.

A magyar nyelvű leányiskolák felállítását azzal indokolták, hogy Krisztus országában a nemek között semmi különbség nem létezik és a mint a fiúk számára latin, úgy a leányok számára nemzeti iskolák állítandók, ha a hely alkalmas volta megengedi. Ugyanezt rendelik a Geleji kánonok is (97. C.) azzal a hozzáadással, hogy

* U. o. «A nemes Magyarországon a művelt, különösen latin irodalmi ékesszólásban járattanok a hivatal s méltóság polczára egyáltalán nem emelkedhetnek».

ezekben nem férfiak, hanem «szelid, kegyes, tisztos és tudományokban jártas nőket» kell tanítókká tenni.¹

A nemzeti iskoláról a szathmár-németi zsinat előtt már az enyedi zsinat is rendelkezett, meghagyván, hogy «a magyar iskolák is az írás és olvasás tanulása végett álljanak fel». Itt nem volt megemlítve, hogy ezek az iskolák leányok számára valók, de következtethető onnan, hogy mint újaknak a felállításáról szól, holott a fiúk számára már voltak latin iskolák. Azonban nem lehetetlen az sem, hogy a mondott zsinat ezen végzésének is az lett a sorsa, a mi a másik kettőnek, melyek t. i. a presbyterium és a diaconusság felállítását elrendelik és a pénzben kiszabandó büntetésnek az egyházban való alkalmazását «in perpetuum» abrogálják. Azaz később a nagy felbuzdulást az akadályok lehűtötték és az eredeti céltól eltérő irányba terelték.

A magyar nyelvű népiskolák felállítását azonban csak ideiglenesen lehetett feltartóztatni. Medgyesi tovább is folytatja ez ügyben izgatását. Comenius János tekintélye és Apáczai Cseri János munkássága következtében a nemzeti nyelv, illetőleg a tanítás észszerűsége már annyit nyert, hogy a tanítás elemeit, az írást és olvasást, nem latin, hanem magyar nyelven kezdték meg.² A kollégiumokban is azért állítatik fel, mint legalsó osztály, az elementariusoké. Falu helyen ez természet-

¹ A nemzeti iskolák felállításáról először az 1646 jun. 3-ik enyedi zsinat rendelkezett. Benkő Synopsis, Révész Figyelmező 1872. 475. l. A zsinat 2. végzése szerint: «A magyar oskolák is, az írás és olvasás tanulása végett, álljanak fel».

² Apáczai és Comeniusra nézve l. Stromp László: Apáczai Cseri János mint pædagogus. Budapest, 1898. 110—118. l. Apáczai felfogása az anyanyelvű iskoláról u. o. 61—2., 116. l.

sen még könnyebben ment, mivel a megszorodott iskolákat theologusokból lett mesterekkel el nem láthatván, tanítókul olyanok is alkalmaztattak, kik csak a gymnasiumot vagy ezt is csak részben végezték el és a kik ezután meg is nősültek és eredetileg is gyenge latin tudományukat elfelejtették. A tanítóság színvonalának alábbszállása a magyar nyelvű tanításnak kedvezett, habár magának a tanításnak épen nem váltott előnyére. Hiszen sokszor a tanító még csak alig is járt iskolába és nem egy volt, ki saját nevét is csak nagy nehezen tudta papírra vetni.¹

A népiskola eszméje Apáczainál már teljesen kidomborítva áll előttünk; szinte olyan alakban, mint a miképen mai népiskoláink vannak szervezve. Az ú. n. «anyai iskolás nem a Geleji-féle «schola vernacula» hanem valódi nemzeti iskola. Nem csak leányok, hanem fiúk és leányok számára való és nem csak írás, olvasás, káté, zsoltár, hanem ezeken kívül reális ismeretek, különösen az embert környező természet megismerésére szolgáló tárgyak is tananyaga annak. Apáczai ennek megfelelőleg akarta a gymnasium előkészítő fokát is berendezni, mely a mai progymnasiumul szolgáló kollégiumi elemi iskoláknak felelt volna meg; azzal a különbséggel, hogy abban a nyelvek, illetőleg a latin nyelv is helyt foglalt volna.² Kolozsvárt, a mennyiben lehetett, legalább az elementariusok osztá-

¹ Jellemző dolog, hogy az egyes egyházmegyei protocollumokban található reversálisok, csekély kivétellel, arról tanuskodnak, hogy a tanítóknak többnyire rendkívül rossz írásuk volt.

² Apáczai ide vonatkozó nézeteit Encyclopædiája 10. rész 31. fejezetében fejtette ki. Lásd Hegedüs István: Apáczai Cseri János pädagogiai munkái. Budapest, 1899. 57—58. l. Érinti e tárgyat az Encyclopædia bevezetésében is. U. o. 31. l.

lyának felállításával ennek megfelelően is járt el¹ és tanítványai rendszerét a vidékre is elvitték. Ezek mellett meg kell még említenünk Apáczaiknak ama felséges gondolatát, hogy az iskoláztatást kötelezővé kívánta tenni.

Azonban sok idő, közel félszázad esztendő telt el addig, míg Medgyesi és Apáczaik eszméi anyaszentegyházunkban némileg testet öltöttek. Az eszme tehát, habár lassan, de hódított. Az 1693. évi nagyenyedi zsinat a vernacula scholák felállítását faluhelyeken újból «szíve szerint» kívánja. A fő dolog most már az elemi iskolában az anyanyelven való oktatás, ellenben a latin tanítása csak mellékes. «A mestereknek imponáltatik — úgymond a zsinat — hogy mindenütt magyarul initiálják a tanulásra a gyermekeket; *azután meg lehet deákul is*» Három évvel később egy másik enyedi zsinat azt rendeli, hogy «olvasásra, írásra, számvetésre taníttassanak a leány gyermekek is. *A seniorok reá erőltessék.*»²

Ezen határozat két nevezetes dolgot mutat, t. i. hogy a Geleji-féle «nemzeti iskolák», vagyis leányiskolák, az ő «kegyes, tisztos és a tudományokban jártas» asszonytanítóikkal csak a papíron maradtak. Hiszen érthető, hogy megfelelő nőtanítókat is bajos volt kapni, de meg az ilyen iskola helyiségére és egyéb költségére nem igen volt a legtöbb gyülekezetnek anyagi alapja. A másik dolog pedig Apáczaik egyik eszméjének, a tankötelezettségnek az egyházi hatóság által való elfogadása. Ha a leányokat, illetőleg ezek szüleit az esperesek kötelesek voltak az iskolázásra reá erőltetni, mennyivel inkább a

¹ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története 1876. 32. lap.

² Benkő Synopsis.

fiúkat. Így tehát erdélyi ref. Sionunkban már a XVII. század végén ott látunk egy nagy eszmét, Apáczai nemes, a közművelődésre nézve áldásos gondolatának megvalósulását, az általános iskolakötelezettséget. Csak egy hiányzott, a mi különben ma is hiányzik nálunk, t. i. az oktatás ingyenessége.

A XVII. század tehát az erdélyi ref. elemi oktatásügynek történetében két igen nagyfontosságú eseménnyel végződik, t. i. az anyanyelvnek diadalmaskodásával az elemi iskolában a latin nyelv felett és a fiúk és leányokra kiterjedő általános iskolakötelezettség kimondásával. Fájdalom, hogy e két eszme olyan időben került uralomra, a midőn egyházunk ereje s fénye erősen lejtőre jutott. A nemzeti fejedelemség megszűnése után elvesztette a korábbi állami támogatást; az erőhöz jutott róm. katolikus reactio számos egyházunkat megfosztotta fiskális természetű jövedelmeitől; az erőszakos térítő és foglaló vallás-politika több egyházközségünket meggyengített vagy meg is szüntetett. A Bécsből és a jezsuita befolyás által dédelgetett oláhság Kolozs, Doboka és B.-Szolnok vármegyékben sok egyházközségünket szinte az enyészet szélére juttatott. És végül a róm. katolicizmus ellen és az anyagi megélhetésért folytatott küzdelmek annyira lekötötték egyházunk erőit, hogy ama magasztos elvek, bár az életbe teljesen átmentek, nem gyakorolhatták áldásos befolyásukat olyan erővel, mint a minő egyházunk készségéből különben kiteltett volna. De még így is dicsősége maradt egyházunknak ez a két nagy fontosságú újítás, dicső alkotás: magyar nyelvű elemi iskola és általános iskolakötelezettség.

16. Egyházi irodalom.

Az irodalom mindenha a szellemi élet üdesége, ereje és szabadsága arányában szokott megnyilatkozni: felvirágozni, vagy ellanyhulni. Így tapasztaljuk ezt az egyházi, vagy a theologiai irodalom történetében is. Nagy szellemek, irányadó és környezetükben tevékenyen ható egyéniségek tisztes száma mellett is lehetséges lanyha irodalmi élet, ha a viszonyok nyomasztók; de a kedvező körülmények között ugyancsak annál magasabb fokra képesek azt emelni. Erdélyi református egyházunk theologiai irodalma is ugyanezt bizonyítja.

A mint a reformatio betette lábát Erdélybe és itten erőhöz, szabadsághoz jutott; egy soha nem álmodott magaslatra emelkedett, ügyszólván egy csapásra felvirágozott az egyházi irodalom. Kolozsvár s benne Heltai Gáspár a központ, a mely körül a legnagyobb szellemi virágzás és elevenség tapasztalható. Kolozsvár a XVI. század folyamán a magyar irodalomnak valóságos Athénája, honnan, mint valamely világító toronyból, nemcsak Erdélyre, de ennek határain túl, a nagy Magyarország legtávolabbi zugaiba is elterjed, kiárad a világosság a világi és egyházi tudományosság s irodalom téreire.

Az egyházi irodalom első lépései az alapvető munkáságnak vannak szánya. Mindenekelőtt az új vallást kellett igazolni és pedig abból a forrásból, melyre mint egyedül szabályozóra és egyedüli, mert isteni tekintélyre

hivatkozott. A bibliának magyar nyelvre való lefordításában, a teljes fordítás megjelenése előtt, Heltai és irodalmi környezete munkálkodtak legtöbbit. Egymásután jelennek meg a Heltai-féle kolozsvári nyomdában : «A bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve» 1551, melyet Heltai lelkészársával, Gyulai István magyar prédikátorral és a kolozsvári két «scola mester»-rel, Ozorai István és Vizaknai Gergelylyel fordított; «A Jézus Sirach könyve magyar nyelven» 1551, melyet a Dunántúlról, a tolnai iskolából, átnézés és kiadás végett Kolozsvárra küldöttek a fordítók; «Bölcs Salamon királynak könyvei: 1. Proverbia, 2. Ecclesiastes, 3. Canticum Cantorum, 4 Sapientiae magyar nyelven» 1552»; «A bibliának negyedik része, azaz a prófétáknak írások» 1552; majd némi szünet után jönnek: «Soltár» 1560, «A Jézus Krisztusnak új testamentoma» 1562, melynek fordításában István és Lajos mester dési és Egri Lukács kolozsvári predikátorok segédkeztek Heltainak s végül «A bibliának második része» 1565. Ezek szerint tehát Heltai a Krónikák, Esdrás, Nehemiás, Jób és Eszter könyveit kivéve, a teljes szentírás fordítását kiadta hat darabban, melyek közül azonban a Zsoltár és Salamon könyvei nem az eredeti beosztás szerint, — mint a bibliának harmadik része — alkotó tagjai, hanem külön kötetekben láttak napvilágot.

Hasonlóképen az alapvető munkákhoz kell soroznunk a kátékat, melyekkel rendszeresen, de könnyebb modorban kívánták a nép és ifjúság elé terjeszteni az új hit igazságait. Heltai Catechismusa 1553-ban jelent meg, melyhez nemsokára sorakozott Batizi András Catechismusának II-ik kiadása 1555-ben Hofgréf György kiadásában. Ellenben Heltai Agendájának két kiadása (1550 és 1559), erkölcsös és vallásos iratai: «A részeg-

ségnek és dobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus» 1552. és «Vigasztaló könyvecské»-je 1553, — már az egyház első berendezését és a híveknek oktató-tanító építését czélozzák.

A protestantismus első irodalmi munkái, mint a fentebbiekből látható, teljesen távol állanak attól, hogy az evangéliumnak a róm. katholicismus megtámadásával szerezzenek diadalt. Az már összeroskadt, hitelét veszítette, tehát az első gond az volt, hogy a romokon új épület emeltessek. Ebben a munkában találta az erdélyi protestánsokat Stankárnak, majd Kálmáncsehinek támadása, a reformatio talaján fejlődött s a lutheritól eltérő felfogásokat érvényesítő törekvése. Ezen támadások eredménye a polemicus irodalom megszületése, a melyben Heltai mellett feltűnik Dávid Ferencz, a XVI. századbeli magyar protestantismus legkitünőbb polemikusa.

Stankár Ferencz ellen Heltai és Dávid írtak egy-egy művet, melyek 1555-ben jelentek meg, amazé «Confessio de mediatore» czímmel Wittenbergben, ezé pedig «Dialysis scripti Stancarit» czim alatt Kolozsvárt. Ugyancsak Stankár ellen foglal állást az «Acta synodi Thordensis» cz. (1558) munka is. Az 1557-ben Kolozsvárt megjelent «Consensus doctrinæ de sacramentis Christi» czimű munka, melynek szerzője ismeretlen, már a schweizi reformatio s ennek képviselője, Kálmáncsehi és elvtársai ellen van intézve.

A kálvini irányu reformatio megszületése Erdélyben nem igen idézett elő nagyobb irodalmi mozgalmat. Az 1559-ben megjelent anonym, részben Dávid Ferencz, részben Heltai Gáspár tollából folyó «Defensio orthodoxæ sententiæ de Cœna Domini Ministrorum Ecclesiæ Claudiopolitanæ» czimű munka vezeti be az erdélyi refor-

mátus felekezeti irodalmat, melyet nyomon követ az 1559. nov. 1-i marosvásárhelyi zsinat hitvallása, «az úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallástétel». Református részről ezen két nyomtatott munkán kívül csak Molnár Gergelynek két iskolai kátéja és a heidelbergi tanároknak a kolozsvári lelkészekhez írott biztató levele látott napvilágot Erdélyben a kálvinizmus védelmére és megszilárdítása érdekében. A zsinatokon folyt disputák és iratváltások elegendők voltak, hogy az erdélyi magyarság a kálvini felfogás mellé csatlakozzék. A mint az erdélyi kálvinizmus kiindulási pontja, kutfeje Debreczen volt, úgy annak védelme, egyházi szervezkedése, hitvallása, törvénykönyve és saját szellemű irodalmi tevékenysége is Debreczenből indult ki, itt is összpontosult és első sorban Melius Péter nevéhez fűződik.

A XVI. század prot. felekezeti küzdelmeiben Debreczen a református egyház megvívhatatlan erőssége. Erdélyben a reformatio folyama a kálvini irányból hamarosan a Socinus Faustus felfogására térvén át, a mint a református egyház megalapításának, úgy megvédelmezésének terhe is Debreczenre nehezedett. A református egyház érdekeinek s elveinek az unitarizmussal szemben való védelmezésére Erdélyben mindössze négy munka jelent meg, t. i. az 1566. évi «Chatechismus», az ugyanazon évi «Sententiae Concors», Tordai András dévai pap irata a Csázmai István által kinyomatott szentháromság gunyoló képek ellen s végül a gyulafehérvári 10 napos hitvitának Heltai által eszközölt első kiadása 1568-ban. Az erdélyi reformátusoknak 1568 után nem is állott nyomda rendelkezésükre, mivel a gyulafehérvári állami nyomdát 1567-ben a fejedelem egyenesen az unitáriusoknak adta át, a kolozsvári Heltai-féle nyomda pedig tulajdonosa

rendelkezésétől függött, ki 1569-ben hátat fordított az eddig védett kálvini iránynak és a divatos felfogás szolgálatában kívánta nyomdáját hasznosítani. Mialatt tehát az unitárius művek egész özönével hagyták el a sajtót Erdélyben, a református hit védelme Debreczenre maradt, hol Melius hatalmas művei, az 1567-ben megjelent két hitvallás, az egyházi törvénykönyv (Articuli Maiores) szilárd fundamentumot képeztek nemcsak a tiszavidéki hanem az erdélyi reformátusság védelmére is. Melius további művei hasonló célt szolgáltak, valamint Czeglédi György, Károlyi Péter magyar és latin nyelvű munkái is. De ezek mindannyian kívül esnek a tulajdonképeni erdélyi ref. egyház irodalmi működése körén. Ilyen a szó szorosabb értelmében 1567 után jó néhány éven keresztül nem is létezik.

Az erdélyi reformátusoknak keze kötve volt az unitáriusok elleni harcban. Sőt János Zsigmond megsokalta azt is, hogy kívülről védjék őket s ezért hozta be 1570-ben a censurát, mely Melius és társainak irodalmi tevékenységét volt hivatva megbénítani. Ekkor Méliusék a külföldre fordultak és ott nyomatták ki munkáikat. De nemsokára bekövetkezett az unitarizmus napjának aláhanyatlása is. János Zsigmond utódja már nem csak a református, hanem az unitárius művekre is behozta a censurát. A gyulafehérvári nyomda, mely valószínűleg már 1570-ben is igen összerokkadt állapotban lehetett, eltűnik a történelem színpadáról; a kolozsvári Heltai-féle pedig a theologiai polemiák helyett a költői irodalom termékei felé fordul és ez által az általános magyar nemzeti kulturának tesz megbecsülhetetlen szolgálatokat.

Az erdélyi reformátusok irodalmi tevékenysége csak 10 év múlva kezdődik újból, János Zsigmond halála után,

midőn a kiskorú Báthory Zsigmond idejében református tanácsurak viszik a kormányt. Addig Károlyi Péter, Hellopeus Bálint, Félegyházi Tamás irodalmi műveivel táplálkoznak. De ez alatt a tíz év alatt a helyzet is nagyot változik. Újabb ellenség: a jezsuiták tűnnek fel Erdély bércei között, kik az egész protestantismust, unitáriusokat, kálvinistákat és lutheránusokat egyaránt fenyegetik.

A marosvásárhelyi iskolának két jeles tanára tűnik ki ezen korszakban a református egyházi irodalom terein, kik közül azonban a theologiai irodalomban csupán az egyik, Laskói Csókás Péter munkálkodik, míg a másik, Baranyai Decsi Czimor János a classica-literatura, a hazai történelem és az egyetemes jogtudomány terén szerez érdemeket. Laskói Csókás Péternek «Speculum exilii» (Brassó, 1581) című vaskos könyve polemikus-dogmatikus munka, mely főleg a róm. katolikusok, de az unitáriusok ellen is irányul, midőn az igazi imádkozás lényegét magyarázza. Ezen munka, mely tulajdonképen Laskói Cs. Péternek iskolai előadása alapján készült, inkább azért érdemel kiváló figyelmet, mert arról tesz bizonyosságot, hogy a marosvásárhelyi iskola ezen időben magas fokon állott s benne még a theologiai részletkérdések is beható tárgyalásban részesültek és így hivatva van arra, hogy református tanintézeteink szellemi színvonalának magaságáról tájékoztasson bennünket.

Laskói Csókás Péter két polemikus munkájában egyenesen a jezsuitákat támadja, kiknek működését nem csak vallásilag, hanem társadalmi és állami szempontból is veszedelmesnek tartja. «Theorematum de puro et expresso Dei Verbo» stb. Genfben 1584-ben megjelent munkája, Schreck Farkas kolozsvári jezsuitának Krakkóban, 1581-ben, megjelent «Theses de puro et expresso Dei

Verbo» stb. című vitatételei ellen van intézve. Laskói e művét fogarassi rectoróságában írta és csak azért nyomtatta pár évvel később a külföldön, mert a censura ezt odahaza nem engedte volna meg. Ezen munkájának függelékében «Pigmentum originis sectæ jezuiticæ» címmel egy értekezést ad, mely az első munka hazánkban a jezsuita szerzetrend veszélyes működésének feltűntetésére.

Laskói Csókás Péternek van még egy másik, részben theologiai, részben philosophiai munkája «De homine magno illo» stb. címmel (Wittenberg, 1585), melyről nem csak a kortársak, hanem még a XVIII. században is nagy elismeréssel nyilatkoztak a szakemberek.

Egyházunknak kitűnő, irodalmilag is működött férfiai közül Ilosvai Benedektől semmi sem maradt ránk ezen korból. A gyulafehérvári iskola egyik nagynevű tanára, Zsigmond Dávid, mint humanista költő jeleskedett. Theologiai kérdésekkel, polemicus modorban az apostata Szilvási János foglalkozott, kinek egy zsinati beszéde maradt fenn 1591-ből. Hasonlóképen fenn van emlékezete annak, hogy Enyedi György unitárius püspökkel szenvedélyes irodalmi vitát folytatott. Az előbb unitárius később református ifjú pap, ki szép tehetségekkel volt felruházva, visszafelé tette meg azt az utat, melyet Dávid Ferencz is megfutott és végül szászvárosi papsága idején, 1595-ben, róm. katolikussá lett és ezen új hitének igazolására egy «Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicæ» című munkát is írt.

Mindössze ennyi az, a mit az erdélyi ref. egyház XVI. századbéli irodalmi életéről mondhatunk. Felettebb sóvány adatok, a melyek nyilván tanubizonyságot tesznek a gyors vallásváltozással megzavart közviszonyok hátrá-

nyos befolyásáról, János Zsigmond vallási elfogultsága nyomasztó hatásáról s a Báthoriak korában előállott róm. katolikus visszahatás káros voltáról. Pedig jól tudjuk, hogy egyházunknak számos kitünősége volt a XVI. század utolsó negyedében, kik a wittenbergi egyetemen is jelentékeny szerepet játszottak s itt a hazában előkelő állást foglaltak el az egyházban. Ilosvai Benedek, Göcsi Máté, Tordai Ádám, Tornyai Máté, Ungvári János, Kecskeméthy B. Balázs, Tasnádi V. Mihály, kik közül 5, egyházunk püspöke is volt, Joó János, Deési Ambrus, Kállai András, Rettegi János, Koppányi Orbán, Érszentkirályi János stb. mind megannyi jeles egyházi férfiak voltak, kik közül tanuló korában nem egy, mint igen ügyes tollforgató s képzett egyén mutatta be magát, de a kik itthonn, a viszonyok nyomása alatt, már nem juthattak oda, hogy írói tehetségüket egyházuk javára is értékesítsék. E mellett fel kell említenünk azt is, hogy a felekezetek közötti szakadatlan belviszályok elég dolgot adtak az egyház belső építése körül is; így erejük sem volt elegendő az arra különben hivatottaknak, hogy irodalmilag is szolgálják egyházukat.

Az erdélyi ref. theol. irodalom virágzása kora a XVII. századra esik, a mikor a hitsorsos nemzeti fejedelmekben kifogyhatatlan bőkezű Mæcenások, az erdélyi születésű és az anyaországból is a fejedelmek által behívott, pártfogolt, vagy az üldözések elől ide menekült kitünő férfiakban egy nagy tudományú és jeles tollú írói sereg munkálkodnak annak művelésén, magas fokra emelésén. II. Rákóczy György haláláig a legkiválóbb ref. theologusoknak, úgy szólván, Mekkája, — Apaffy Mihály idejében pedig valósággal ments-vára volt. A kitünő írók, buzgó pártfogók és az érdeklődő nagy közönség ebben a szá-

zadban olyan magas színvonalra emelték az erdélyi ref. theol. irodalmat, hogy a későbbi kor azt meg nem közélíthette, sőt még mai napig sem érhetne el.

Most már nincs szó az egyház és tana ostromlásáról, a védelem szükségszerűségéről. Épen azért az irodalom is főképen tudományos és gyakorlatilag építő irányban működik. A megerősödött egyház erejének öntudata nyilatkozik meg még a polemicus irodalomban is, mely nem oly ádáz és kiméletlen, mint a XVI. században, az unitárius harczok idején volt, vagy a minő hangot a Királyhágón túli atyafiak használnak a róm. katolicusok elleni vitatkozásban. Erdélyben nincs számottevő, teljességgel nincs polemizáló róm. katholicismus. A ref. irodalom foglalkozik ugyan a róm. katholicismus bírálatával is, de hangja csak akkor lesz szenvedélyessé, mikor Magyarországon a protestánsok üldöztetése, a gyász évtized bekövetkezik. Az unitáriusok ellen már több hévvel támadnak, mert nem hiányzik az ellenfél részéről a kihívás: csakhogy a század vége felé ez a tűz is le lohad s helyét enged a csendesebb, a tárgyilagos bírálatnak. Belkörü szenvedélyes irodalmi harczok egyáltalában nincsenek, mert a fejedelmi tekintély és az egyházi hatalom gondosan örködnek, hogy az ellentétek nagyra ne fejlődhesenek.

Az irodalom felvirágoztatásának egyik főeszköze, a sajtó, most már szabadon áll a ref. írók rendelkezésére. Bethlen Gábor magas röptű tervének, az egyház és tanügy felvirágoztatásának megvalósítása végett és hogy a protestantismus számára Erdélyben egy hatalmas erősséget emeljen: épen úgy, mint annak idejében János Zsigmond, állami költséggel állíttatott fel egy nyomdát Gyulafehérváron és ezt a ref. egyház rendelkezésére bo-

csátotta. Ez a nyomda idővel folyton bővült, úgy, hogy volt idő, midőn három sajtóval is dolgozott és így nyomta Alsted és Geleji vaskos tómusait, a tankönyveket, vitairatokat s az oláh reformatio számára fordított műveket. Ezt a nyomdát 1658 őszén a tatárok pusztították el.

Szorosan véve ugyan nem Erdélyben, de a fejedelemség területén s az erdélyi ref. egyház szolgálatában is működött még a váradai könyvnyomda, melyet Szenczi Kertész Ábrahám vezetett és a mely a negyvenes években az öreg Bethlen István költségén fényesen rendeztetett be. Ezen nyomtatták többek közt a híres váradai bibliát is. Ez a sajtó Váradnak török kézre jutása után, a feladási egyezmény értelmében Erdélybe, előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe vándorolt és Szenczi Kertész Ábrahám magtalan halálával a fiskusra szállott. Apafy fejedelem ezt a fiskális nyomdát a kolozsvári és nagyenyedi kollégiumoknak ajándékozta s 1668-tól állandóan Kolozsvári; is működik az, hol rendszerint egy lelkész felügyelete alatt állott s később mint a generális eklézsia nyomdája szerepel.

Gilányi Jakab megvásárolván a Heltai-féle nyomdát, szintén a kolozsvári kollégiumnak ajándékozta azt, mely özv. Székely Lászlóné, Bucsesdi Sára költségén megjavíttatva, a Szenczi Kertész-félével együtt szolgálta az irodalmat.

E két nyomda által Kolozsvár a XVII század végén ismét irodalmi központtá lett, mert a nyomdák mellett a megfelelő szellemi erő is rendelkezésre állott. Volt ugyan 1680 táján Gyulaféhérvárt is egy nyomda, de ezt Apafy az oláh reformatio terjesztése érdekében állította fel és oláh nyelvű könyveken kívül mást nem is nyomtatott. Kolozsvár elsőségéhez tehát szó sem férhet,

és mikor Tóthfalusi Kis Miklós vette kezelésé alá a református nyomdákat, ezek az egész magyar birodalom legkiválóbb könyvnyomdáivá váltak.

A XVII. századbeli theol. irodalom már oly gazdag, hogy róla szakcsoportok szerint is lehet beszélni, habár az ekkori tudományosság még nem volt oly szorosán szakszerű, hogy a határvonalakat mindenütt élesen meg lehetne vonni. A theologusoknak leginkább a systematicus tudományok: a dogmatica és polemica iránt volt érzékek, a mi az orthodoxia századában eléggé érthető jelenség is; míg a nagyközönséget a gyakorlati theologia körébe vágó dolgok, főleg az egyházi beszéd, imák, elmélkedések és az építő irodalom vonzotta. Ezért a systematica és practica theologia virágzik leginkább, melyek mellett a bibliai s az egyháztörténelmi munkásság nagyon is háttérbe szorul.

A bibliai tudományok alapja: a biblia, Károli Gáspár által teljesen lefordítatván, újabb biblia fordítási kísérletek csak elvétve fordulnak elő irodalmunkban. Erdélyben ilyen kísérlettel nem is találkozunk. Sőt a biblia kiadásának ügye is elég mostoha sorsban részesült. A szükségletet több mint félszázadon keresztül a Szenci Molnár Albert-féle, hannaui és oppenheimi, továbbá a Janseninus-féle amsterdami kiadások fedezték. Azonban van még is egy nagyszabású kiadás, t. i. a váradi biblia, melynek létrejöttét részint a fordítás és nyomtatásbeli hibák kijavítása, részint pedig az az óhajtás tette szükségessé, hogy legyen egy olyan kiadás, mely rövid magyarázatokkal láttassék el, «mint a belga nyelven vagon». A magyarázatok alkalmazása miatt aztán a különben alkalmatlan «öreg formát» kellett a kiadáshoz használni.

Már az öreg Rákóczy György megkezdette volt ezen kiadás előkészítését, midőn 1638-ban felhívta az egyház espereseit, tudósabb papjait, hogy a Károli-féle fordítást nézzék át, javítsák ki és magyarázatokkal lássák el. De ő nem érthette meg a nyomtatás megkezdését. Özvegye Lórántffy Zsuzsánna buzgólkodott aztán tovább, hogy a kiadás valósuljon és e czélból Angliából «felette nagy summán» meghozatta a Polyglotta bibliát is. A nyomtatás költségeit a két Rákóczy György, Lórántffy Zsuzsánna, Bethlen István, Rhédei Ferencz, Barsay Ákos «fejedelmi emberek», Gyulai Ferencz «és más főemberek és népes ecclesiák» viselték. A 10,000 példányra tervezett munka nyomása közben történt Váradnak a török által való elfoglalása. Kovásznai Benedek, váradi lelkész kieszközölte, hogy a török megengedje a nyomda és a kinyomott példányok elszállítását. De azért 4000 példány mégis megsemmisült. A többiek nyomtatása Kolozsvárt fejeztetett be 1661-ben.

A váradi bibliát nem lehet egyszerűen új kiadásnak tekinteni. A szöveg mellé csatolt magyarázatok igazában véve «magyarázatos bibliává» tették azt, melynek glossái a kor színvonalán álló exegetikai munkásság eredményei. Ez által e biblia-kiadás nagyon is kedvelt volt, úgy a magánhasználatban, mint a szószéken és a tudományos magyarázat terén. Hanem mégis volt egy nagy fogyatkozása t. i. az «öreg forrnia», a mely miatt nem lehetett könnyen hordozni és kezelni. Házi és templomi használatra alkalmas volt ugyan, de a XVII. század emberei nem csak a templomban hallgatták és nem csak házukban olvasták az Isten írott igéjét, hanem magukkal is hordozták utaikban és útközben, táborozás alatt stb. is forgatták, a mihez már az ivrét kiadás nem volt meg-

felelő. A magyarázatok pedig az új theologiai iskolának, a coccejánusoknak, hívták ki ellenszenvét, mint a kik a fordítással sem voltak megelegedve, annál kevésbé a magyarázatokkal.

Főleg a magánosok voltak elégedetlenek a nagy bibliával s hamarosan általánossá lett az óhaj, hogy «kisdéd formájut» nyomattassanak. Mindjobban erősödven a vágy a kisdéd formájú biblia bírása után, az egyház a Gilányi hagyatékából 10.000 forintot azzal a czéllal szakított külön, hogy a biblia Hollandiában a kívánt formában kiadassék.*

Míg azonban idehaza ez ügy éveken át húzódott, azalatt Tóthfalusi Kis Miklós, korábban enyedi theologus és senior, majd fogarasi rector, a kit, mivel «eleitől fogva idegenkedett a belső hivataltól», professor Pápai P. Ferencz arra biztatott, hogy «præter propria studia circumspiciálna a typographiákban», (mert prædikátorink Istennek hála elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, a ki nincsen): a ki professora tanácsát megfogadván s «egész indulattal a mesterségre adván magát, annyira ment, hogy megijedne a mestere is, hogy elvenné kenyerét»: hozzáfogott a biblia kinyomtatásához és a maga által öntött betűkkel 1685—7-ben önköltségén kinyomatta a teljes bibliát 3500, az újtestamentumot 4200, a zsoltárokat szintén 4200 példányban, a kívánt formában. Azonban nagy munkájáért hála és elismerés helyett gúnyt, rágalmat, üldöztetést kellett elszenvednie. Sze mére hányták, hogy a fordítást csak a maga fejétől javítgatta s változtatgatta és új orthographiát használ. Még mielőtt haza jött volna bibliáival, már annyira eláztatták

* Lásd előbb a 276—7. lapon.

irigyei s ellenségei, hogy Teleki kancellár keményen kifakadt ellene, mondván: «azt az embert tengerbe kellene vetni, bibliáival együtt». Bibliáit, melyeknek egy részét arany vágással köttette s a ládában «aranyos biblia» felírással jelölte meg, egy lengyel főúr, mint «arianus bibliákat» elkoboztatta és csak nehezen adta újból tulajdonosuk kezeihez. Végre haza érkeztén, a bibliák csakhamar nagy elterjedést nyertek, mivel «ez a biblia oly kicsiny hordozható formában, kedves betűkkel, tiszta vékony papiroson, hiba nélkül vagyon nyomtatva, hogy akkor még az idegen nemzetek is igen csudáltak».

De ha a nagyközönség tetszéssel fogadta is Tóthfalusi bibliáit, annál kiméletlenebbül támadták némely theológusok. Mindenféle úton módon igyekeztek neki ártani. Némelyeket az bántott hogy «Coccejus uram értelmé szerint nincsen nyomtatva». Másokat a mester hírve nem hagyott nyugodni. Voltak, a kiket Tóthfalusinak különben jogosult, de mégis sokszor kihívó önérzete sértett meg. Ő joggal mondhatta ugyan, hogy «soha a reformátusok ilyen correcta bibliát nem láttanak», joggal védte kiadását, a maga személyét; voltak is sokan, kik megbecsülték — az egyház is a generális nyomdájának kezelőjévé tette, — de ellenségei nem szűntek meg bántalmazni, miglen a keserűség, a bánat, a sok támadás korán sírba nem döntötte a századnak ezen európai hírű jeles könyvnyomató tudósát.

A bibliai kiadások között felemlítendő az oláh nyelvre való fordítása, mi már Bethlen Gábor idejében megkezdődött ugyan, de csak Rákóczy György utolsó éveiben készült el s 1648-ban adatott ki. Fordítóinak neveit nem ismerjük. Simon István vladika és Fogarasi István lugosi pap voltak bizonyára a főbbek, de sem az

ő működésükről, sem társaikéről nincsenek okmányos emlékek.

A bibliai nyelvészet jóformán csak mint iskolai tantárgy szerepel egyházunkban. A mi e tekintetben napvilágot látott, inkább a tanuló ifjúság szükségleteit kívánta fedezni, mintsem a tudós világot foglalkoztatni. Alsted 1635-ben írt egy «Rudimenta linguae hebraicae» című héber nyelvtant, mely huzamosabb ideig használt tankönyv maradt a Bethlen-kollégiumban. Kolozsvárt a XVII. század végén Alting grammatikáját használták, míg Gyulafehérvárt a sokoldalú képzettséggel bíró s jeles hebraista Kapusi Sámuel nyomtatott s kézirati művei forogtak közkezen. Kapusi héber grammatikája csak kéziratban maradt, de adott ki tanítványai számára «Breviárium biblicum» címmel egy olvasókönyvet (1699), mely a genesis négy első fejezetét s néhány zsoltárt foglalt magában a szükséges nyelvtani, mondattani s tárgyi magyarázatokkal. Továbbá 1698-ban ugyan csak ő adott ki egy «Memoriale hebraicum» című héber kézi szótárt, melyről szerzője azt állítja, hogy a ki azt könyv nélkül megtanulja, a héber biblia minden részét fogja tudni magyarázni, vagy egészben vagy részben. Ez az első mű, mely hazánkban héber betűkkel nyomtatott.

A bibliai tudományokról szólva, mindjárt elől említhetjük azon két munkát, mely a prot. biblia fordítások jóságának igazolásával foglalkozik. Az egyik Dengelegi Péter, alvinczi, majd enyedi lelkésztől a «Rövid anatomiai), melylyel «a nagyszombati Káldi György papnak a szentbiblia felől való oktató intése ... minden részben megvizsgálattik» (Gyulafehérvár, 1630); míg a másik Tóthfalusi Kis Miklósnak «Apologia bibliorum», mely-

lyel a Károlyi Gáspár-féle fordításon végzett javításainak helyességét magyarázza.

A biblia magyarázat elveit Bisterfeld gyulafehérvári professzor adja először két rövid papi vizsgai értekezés alakjában 1651 és 1653-ban. Azonban a tudományos exegesis csak lassan tudott magának utat törni nálunk. Leginkább gyakorlati biblia magyarázat alakjában, vagy egyházi beszédbe szöve találkoznak exegesissel, illetőleg ennek gyakorlati eredményeivel. Ilyen természeti munkák p. o. Milotai Ny. István udvari lelkésztől, «Szent Dávid huszadik zsoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja» (Kassa 1620); Kereszturi Pál udvari lelkésztől. «Lelki legeltetés, az az Dávid király XXIII. zsoltárának magyarázatja» (12. prédikáció Várad 1645); Szathmárnémethi Mihálytól (kolozsvári lelkész) «Szent Dávid Psalteriuma avagy a CL zsoltárnak rövid elosztása, magyarázattya s azokból származott 550 tudományok által való megvilágosítása». (Kolozsvár, 1679); Tofeus Mihálytól (püspök) «A szent Soltárok Resolutioja és azoknak az erdélyi fejedelmi evangelico-reformata udvari szent ecclesiára lélek és igazság szerint való hatása» (Kolozsvár, 1683).

Az említett művek közül a Szathmárnémethi Mihályé már a tudományos exegesis céljai felé törekszik, míg a többiek gyakorlati szempontokat követnek. A tudományos exegesis határait még jobban megközelíti Sárpataki N. Mihály kolozsvári lelkész, kinek «Nóé Bárkája» (Kolozsvár 1681) cz. munkája a szentháromság tanának igazolására használni szokott szentirati helyeket nagy tárgyilagossággal és kora theologiai álláspontjáról igen szép alaposággal magyarázza. Igazi tudós exegeta azonban csak egy van ebben a korszakban, annak is a leg-

végén, t. i. Szathmárnémethi Sámuel kolozsvári professor, kinek «Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata» (Franecker 1695), «Mózes explicatus» (Kolozsvár, 1696), «Epistola S. Judae explicata» (Franecker 1700) és «Prophetia s. prophetæ Zachariæ explicata» (Utrecht 1714) cz. munkái írójuknak alapos és minden részben nagy tudományosságról tesznek tanubizonyyságot. Mint a cocejánus theologianak rendületlen híve és művelője, teljes uralmat biztosított ezen taniránynak a kolozsvári kollégiumban, hol különben is otthonos volt már Pataki István professorsága óta. Nagy tudományát a külföld is elismerte, a mit nem csak az bizonyít, hogy legbecsesebb művei itt jelentek meg és itt aratták a legtöbb dicséretet, hanem az a körülmény is, hogy egyes művei, mint p. o. a héber levél magyarázata, több kiadást is értek.

A bibliai tudományosság eredményei között kell felmlítenünk Lórántffy Zsuzsánnának, a fejedelemasszony-nak, «Mózes és a próféták» (Gyulafehérvár, 1641) című munkáját, mely nem egyéb ugyan, mint szentirati helyek anthológiája a ref. hit főbb igazságainak bizonyítása céljából összeállítva, de mivel benne az újtestamentomi tanfogalmak rendszerbe szedett s tárgyak szerint csoportosított bibliai idézetekkel állítatnak élénk: joggal tekinthetjük e művet az első magyar «bibliai theologianak.» Hasonló természetű lehetett az a másik műve is, melynek csak emlékezete maradt fenn, t. i. «A szentlélek származásáról a, a melyet Vamovichi János jezsuita páter Rómába is el vitt magával s ott mutatván tudós embeereknek, azok megdicsérvén «csudálkozáának szerzője szép okosságán».

A systematica theologianban a káték, mint a hittérítés, a vallás-oktatás eszközei, a gyakorlati célokat szolgál-

ták. Minthogy az iskolákban rendszeren a heidelbergi káté használtatott, aránylag kevés tér jutott a kátéirodalom kifejlődésére. Néhány káté még is jelent meg ebben az időben. Ilyen p. o. Kereszturi Páltól a «Csecsemő keresztyén» (Gyulafehérvár 1635.), melyet olybá tekinthetünk, mint az ifju Rákóczyak confirmatiói kátéját, habár a szorosabb értelemben vett confirmatiói oktatás és confirmatió még ebben a korban ismeretlen is. Nevezetes szerepet vitt a népiskolákban Medgyesi Pál kátéja a «Lelki A-B-C-e, az Christus oskolájában az alsó rendben beállítandó csecsemőknek közönségesen» (Gyulafehérvár 1645.), mely négy kiadást ért. Használták Fogarasi Ferencz vizaknai lelkésznek «Kis keresztyén» (Gyulafehérvár 1645) ez angoltól fordított kátéját is. Végül meg kell említenünk, hogy Fogarasi István lugosi pap, oláh nyelvre fordította s 1648-ban kiadta a heidelbergi kátét és hogy Zilahi István marosvásárhelyi lelkész magyarra fordítá a Kálvin kátéját 1695-ben.

A rendszeres hittan köréből összefoglaló dogmatikai, vagy etnikai munkákat nem találunk, hanem inkább csak részletkérdések foglalkoztatják a tudósokat. Alsted gyulafehérvári professor, «Prodromus religionis triumphantis» (Gyulafehérvár 1635.) ezimű munkája egy nagyobb szabású hittanbevezetését képezi ugyan, de a tárgyaló részek kidolgozásában a halál megakadályozta a nagynevű tudóst. Az óriás terjedelműnek ígérkező munka (a Prodromus is 1135 l. folio) az antitrinitarismus részéről Crell János es Volkel János által intézett támadások eredménye ugyan, de benne a polemicus élt a rend szeres beosztás s az egész hitrendszerre kiterjedő szerkezet annyira uralja, hogy azt bátran tekinthetjük egy objectiv dogmatika alapvetésének. A rendszeres hittan részletkérdései köréből felsorolhatjuk

Alsted, Bisterfeld, Vásárhelyi Péter, Deési, Márton Enyedi István, Szathmárnémeti Sámuel professorok elnöklete alatt tartott theol. disputatiókat, a melyek az ifjúság tanulásbeli eredményeinek megvilágítására szolgáltak ugyan, de egyszersmind betekintést engednek, a professorok által követett felfogás, módszer és terjedelemben, szóval az egész tanrendszerbe is.

Egyik legelső mű a *systematica theologia* köréből Deési István gyulafehérvári paptól «Az igaz szent vallásnak a természeti okossággal, az mely philosophiának is neveztetik, való szép harmóniája» (Gyulafehérvár 1619.?). Medgyesi Pál udvari lelkésznek két munkája, a «Szent Ágoston vallásai» (Debreczen 1632.) és az «Égő szövetség, avagy egy nehéz de igen szükséges és hasznos kérdésnek, (mely az írásnak isteni méltósága felől vagy) világos és rövid megfejtése» (Gyulafehérvár 1645.), szintén ide sorolható. Ugyancsak két munkával szerepel Apafy Mihály Erdély fejedelme is, melyeknek egyike eredeti, a másik pedig fordítás. Amaz «Az egész keresztyéni vallásnak rövid fundamentumai») Gyulafehérvár 1645), ez pedig «Marcus Friedericus Wendelinusnak a keresztyén isteni tudományról írott két könyveit» (Kolozsvár 1674). Zilahi János zsibói pap és szilágyi esperes «Az igaz vallásnak világos tüköre» czimen írt egy munkát, «melyben az calvinista vallásnak tökéletes tiszta igazsága és igen fundamentumos régisége, minden jó lelkiismeretű embereknek szemek eleibe tétetik.» (Kolozsvár 1672.). Nánási V. Gábor előbb sárospataki, majd gyulafehérvári diák «Lelki tudakozás» czimen a praedestináció felől írt (Kolozsvár 1675.). Igen érdekes egy kis munka Eszéki István székelyudvarhelyi papnak s esperesnek «Diarium theologicum»-a (Kolozsvár 1675.), melynek czimében azt igéri a szerző,

«hogy a jó igyekezetű ifju hatvan napok alatt az egész theologiát nem csak megtanulhatja a szerint, hanem valóságát is az ellenkezők ellen oltalmazhatja, azoknak ellenvetésekre megfelelhet, a szent írást értheti, magyarázhatja.» Végül álljon itt megemlítve Pósházi Jánosnak «Syllabus assertionum, thesium et hypothesium» (Kolozsvár 1685.) cz. műve, mely tulajdonképen a nagyenyedi és kolozsvári coccejánus theologusok ellen intézett vita-irat. A Pósházi Syllabusa nem maradt ugyan felelet nélkül, mert a jeles ellenfél, Deési Márton, «Summája az Pósházi uram Syllabusára való replicának» czim alatt magyar és latin nyelvű czáfolatot írt ellene, de ez a mű nem látott napvilágot s csak kéziratban maradt fenn. Hasonlóképen kézirati mű volt Borosjenői Hegyesi István-
nak a coccejánus erdélyi theologusok védelmére írt munkája is, de ez ma már kéziratban sem ismeretes. A coccejánismussal kapcsolatban a hazai sythematica theologiai irodalomban mindössze csak egy pár iskolás theol. disputatiót találunk.

A róm. katholicismus ellen intézett polemia ugyan az ezen korban megjelent legtöbb műben feltalálható, de azért a rendszeres polemiának aránylag még is kevés tere nyílt. Medgyesi Pálnak «A szentatyák Öröme» (Gyulafehérvár 1640.) czimű műve tulajdonképen azon asztali beszélgetéseknek, illetőleg ezek tovább füzésének eredménye, a melyeket Lorántfy Zsuzsánna és környezete Vásárhelyi Dániel «monostori fő jezsuitával folytatott.» Kereszturi Pál udvari lelkész s professor a «Felserdült keresztyén» (Várad 1645.) czim alatt azokat a támadásokat verte vissza, melyeket Hajnal Mátyás jezsuita «Kitett czégér» czimen a «Csecsemő keresztyéni» czimű kátéja ellen intézett. Kézdivásárhelyi Matkó István felsőbányai,

majd zilahi, ó-tordai s kolozsvári lelkésznek Sámbar Mátyással folytatott hirhedt irodalmi vitatkozásából egy mű a «Fövenyen épített ház romlása» (Szeben 1666.), Erdélyben jelent meg. Szathmárnémethi Mihály kolozsvári lelkész, midőn a sárospataki kollégium tanára volt, az itteni professorok által a jezsuitákkal folytatott vitába beleelegyedve írta az «Igazság próbaköve» (Sárospatak 1669.) és az «Igazság próbakövének nyert peri» című polemikus műveit. Az összes polemikus művek közül kitűnik hangjának nyugodtsága, érveinek tárgyilagossága által Tolnai F. István munkája az «Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető és az eltévelyedéstől jó utban hívó kalauz» (Kolozsvár 1679.), melyben a szerző alapos történelmi ismerettel felfegyverezve, főleg arra fekteti a súlyt, hogy a róm. katolicizmus egyes dogmáinak, szertartásainak és intézményeinek későbbkori keletkezését s így bibliaellenes voltát kimutassa. Az unitáriusok ellen irányuló, jóval terjedelmesebb és jelentőségtejjesebb vitairodalomnak kiindulási pontját Csanádi Pál kolozsvári unit. kollégiumi rectornak 1615-ben, Bethlen István kívánságára írt s a Máté evangéliuma 28. rész 19. versét magyarázó munkája képezte. Mi volt Bethlen Istvánnak célja ezen kívánsága kifejezésével, azt nem tudjuk. De annyi bizonyos, hogy az unitáriusok az irántok való jóindulatnak tudták be. Csanádi munkája Vári Alatus János kolozsvári ref. lelkész kezeihez kerülén, ő záfolatot írt reá, melyre Csanádi viszont válaszolt. Ez írásos vitatkozásoknak csak kevés emléke maradt. De ismerjük következményeit, az 1618. aug. 21-iki gyulafehérvári disputatiót, az ugyanezen évi kolozsvári orsz. gyűlés szombatosságellenes határozatait, az unitárius püspök, Radecius, apológiáját, az erdőszentgyörgyi «szom-

batos üldöző» zsinatot stb. Tudjuk azt is, hogy épen ezen viták hatása alatt határozta el Milotai, hogy az unitárismus fő-fő fegyvertárát, Enyedi György Explicatióit, latin nyelvű műben bírálat alá fogja venni. Ugyanezen alapra vezethető vissza Szentkirályi Benedeknek, Bethlen Istvánné, Csáki Krisztina, alumnusának 1619-ben Marburgban megjelent munkája, mely munka «indicatio locorum veteris testamenti æternam deitatem illi et spiritus sancti, mysteriumque s. s. trinitatis confirmantium adversus Georgium Enyedinum instituta» czim alatt egyenesen Enyedi említett magyarázata ellen van írva.

Midőn Thoroczky Máté unitárius püspök Enyedi munkáját magyar nyelvre lefordította s Bethlen Istvánnak, mint kormányzónak engedélyével 1619-ben kinyomatta, a vitakozások még magasabb lánggal csaptak fel. Milotai latinul kezdett művét magyarra fordítva 1622-ben Debreczenben kiadta «Speculum Trinitatis, az az Szentháromság egy bizonyos örök Istennek... tekintetes maga kimutatásai) czimen, mely munka első sorban Enyedi magyarázatainak czáfolatául van szánva.

A második összecsapás a Crell-Volkel-féle antitrinitarius könyvek megjelenése után történt, a mikor Alstedius a Prodromus megírásához fogott, Bisterfeld pedig az említett szerzők czáfolatára a «De uno deo» czimen írt egy kiváló munkát, melyet külföldi útjában Leydában adott ki. A Crell-Volkel-féle támadásnak s a nyomában nagyra emelkedett unitárius öntudat hazai irodalmi megnyilatkozásainak hatása megérezhető Geleji István Præconium Evangeliumának két vaskos tómusában is, habár ezen művet a szerző nem polemicus czállal írta.

A harmadik-összecsapás az 1641. évben történt, mikor a kolozsvári belfarkas utczai ref. templom felavatásakor

ülésező generalis zsinattal kapcsolatban ismét egy nyilvános disputatio tartott. A disputa eredménye Geleji Kationa Istvánnak a «Titkok Titka» (Gyulafehérvár 1645.) című munkája, mely úgy tárgyánál, mint tárgyalási módszerénél fogva egyike a XVII. század legkitűnőbb theologiai műveinek. A szentháromság tanának védelméhez a lehető legerencsésebben kapcsolja hozzá a korabeli unitarismus bírálatát s míg a ref. vallás ellen intézett támadásokat nagy tudománnyal és alaposággal visszaveri, egyuttal kimutatja az unitarismus belső ellentmondásait, fogyatkozásait, rendszertelenségét és ezzel egyuttal megmutatja azt is, hogy az unitarismus csak addig állhat helyt a polemiában, a míg támad, mert ha önvédelemre szoríttatik, szánalmas vergődésnél tovább nem juthat, s belső tartalom hiányában magától összeroskad egész hit-tani tudománya. Ugyanezen időtájban jelent meg Laskai Jánosnak, Bethlen István ecsedi predikátorának, «Jézus királyságai» (Várad 1644.) című munkája, melyet azért sorozhatunk ide, bár írója nem tartozott is az erdélyi ref. egyház kebelébe, mivel a szerző «az erdélyi proselyta zsidók» meggyőzésére írta azt.

Apafy fejedelemsége alatt még három polemikus természetű munka jelent meg az unitáriusok ellen, t. i. Szathmárnémeti Mihálytól: «Az örökké való egy isteni állatban levő három személyeknek mutató tüköre» (Kolozsvár 1673), Sárpatakinak a már említett «Nóé Bárkája» című műve és Borosjenői Hegyesi Istvántól a «Kegeységnek nagy titka» (Kolozsvár 1686). De ezek a művek már inkább irenikusok, mint polemikusok. Szerzőik óvatosan kerülnek a keményebb szólásformákat és arra igyekeznek, hogy ellenfeleiket megnyerjék. «Egy házban, egy udvarban lakunk — mondja Sárpataki —

sokszor egy tálból, egy pohárból eszünk s iszunk, jövőben egy mennyországban akarunk élni. Miért nem kellene hát egy értelemben lennünk?» A mily ádáz volt a polemia 100, 120 évvel korábban, épen oly békéssé vált mostan utoljára, az utolsó szóváltásoknál.

A gyakorlati theologiai irodalom még virágzóbb volt, mint akár a *systematicai* is. Ennek legfőbb oka az, mert a nagy közönségnek ehez volt legtöbb érzéke és épen azért úgy a bibliamagyarázat, mint a dogmatika és ethika ennek a köntösébe öltözködve jelent meg. Sőt maguk az írók is, kik tudták, hogy közönségük mennyire érdeklődik a napi kérdések iránt, nemcsak szivesebben választották az elmélkedések, olvasmányok s egyházi beszédek könnyebb formáit eszméik terjesztésére, hanem jóformán épen akkor voltak kényelmetlen helyzetben, ha esetleg a szigorú tudományos formák között kellett maradniuk s nem beszélhetek elég közvetlenül.

A *practica* theologianak elméleti művelésére aránylag igen kevés példát találunk. Ezen tudományágak még nem igen voltak ekkor otthonosak hazánkban. A homiletikának csak annyi nyoma van, a mennyit az egyházi beszédre vonatkozólag Geleji a «*Præconium evangelium*» előszavában elmond. Az ő egyházi beszédei közhasználatra és schemául voltak szánva.

Különben is az egyházi beszéd alakja annyira sablonos és megcsontosodott volt, hogy még a XVIII. században is, mint «kánonszerű» emlegettetik a XVII. századbeli prédikálási rendszer. Van ugyan Medgyesi Pálnak már rendszeres homiletikája is «*Doce nos orare, quin et prædicare*» (Bártfa 1650) címmel, de ő ezt akkor írta, illetőleg adta ki, a mikor végleg eltávozott Erdélyből. Hogy használták-e azért az erdélyiek ezt, akár pedig Szi-

lági Márton debreczeni professornak «Biga pastoralis »-át: (Debreczen 1684) arról nincsenek adataink. Medgyesi adott ki eucheticát is «Rendes könyörgésnek tudománya» (Bártfa 1650) cím alatt. Ugyanezen időtájban jelent meg Váradon két gyakorlati theologiai mű Bucanus Vilmos «Ecclesiastes, seu de methodo concionandi tractatus duo» (1650) és Textoris János «Speculum pastorale»-ja (1651), melyek közül amaz homiletika, ez pedig az u. n. lelkipásztori gondviselés. Használatuk felől azonban nincsenek adataink. Nagy Szőlősi Mihály, előbb surányi, majd bujdosó lelkész, 1670-ben Kolozsvárt szintén adott egy cura pastoralist «Az Isten házában meggyújtott s másoknak világloló, de magát megemésztő lobogó szövetnek, vagy a lelki pásztorságnak tiszta tüköre» czimen.

Az istentisztelettel legszorosabban az ennek rendjét megszabó agendák és az ottan használt énekesek s mondott beszédek függvén össze, mindenekelőtt ezekről kell megemlékeznünk. Az erdélyi ref. egyház 1621-től fogva, az egész XVII. századon keresztül Milotai agendáját használta, melynek első 1621. és ötödik 1680. kiadása Kolozsvárt jelent meg. A szatmárnémeti zsinat által elrendelt közös agendát Geleji elkészítette ugyan, de az nem nyomattatott ki soha. Érdekes jelenség egy, valószínűleg 1678 tájt megjelent agenda, az u. n. «Liturgia Claudiopolitana» ... «mely szerint az isteni tisztelet a kolozsvári orthodoxa ecclesiában ... rendesen gyakoroltatik.» Tisztán helyi használatra szánt liturgia, melyhez hasonlóról nincs tudomásunk.

Az ének irodalom és énekes könyvek az erdélyi ref. egyházban nem találtak termő talajra. A Keserüi és Geleji által kiadott «öreg Gradual», melynek függelékéül Szent Dávid zsoltárai is csatoltattak, (Gyulafehérvár

1636), az egyetlen eredeti erdélyi ref. énekes-könyv kiadás. Sőt a Magyarországon használt énekes-könyv, a Gönczi György-féle is, 1680-ban, a zsoltárok külön pedig 1681-ben nyomattattak először — tudunkra — Erdélyben. Tehát ezen szükségletet mindenesetre az anyaországból, főleg Debreczenből kellett ellátniok, minthogy szükségleteik voltak s otthon e művek nem nyomattak.

Az egyházi beszéd a XVII. század elején még mindig a pericopákhoz tartotta magát, az az a dominicák szerinti predikációk: a postillák szerepelnek. A dominicalis predikációk között legnevezetesebb Geleji Katona István «Præconium Evangelium»-ja (Gyulafehérvárt 1638, 1640), melynek megírásával az volt a szerző célja, hogy egyházi beszéd írásra maguktól képes lelkészeknek példát, a többieknek pedig igehirdetéshez kész, használható anyagot adjon, és végül ezenfelül a puritanizmusnak a pericopák ellen intézett támadásai elé is gátat kívánt ezen nagy munkájával emelni. Ugyanilyen célból, s főleg az ünnepek megszüntetésére törő puritánusokkal szemben írta a «Váltság titká»-t (Várad 1645, 1646, 1649), mely három vaskos kötetben ünnepi prédikációkat foglal magában s az ünnepi körben az üdvtörténeti események fontosságát fejtegeti. Azonban a puritanizmus eszméi, legalább a szabad textust illetőleg, olyannyira jogosultak voltak, hogy azok hódításainak még Geleji példája sem tudott ellent állani. A hódító puritán felfogás úgy elsöpörte a régi ceremóniákkal együtt «a száraz malmot is», — mint a pericopákat nevezték, — hogy azok hamarosan kimentek használatból. A század utolsó negyedében Szatmárnémeti Mihály, kora egyik legelső szónoka, tett kísérletet a pericopák felelevenítésére. Két. munkája: «A négy evangelisták szerint való dominica» (Kolozsvár

1675) és a «Dominicalis Prædikációk todalékja» (Kolozsvár 1686) jelent meg e célból, melyek kitűnő beszédek foglalnak ugyan magukban, de a régi «evangeliumok és epistolák» használatát fel nem eleveníthették.

A szabad textusok és alkalmi egyházi beszédek hódítása a prédikáció irodalom kifejlődését nagyban előmozdította. Számos kitűnő szónokkal dicsekedhetett az erdélyi ref. egyház, kiket nagyjából épen ezen szabad tárgy választásnak az egyéniség kifejlődésére alkalmas volta szült hires prédikátorokká. Ezek között legelői állt Medgyesi Pál, kiről az öt presbyteres elveiért nem kedvelő II Rákóczy György is elismerte, hogy hozzá fogható igehirdető nincs Erdélyben. Számos nyomtatott prédikációi közül főleg azok a hatalmas feddőző, de egyszersmind vigasztaló beszédek válnak ki, melyeket az 1657—1660-iki szomorú évek alatt tartott. Enyedi F. János kézdivásárhelyi lelkész 1652-ben Váradon egy kötet bünbánati prédikációt adott ki a «Szent életre vágyódóknak» (Várad 1653) cím alatt s «különb-különbféle locusokat egyben válogatván» 23 egyházi beszédet ad. Tolnai F. István, ekkor kézdivásárhelyi pap, 1663-ban adott ki egy egyházi beszédet, melynek címe «Haza békessége» és a melynek célja az, hogy a töröktár dulta szerencsétlen kis ország egyenetlenkedő polgárait békességre és a romok felépítésére bírja. Báta György előbb kolozsvári, majd zilahi lelkésztől négy egyházi beszéd jelent meg 1665 s 1666-bani «Az istenkegyelmében levő ember idvességes életének megismeréséről», «Az istenfélő ember könyörgésére való választétel», «Lelki próbakö», és «Választottak tárgya» címen. Tolnai Mihály, a kurucz háborukban tábori lelkész, a küzdők biztatására, de egyuttal a szörnyű kegyetlenkedések mérséklése végett írta, mondta el s adta ki «Csüggedező

lélek lelki bátorsága», «Haza számkivetett békességének helyreállítása» és «Szent had» című egyházi beszédei (Kolozsvár 1673., 1675., 1676.). Szentgyörgyi P. István «Jó cselekedetek gyémántköve» címmel adott egy prédikációt (Kolozsvár 1678.). Az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűntekor 1691-ből való kézdivásárhelyi Matkó István prédikációja «Isten haragjának igazat és hitetlent kivágó éles kardja, — melyről tanított az két hatalmas nemzet között támadt hosszas hadakozásnak és vérontásnak idején.» (Kolozsvár 1691.). Ezen korszak legkiválóbb szónoka volt Nagyari József, a fejedelem udvari papja. «Ez olyan nagy Illjés lelkével bíró ember volt, hogy a ki ennek prédikálására meg nem tért, könyörgésére, könyvhullatásra nem indult, megvettetett embernek tartatott.» Erdélynek az ausztriai ház alá bocsátása ügyében folytatott alkudozások idején, mint ezen csatlakozás ellensége, igen nevezetes szerepet játszott s egyházi beszédei nem kevés mértékben gátolták a szerződés létrejöttét. Összegyűjtött s kiadásra szánt prédikációi napvilágot nem láthattak ugyan, de azért elkerülték az idő pusztítását. Hatalmas beszédeit olvasva, nagyon is megérthetni Bod Péter felsohajtását: «Magyar Ambrosius vagy Tillitson volt ez; avagy csak könyveiben lehetett volna megelevenedni.» — Az egyházi beszéd irodalomnál ennek teljessége szempontjából — nem szabad felednünk azon írókat sem, kikről, mint gyakorlati biblia magyarázókról, már fentebb volt szó.

A puritanismus hatása alatt az istentisztelet még káté magyarázatokkal is bővült. Az ú. n. katechisatio a szathmárnémeti zsinat s a Geleji féle kánonok értelmében minden lelkésznek kötelessége volt. A felserdült ifjúság vallásos nevelésére s oktatására volt ugyan szánva

első sorban ez a catechisatio, de egyszersmind arra is, hogy a felnőttek hitük igazságaival megismerkedvén, azokban megtartassanak. Ezért vasárnap délutánonként káté-magyarázat tartatván a szószéken, ennek s az istentiszteletnek befejeztével tartatott meg a catechisatio, az ifjak kikérdezése s tovább tanítása. A káté-magyarázat szüksége megfelelő irodalmi műveket is hozott létre. Ilyen természetű p. o. Kereszturi Páltól «A keresztségről egy prédikáció» (Várad 1645), továbbá Pósházi Jánostól az «Igazság istápjá» (Sárospatak 1669). Amaz kereszteselési beszéd ugyan, ez pedig inkább polemikus mű, de azért abban még is a káté egyik részletkérdése tárgyalatik, míg emebben a polemia fundamentumát épen a heidelbergi kátében foglalt hitczikkek szolgáltatják és ezeknek «felfejtésével oltalmazza a ref. vallást az az ellentuszkodó fortélyos patvarkodások ellen, jelesen a melyeket a nagy Kalauzos könyv helyel-hellyel elő állattott.» — Ezen munkáknál sokkal inkább szolgálja a káté-magyarázat célját Szatmárnémeti Mihálynak «Dominica catachetica» (Kolozsvár 1677.) című műve, mely a szerzőnek a közönség előtt tartott kátémagyarázatait tartalmazza. Kapusi Sámuel gyulafehérvári professor is kidolgozta a káté magyarázatát és pedig úgy templomi, mint iskolai használatra, azaz prédikációkban és kérdés-feleletekben, azonban ezen munkája kéziratban maradt. A templomon kívüli egyházi szolgálat főleg a halotti-beszéd-irodalom terén hozott létre szép eredményeket. Az egyes nevezetesebb halottak felett tartott gyászbeszéd, oratóiok, versezetek összegyűjtésével és kiadásával veszi kezdetét ez irodalmi ág, de már a XVII. század főczepén odáig fejlődik, hogy egyes szerzők egész kötetet adnak ki az általuk elmondott halotti beszédekből, a mely

beszéd a személyi vonatkozásoktól megtisztítva általános becstiek s bárki által használhatók. — Az első nagyobb gyűjtemény Károlyi Zsuzsánna, Bethlen Gáborné, felett tartott beszédekből van összeállítva «Exequiarum caeremonialium libri duo» (Gyulafehérvár 1624) címmel, melyben Keserői D. János püspöktől 4, Milotai István udvari lelkésztől és Gyöngyösi András kolozsvári paptól 3—3, Szilvási Márton bánfi-hunyadi, Deési István dévai, Keresszegi István zilahi papoktól 1—1 gyászbeszéd van. Közölve vannak még benne a Czeglédi János ecsedi, Szikszai János nagy-tályai, Gönczi József nagybányai, Alvinczi Péter kassai, Szepsi Mihály szathmári és Várad István bodrogkereszturi lelkész (1—1) beszédei. A kötet első fele latin ovatiókat és verseket tartalmaz. — A nevezetesebb halottibeszéd írók között látjuk még Tiszabecsi Tamást, Csulai Györgyöt, Medgyesi Pált, Váralljai Lőrinczet, Szathmári Baka Pétert, Eszéki Istvánt, Pocsalmi Andrást, Szathmárnémethi Sámuel, Enyedi Istvánt, Batai Györgyöt, Szőnyi Nagy Istvánt, Sárpatki N. Mihályt, Csepreghy T. Ferenczet stb. Közhasználatra szánva mindössze két halotti beszédgyűjtemény jelent meg. Az egyiket Sélyei Balogh István, II. Rákóczy Györgynek fehérvári udvari prédikátora adta ki «Temető kert» címen (Várad 1655), majd a másik Szathmárnémethi Mihálytól való s 1683-ban Kolozsvárt jelent meg «Halotti centuria» cím alatt.

Az egész egyházi irodalomban leggazdagabban az imádságok, elmélkedések és építő olvasmányok vannak képviselve. Egyik másik műnek többféle fordítása, vagy többszörös kiadása bizonyosságot tesz a közönség szeretetéről és tanuskodik ugyanannak izléséről is.

Az imádság és elmélkedés írók s fordítók között első

helyen áll Medgyesi Pál, kinek Bayle Lajos után fordított «Praxis Pietatis»-a alig 40 év alatt hét kiadást ért. Másik imakönyve a «Scala coeli», avagy egy néhány bizonyos időkre alkalmaztatott istenes elmélkedések és buzgó imádságok (Debreczen 1632), mely első műve e nemben, már nem volt annyira felkapott. Igen kedvelték még Pápai P. Imre «Keskeny út»-ját (Utrecht 1647), mely öt kiadást ért és épenúgy használták mindenféle a hazában, mint a «Praxis pietatist». Szokolyai István udvarhelyi pap és esperes, tanuló korában Leydában fordított s adott ki 1648-ban, két imakönyvet, mely szintén több kiadást is látott. Egyik a «Sérelmes lelkeket gyógyító balzsamom», a másik pedig «Az ó testamentomi írásokból egybe szedegettetett könyörgések».

Kemény János, későbbi erdélyi fejedelem, 1657-ben tatárabságában irt egy imakönyvet, mely 1659-ben «Gileád balzsamuma» czímen Sárospatakon jelent meg. Enyedi Molnár János, vajdahunyadi lelkész elmélkedéseket irt és adott ki «Az isten ígéretének felnyitott arany bányája» (Szeben 1665) czímen. Nevezetes művek még e nemben: Szatmárnémeti Mihálytól a «Mennyei tárház kulcsa» (Kolozsvár 1673), mely kétszer adatott ki újra; ifjú Szatmárnémeti Mihálytól a «Szent Dávid poenitentia tartó zsoltáraiból formált hét könyörgések» (Löve 1697); Pósházi Jánostól «Sibelius Gáspárnak szent írásból szedegetett könyörgő és hálaadó imádsági» (Kolozsvár 1673); Várad Belényesi Ferencztől az «Isten eleibe felbocsátandó lelki áldozatok» (Kolozsvár 1670); Szántai Mihálytól «Az urért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje» (Kolozsvár 1676); Pernyeszi Zsigmondtól «Az idvesség pajsza» (Kolozsvár 1676), «A lelki flastrom» (Kolozsvár 1678)

és a «Világi bujdosó életünk kedves uti társa» (Szeben 1709); Kun István, szintén világi úrtól való a «Hét napi utitárs» (Kolozsvár 1677), mely 1708-ban másodszer is kiadott; Pápai P. Ferencz enyedi professortól a De Moulin után fordított «Pax animae» (Kolozsvár 1680) és a «Pax crucis az az sz. Dávid 150 zsoltári 150 könyörgésben» (Kolozsvár 1710). Ezeken kívül nagy számmal jelentek még meg imakönyvek és elmélkedések, a szerző vagy fordító nevének megjelölése nélkül is.

Az építő olvasmányok legtöbbször a valláserkölesi érzék fejlesztésére, megerősítésére és a felekezeti öntudat ápolására törekedtek. Sokszor nagyon is erős bennök a polemia, de ez épen a fenti cél érdekében van így. Ilyenek Tolnai István udvari lelkész fordításában «Az witebergai academiának az evangelico religióért számkivetést szenvedő csehökhez és morvákhoz küldett vigasztalásai» (Gyulafehérvár 1632); Csanaki Máté műve «A döghalálról való rövid elmélkedése» (Kolozsvár 1634); Medgyesi Páltól a «Hétnapi együtt beszélgetések két összetalálkozott embereknek» (Debreczen 1637), I. Rákóczy György fejedelemnek «a maga fiához való oktató intése» (Gyulafehérvár 1640); Szalárdi Miklóstól, «Az Istennek keresztviselő sziveit az békességgel való türesre indító kevés számú vigasztaló szók» (Gyulafehérvár 1643); sélyei Balog István, «Utitárs, a melyben majd minden alkalmatosságokra tartozó rövid és együgyű tanítások foglaltatnak be» (Várad 1659); Uzoni Balázs bonyhai mester Diest Henrik után kiadott műve, az «Öt sima kövekkel felékesített Dávid parittyája», (Gyulafehérvár 1658); Matkó Istvántól, a «Kegyess cselekedetek rövid ösvénykéje» (Kolozsvár 1666) és a «Kegyess lelkeket idvességre tápláló mennyei élő kenyér» (Kolozsvár 1691);

Váradi Mátyás műve, az «Égő szövétnek, avagy ragyogó fáklya» (Franeker 1668); Nánási Istvántól a «Szű titka» (Kolozsvár 1670); Marosi István szilágy-bozási paptól a «Füge fészek» (Kolozsvár 1672); Szőnyi Nagy Istvántól a «Martyrok koronája»(Kolozsvár 1675); a «Kegyes lélek vezércsillaga» (Debreczen 1681) és a «Paradicsomi mulatság». (H. n. 1690); Pataki István kolozsvári theol. professor fordításában «Ez világ dolgainak igazgatásának mestersége». (Kolozsvár 1681). Ide sorolhatók még Pápai P. Ferencz «Pax»-aiból a «Pax aulae az az Bölcs Salamon regulai»(Kolozsvár; 1696) «Pax sepulchri az az idvesség és igen szükséges elmélkedés arról, miképen kellessék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalnia. (Kolozsvár 1698).

A gyakorlati theologiának egyházi ágában az independens és presbyteranus mozgalmak egyes monographiaszerű munkálatokat hoztak létre. Rendszeres egyházi jogról azonban szó sem lehet. A gyakorlati élet szükségleteit kielégítették a kánonok, főleg a Geleji-féle százas kánonár. Geleji Katona István nagy egyházi ismerettel bírt, a mit kánonai eléggé bizonyítanak és bizonyára voltak mások is, kik e téren jeleskedtek, de csak két egyházi munkának maradt fenn emlékezete t. i. az Apáczai Cs. Jánosénak és a Csengeri Istvánénak, melyek mindenképen «De politia ecclesiastica» volt a címe és a melyekről többet nem is tudunk. A kor egyházkormányi mozgalmainak, megismerésére nézve nagy jelentőséggel bír Medgyesi Pálnak a «Dialogus Politica-Ecclesiasticus» (Bártfa 1650), a «Rövid tanítás a presbyteriumról» (Sárospatak 1653) és az «Isteni és Istenes zsinat» (Sárospatak 1655) című művei, a melyek közül az utóbbi egyházi beszéd alakjában van tartva. Azonban

ezen munkákat inkább lehet exegetico-historiai dolgozatoknak is, mint egyházi rendszeres monographiáknak mondani. Különb is szerzőjük nem tudományos művet akart írni, hanem népszerű módon izgatni a maga presbyteres eszméi mellett s azért e munkák röpiratszerűek. Hasonlót mondhatunk a Basire Izsák és a sárospataki presbyteresek között 1656-ban történt vitaközásról, a «Trium viratus» és «Trecentum viratus et utra» cz. művekről, valamint az ugyanezen évi marosvásárhelyi generalis zsinat elé adott «Pro unitate verae ecclesiae simul ac pale publica conservanda» című vitatételekről is. — Bársony György váradi címzetes róm. kath. püspöknek a gyász évtized elején megjelent protestáns ellenes röpirata, a «Veritas toti mundo declarata» (Kassa 1671) egyházpolitikai természetű lévén, hasonló jelleggel bír ama két czáfolat is, melyet Erdélyből Pósházi és Bethlen Miklós «Falsitas toti mundo declarata» és «Falsitas veritatis toti mundo declaratae» címmel adtak ki. Ugyanilyen egyházpolitikai röpirat Bethlen Miklóstól az «Apologia ministrorum evangelicorum Hungariae» is. (1677.) Az összes theologiai szakcsoportok közül legmostohább elbánásban részesült az egyháztörténelem. Pápai P. Perencz «Budus redivivum» (Szeben 1684) című műve az egyetlen, mely e téren megjelent. Kapusi Sámuel is irt ugyan «Compendium Historiae Hungarorum Ecclesiasticae» címen egy hazai prot. egyháztörténetet, de ez nem látott napvilágot és napjainkra csak emlékezete maradt fenn. Nem hiányzott ugyan az érzék az egyháztörténelem iránt, sőt egyes szétszórt nyomok egyenesen arra mutatnak, hogy többen is foglalkoztak források gyűjtésével, de azért a gyűjtésnek még sem lett sok látható eredménye. Milotai Ny. István Mennyei tudomány

szerint való irtványának, Geleji István a *Præconium Evangeliuma* első kötetének, Szatmárnémeti Mihály Dominicájának előszavában elszórva található hazai prot. egyháztörténeti adatok. Deési István gyulafehérvári, majd enyedi s küküllővári papnak igen becses forrásgyűjteménye lehetett, melyből egyháztörténelmünk legrégibb időszakára vonatkozó adatok napjainkra fennmaradtak. Pápai P. Ferencz is foglalkozott források gyűjtésével, a mit fenti munkáján kívül a enyedi kollégiumnak általa megírt története is igazol. Azonban a források leginkább kéziratban maradtak s nagyrészüik így el is pusztult, mielőtt feldolgoztatott volna.

A theológiával oly szoros kapcsolatban álló bölcsészet köréből néhány kisebb mű fennmaradt, sőt Apaczai Cseri János a magyar filosopiának igen széles alapokat rakott. Eltekintve az iskolai disputatióktól, a többi megjelent bölcsészeti, művek is az iskola szükségleteit tartották szem előtt. Ilyen munkák p. o. a Bisterfeld «*Elementa logicæ*» (Gyulafehérvár 1635) cz. műve, mely 4 kiadást ért, valamint Piscator «*Rumenta Rhetoricæ*»-je is. Piscator irt még «*Axtis poeticæ præcepta*» (Gyulafehérvár 1642) és «*Rudimenta oratoriæ*» (Gyulafehérvár 1664) czímen tankönyveket is. A legkitünőbb egyéniség a hazai bölcsészet irodalom terén e korban Apaczai Cseri János, kinek «*Magyar Encyclopediá*»-ja Utrechtben, 1653-ban, «*Magyar logikácskája* pedig 1654-ben Gyulafehérvárt jelent meg. «*Oratio de studio sapientia*» (Gyulafehérvár 1653) és «*Oratio de summa scholarum necessitate*» (1656) czímű székfoglaló értekezései, mint kitünő pedagógus, és az akademia felállításának módját és formáját tárgyazó, Barscay Ákos fejedelemhez intézett emlékirata, mint nagyszabású tanügyi reformator mutatják be.

Említést érdemel még Nadányi János enyedi theol. professor székfoglalója, az «Oratio de augmentis scientiarum» (Szeben 1666), mely nagy elméleti tudásra mutat. Buzinkai Mihály sárospataki, majd gyulafehérvári tanár rethorikai, dialectikai és logikai művei Erdélyben nem jelentek meg nyomtatásban, valamint nem a Pósházi János hasonló szakbeli művei sem, habár ezeket minden valószínűség szerint használták is az u. n. sárospataki-gyulafehérvári kollégiumban ... Tolnai F. István 1680-ban Ramus Péter nyomán írta meg «Demonstratio compendiosa dialecticæ veræ» című tankönyvét. Szatmárnémeti Sámuel is adott két művet e nemben, a «Dissertatio metaphysica»-t és a «Methaphysica contracta»-t (Kolozsvár 1696), melyek a cartesiánus philosophiának voltak útegyengetői.

Igen élénk volt még a szorosabb értelemben vett tankönyv-irodalom is, mely részint eredeti, részint fordított munkákat termelt, részint pedig egyes jelesebb könyveket utánnyomva, vagy némileg átdolgozva is adott napvilágra. Egyházunk felekezeti tanügyének részletes történetében lehetne helye, hogy ezen szellemi termékek ismertetése magának a tanításnak rendszeréről s módszerbeli fejlődéséről is tiszta képet nyújtson.

Egy futólagos pillantást vetve egyházirodalmunk történetére, eredményeire, melyek jóval gazdagabbak, sem hogy ily rövid és tömör összeállítás azok kincseit feltárhatná, be kell vallanunk, hogy egyházunk a XVII. században igen sokat, igen becseset termelt és oly szép sikert mutat fel, hogy ma is szerencsések, boldogok volnánk, ha őseinkkel e téren versenyezhetnénk. A következő korszak évtizedeken át táplálkozott a fejedelmi kor emlékeinek gazdag forrásaiból, a rekatholisációval járó

nyomasztó viszonyok akadályozták meg, hogy a fiak az atyák által vetett alapokon tovább emeljék a dicső épületet, a magyar protestáns theologiai tudományosság épületét.*

* Ezen szakasz majdnem teljesen Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára s Bod Péter Athenása alapján van egybeállítva. Részletes forrás megjelölést azért nem is adok.